

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1996

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1997

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (1997). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1996*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

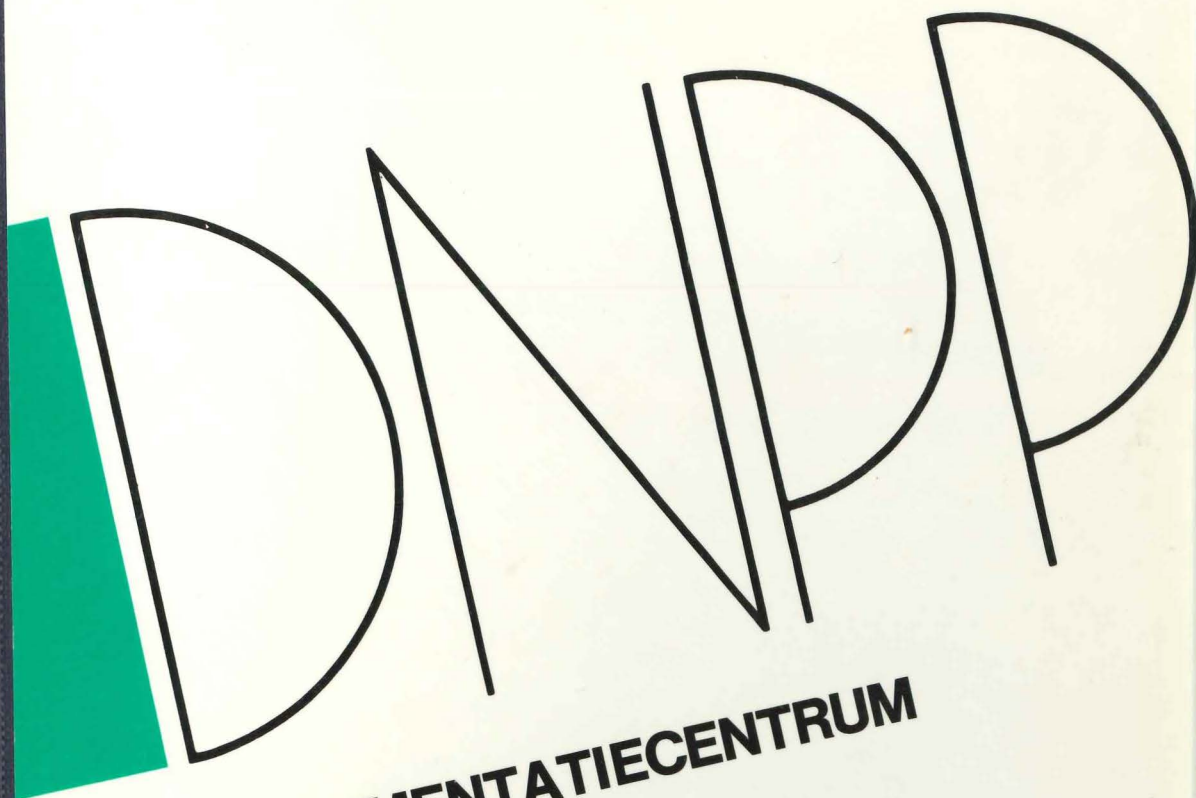
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN**

JAARBOEK 1996

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1996

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
OUDER BOTERINGESTRAAT 52
9712 GL GRONINGEN
TEL.: 050-363 68 30
FAX.: 050-363 72 56
E-MAIL: DNPP@UB.RUG.NL

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1996
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen - RU Groningen
ISBN:	90-75612-01-X
redactie:	G. Voerman
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door *f* 25,00 over te maken op giro 2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek DNPP 1996'.

VOORWOORD

De publicatie van politicologische en historische studies over politieke partijen in een jaarboek is een belangrijke taak voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP). Het tracht op deze wijze het onderzoek naar partijen te stimuleren. De voornaamste taak van het DNPP is evenwel het verzamelen en ontsluiten van documentatie over de organisatie, opvattingen en activiteiten van alle in de Staten-Generaal vertegenwoordigde politieke partijen. De nadruk valt daarbij op de ontwikkelingen buiten Eerste en Tweede Kamer, omdat de parlementaire handelingen al elders gedocumenteerd worden.

In 1996 kreeg de taakstelling van het DNPP er een nieuwe dimensie bij. Politieke partijen zijn steeds meer gebruik gaan maken van de mogelijkheden die de nieuwe media bieden. De meeste partijen presenteren zichzelf tegenwoordig op Internet. Hier bieden zij onder meer artikelen uit wetenschappelijke tijdschriften aan, of brochures en verkiezingsprogramma's. Het DNPP kon bij deze ontwikkeling niet achterblijven en opende het afgelopen jaar zijn eigen web-site (www.ub.rug.nl/dnpp/). Hierop is een begin gemaakt met een 'electronische bibliotheek', waarin publicaties van politieke partijen *on-line* en *full-text* worden aangeboden. Van deze electronische bibliotheek maken ook de artikelen uit de Jaarboeken van het DNPP zelf deel uit. Verder kan op de DNPP-site de catalogus van het DNPP worden geraadpleegd, en wordt er doorverwezen naar de *sites* van de politieke partijen en van andere instellingen die zich met politiek bezig houden.

Op het nu langs electronische weg gaat of op de oude vertrouwde wijze van druk en papier - politieke partijen zullen zich altijd blijven verstaan met hun leden en kiezers, en met elkaar. Het is aan het DNPP om deze uitingen te documenteren en zo adequaat mogelijk ter beschikking te stellen.

Groningen
maart 1997

G. Voerman
Hoofd DNPP

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 1996 DNPP	3
Joop Hippe, Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman, Kroniek 1996. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1996	13
A. Klijn, Een kruistocht voor het socialisme. Sjeng Tans en de doorbraakverkiezingen van 1956	87
A.P.M. Lucardie, Vox populi, vox diaboli? Het debat over het referendum in de Nederlandse politieke partijen	109
G. Voerman, Bolsjewieken, tribunisten en het Amsterdams Bureau van de Komintern (1919-1920)	129
R.A. Koole, Ledenpartijen of staatspartijen? Financiën van Neder- landse politieke partijen in vergelijkend en historisch perspectief	156
P. Depla, De stem des volks. Ledenonderzoek en de vernieuwing van de PvdA	183
R. Eisinga, Ph.H. Franses en P. Scheepers, Trends in de links- rechts oriëntatie van de Nederlandse kiezers, 1978-1995	215
H.-M.Th.D. ten Napel, Van het continentale naar het angelsak- sische model van christen-democratie? Over de problematische europeanisering van de christen-democratische politiek	229
B.J. van den Boomen, Tussen droom en daad. De internationale kant van de sociaal-democratie	245
G.A. van der List en H. Poppens, De VVD in internationaal verband	258
Auteurs	270

JAARVERSLAG 1996 DNPP

Inleiding

Het jaar 1996 stond voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen voor een deel in het teken van de automatisering. Zo werd de inrichting van een eigen *site* van het DNPP op het Internet voorbereid. Hierop wordt onder meer de catalogus van het Documentatiecentrum aangeboden. Verder werden de al eerder begonnen werkzaamheden met betrekking tot de retrospectieve invoer van de catalogus van vóór 1986 in het geautomatiseerde bestand van het DNPP, voortgezet.

Naast de presentatie van het Documentatiecentrum op Internet vroegen natuurlijk ook de traditionele taken veel aandacht. De collecties namen dit jaar opnieuw in omvang toe, mede door schenkingen van enkele particulieren. Bovendien vroeg de dienstverlening weer veel tijd. Medewerking aan onderwijs en onderzoek en aan radio- en tv-programma's liet zien dat anderen - ook vóór de aanwezigheid op Internet - de weg naar het DNPP wisten te vinden.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP ingesteld. Op 1 januari 1996 bestond het Adviescollege uit de volgende leden:

- prof.dr. D.F.J. Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.mr. D.J. Elzinga, hoogleraar Staatsrecht, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- prof.dr. F.N. Stokman, hoogleraar Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociale Wetenschappen;
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), directeur Dienst Onderwijs, Onderzoek en Planning van de Rijksuniversiteit, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dhr. Chr. Wiersma, directeur Openbare Bibliotheek te Groningen, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dr. A.C. Klugkist, Bibliothecaris, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege vergaderde in het verslagjaar eenmaal, op 22 november. Het Adviescollege besprak op deze bijeenkomst de activi-

teiten die het DNPP tot dan toe in 1996 had ontplooid. Ook boog het zich over de plannen van het DNPP om op Internet een eigen web-site in te richten (zie in het onderstaande onder 'Automatisering en Internet').

Personeelsformatie

Op 1 januari 1996 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

mevr. I.M. Noomen - documentaliste (0,6 fte)

mevr. B.H. Pier - secretaresse (0,7 fte)

mevr. D. van Rheenen - documentaliste (0,5 fte)

mevr. J.J.M. Strijbosch - secretaresse (0,3 fte)

drs. G. Voerman - Hoofd (1,0 fte)

Met ingang van 1 januari 1996 werd mevr. Van Rheenen als documentaliste benoemd. Zij volgde mevr. M. Nieboer op, die projectleider bibliotheekautomatisering werd aan de Hanzehogeschool te Groningen. Mevr. Van Rheenen was voor haar aanstelling als documentaliste op het secretariaat van het DNPP werkzaam. De aldus ontstane vacature werd per 16 februari 1996 vervuld door mevr. J.J.M. Strijbosch. In verband met het retro-project (zie hieronder) werd gedurende het verslagjaar de aanstelling van mevr. Noomen met 0,1 fte uitgebreid tot 0,6 fte.

Ook in 1996 kon het DNPP zich weer verheugen in de medewerking van vrijwilligers. Drs. J. Hippe nam evenals in vorige jaren de verwerking van de publicaties van de reformatorisch-christelijke partijen voor zijn rekening. Dhr. H. Wiersma en de historici drs. B.H. de Boer en drs. R.F. van Wijk leverden elk een bijdrage aan enkele bibliografische projecten. Ook waren zij betrokken bij de verwerking van schenkingen, waar het vaste personeel als gevolg van de drukke werkzaamheden niet aan toe kwam. Met name met de catalogisering van partijaffiches is in het verslagjaar flinke vooruitgang geboekt.

Ten slotte deden in 1996 twee studenten van de studierichting Politicologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen als stagiaire op het DNPP werker-
varing op. Mevr. S. Blair rondde haar in oktober 1995 begonnen stage af op 1 april. Van 1 juli tot 1 september liep mevr. I.J.C. Riezebosch stage.

Dienstverlening

Ook in 1996 legde de dienstverlening een groot beslag op de arbeidstijd. Vergeleken met voorgaande jaren daalde het aantal gebruikers dat het DNPP bezocht licht, waarschijnlijk omdat in 1996 - in tegenstelling tot voorgaande jaren - geen verkiezingen werden gehouden. Ruim 900 bezoekers maakten gebruik van de bestanden van het Centrum. Het aantal schriftelijke en telefonische verzoeken om informatie lag rond de 1000. De groep gebruikers bestond ook nu weer vooral uit doctoraalstudenten van verschillende discipli-

nes. Ook HBO-studenten, journalisten, wetenschappers, leraren en leerlingen van middelbare scholen deden echter een beroep op het DNPP. Dienstverlening vond verder plaats door middel van ondersteuning van onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'relaties met instellingen en het onderwijsveld').

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en de overige collecties wordt verwezen naar de in de zomer van 1995 verschenen, geheel herziene en geactualiseerde *Beschrijving van de collecties van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Dit overzicht is eveneens te vinden op de web-site van het DNPP (www.ub.rug.nl/dnpp/). Een globale aanduiding is hier echter op zijn plaats. In 1996 werden op het DNPP de volgende collecties (die bijna allemaal toegankelijk zijn via de geautomatiseerde catalogus) bijgehouden en uitgebreid:

1. *boeken*. Deze collectie bevat historische en politicologische literatuur betreffende politieke partijen, alsmede (auto-)biografieën van politici. Het aantal boeken bedroeg eind 1996 circa 2.400.
2. *brochures*. Deze verzameling bevat door politieke partijen of verwante organisaties uitgegeven brochures, nota's en rapporten. Deze publicaties worden systematisch aangeschaft. Eind 1996 waren ongeveer 4.500 brochures gecatalogiseerd.
3. *knipsels*. Op het DNPP is een uitgebreide collectie krantenknipsels aanwezig over partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland, met het accent op de activiteiten van de partijen buiten het parlement. Deze knipselverzameling gaat terug tot 1970. Momenteel worden vier dagbladen geknipt: het *Nieuwsblad van het Noorden*, *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant*.
4. *dag-, week- en partijbladen*. Het DNPP bezit een uitgebreide collectie ingebonden of op microfiche gefotografeerde dag- en opiniebladen (vanaf 1973) en partijbladen. Zeker bij de laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid.
5. *affiches*. In 1986 is begonnen met het systematisch ordenen, fotograferen en ontsluiten van de groeiende hoeveelheid affiches. Eind 1996 bezat het DNPP ongeveer 1.550 verschillende affiches van politieke partijen. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrucken beschikbaar worden gesteld.
6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijbijeenkomsten zoals congressen en partijraden. Eind 1996 telde het geluidsarchief zo'n 350 geluidsbanden en 290 cassettes.
7. *archieven*. Het DNPP ontvangt regelmatig archieven van partijen en parti-

culieren. Voor een overzicht van de collecties die het DNPP in beheer heeft, wordt hier verwezen naar de *Beschrijving van de collecties* en naar de DNPP-site. Hier wordt nog vermeld dat met uitzondering van de collecties waarvan de plaatsingslijst nog in voorbereiding is, al deze archieven voor onderzoek beschikbaar zijn. In verband met de beperkende voorwaarden die soms aan de raadpleging van een archief zijn gesteld, verdient het aanbeveling hierover van tevoren met het DNPP contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP en in een enkel geval ook van de archiefhouder.

8. *overig*. Zonder uitputtend te zijn, worden hier nog de volgende collecties genoemd:

- statuten, reglementen, jaarverslagen, verkiezings- en beginselprogramma's;
- congresstukken (van congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen).

Mede om de collecties ook voor een vroegere periode op specifieke deel-terreinen zo volledig mogelijk te maken, worden bibliografische projecten opgezet. In het verslagjaar werd aan verschillende projecten gewerkt.

Samen met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) bereidt het DNPP de herziening en actualisering voor van de uitgave *Van bron tot boek. Apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland*. Het is de bedoeling dat deze nieuwe editie in het voorjaar van 1997 het licht ziet. Verder zijn de werkzaamheden aan de bibliografie over de protestants-christelijke partijen voortgezet. Hierbij werkt het DNPP samen met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDNP) van de Vrije Universiteit te Amsterdam. In het najaar van 1997 moet deze publicatie zijn afgerond. Ten slotte zijn flinke vorderingen gemaakt bij de voorbereiding van een bibliografie en een bronnenoverzicht betreffende de PPR. Deze uitgave zal in samenwerking met het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) van de Katholieke Universiteit Nijmegen worden verwezenlijkt.

De uitgave van een veelomvattend apparaat voor de geschiedschrijving van de sociaal-democratie, die het DNPP gezamenlijk met het IISG voorbereidt, liep grote vertraging op door ziekte van de verantwoordelijke medewerker van het IISG. Naar het zich laat aanzien zal hierin in 1997 nog weinig verandering komen.

Eén bibliografisch project waarin het DNPP participeerde, is gestaakt. Het betreft hier de geannoteerde publicatie van documenten over de betrekkingen tussen de CPN en de Communistische Internationale, waarbij werd samengewerkt met het IISG en het *Rossijskij centr chranenija i izutsjenija dokumentov novejsjej istorii (RTsChIDNI)*; Russisch centrum voor de bewaring en bestudering van documenten betreffende de eigentijdse geschiedenis) te Mos-

kou. Gezien de in de laatste jaren sterk toegenomen terughoudendheid bij de Russische archiefautoriteiten om mee te werken aan de publicatie van archiefstukken die eventueel schadelijk zijn voor het imago van Rusland, achtten het IISG en het DNPP het vooralsnog niet mogelijk tot een wetenschappelijk verantwoorde bronnenpublicatie te komen.

De veranderde situatie op archiefgebied in Rusland was ook mede verantwoordelijk voor het stopzetten van een tweede project van geheel andere aard, waarbij het DNPP was betrokken. Het betreft hier de voorbereiding van de tentoonstelling 'Reizigers naar Rusland', over de (politieke) relaties tussen Nederland en Rusland/Sovjet-Unie in de negentiende en twintigste eeuw. Voor deze expositie werd samengewerkt met het Gemeentearchief Groningen en de vakgroep Geschiedenis en het Universiteitsmuseum van de Rijksuniversiteit Groningen. Aanvankelijke toezeggingen van Russische archieven om hiervoor originele documenten uit hun collecties ter beschikking te stellen, werden uiteindelijk niet of slechts ten dele gestand gedaan. Nadat zich ook problemen bij de fondswerving hadden voorgedaan, werd besloten de tentoonstelling af te blazen.

Automatisering en Internet

In 1986 startte de automatisering van de catalogus van het DNPP. Daarbij werd gebruik gemaakt van het systeem van het Centrum voor Bibliotheekautomatisering PICA, waarin een groot aantal wetenschappelijke, openbare en speciale bibliotheken in Nederland participeren. Eind 1994 kwam de geautomatiseerde DNPP-catalogus beschikbaar via het Open Bibliotheek Netwerk (OBN). Via de *on-line* publiekscatalogus (OPC) van de Universiteitsbibliotheek Groningen kan iedereen die toegang heeft tot het OBN, zoekacties uitvoeren in de geautomatiseerde catalogus van het DNPP. In 1996 kwam er een tweede toegangsmogelijkheid tot de DNPP-catalogus bij, namelijk via de *web-site* van het Documentatiecentrum (www.ub.rug.nl/dnpp/). Op deze *site* biedt het DNPP verder organisatorische en documentaire informatie over de Nederlandse politieke partijen aan. Het is de bedoeling om in 1997 van start te gaan met een 'electronische bibliotheek', waarin publicaties van politieke partijen *on-line* en *full-text* worden aangeboden. In het verslagjaar hebben hierover gesprekken plaatsgehad met de politieke partijen en hun wetenschappelijke bureaus. De meeste van hen hebben hun medewerking toegezegd.

Per 31 december 1996 telde de geautomatiseerde catalogus van het DNPP circa 43.000 titels van boeken en brochures en van artikelen uit partijbladen, opiniebladen, wetenschappelijke tijdschriften en dagbladen. Evenals in 1995 is in het verslagjaar het aantal ingevoerde titels sterk gegroeid. Voor een deel komt dit op conto van het in september 1995 gestarte 'retro-project'. Hierbij wordt de van vóór 1986 daterende kaartcatalogus door de catalogiseerafdeling van de Universiteitsbibliotheek retrospectief in het geautomatiseerde be-

stand van het DNPP ingevoerd. Dit project, dat werd mogelijk gemaakt door een gezamenlijke inspanning van de Universiteitsbibliotheek en de primair bij het DNPP betrokken universitaire instellingen (de Rechten- en Letteren-faculteit en de vakgroepen Geschiedenis en Sociologie) zal naar verwachting eind 1997 worden afgerond.

Onderzoek en publicaties

Behalve documentatie en dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 1996 werden verschillende onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund:

- Documentatiearbeid ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder en C.J.M. Schuyt).
- Documentatiearbeid ten behoeve van het jaarboek *Parlement en kiezer* (onder redactie van G.G.J. Thissen).
- Documentatiearbeid ten behoeve van de *Gids Politieke Partijen*, die in samenwerking met het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) is uitgegeven (afgerond).
- Apparaat voor de geschiedschrijving van de sociaal-democratie; in samenwerking met het IISG.
- Herziening en actualisering van *Van bron tot boek. Apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland*; in samenwerking met het IISG.
- Bibliografie betreffende de protestants-christelijke partijen; in samenwerking met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).
- 'Research Project on Western-European Communism'; onderzoeksproject gecoördineerd door S. Courtois (Centre d'Etude, d'Histoire et de Sociologie du Communisme; Université de Paris X, Nanterre).
- 'Parties and Party Systems in Europe since 1945. A Bibliographical Guide to the Literature'; bibliografisch project gecoördineerd door S. Bartolini, D. Caramani en S. Hug (European University Institute, Florence).
- 'The Makers of West European Institutions. A Biographical Dictionary'; biografisch woordenboek onder redactie van D.S. Bell (University of Leeds).
- Onderzoeksproject 'politieke communicatie'; in samenwerking met de Stichting Film en Wetenschap te Amsterdam en de Universiteit van Amsterdam.
- Geannoteerde publicatie van documenten betreffende de betrekkingen tussen de CPN en de Communistische Internationale, in samen-

werking met het IISG en het *Rossijskij centr chranenija i izutsjenija dokumentov novejszej istorii (RTsChIDNI)*; Russisch centrum voor de bewaring en bestudering van documenten betreffende de eigentijdse geschiedenis) te Moskou (gestaakt).

- 'Reizigers naar Rusland'. Tentoonstellingsproject betreffende de (politieke) relaties tussen Nederland en Rusland/Sovjet-Unie in de negentiende en twintigste eeuw; in samenwerking met het Gemeentearchief Groningen en de vakgroep Geschiedenis en het Universiteitsmuseum van de Rijksuniversiteit Groningen (gestaakt).

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, onder andere: Politicologenetmaal (Doorn), symposium van het Research Project on Western-European Communism (Parijs), de Joint Sessions van het European Consortium for Political Research (Oslo), de conferentie 'Greening the Millennium' (Ambleside, Engeland), de studiedag van de 'Groupe d'Etude des Mouvements Ecologistes' (Parijs) en het congres 'Rondom Peter de Grote' (Groningen). Verschillende onderzoeksresultaten werden vastgelegd in schriftelijke stukken. Het *Jaarboek 1995* van het DNPP werd begin april gepubliceerd. De verschijning kreeg ruime aandacht van de media - niet alleen van de landelijke dagbladen, maar ook van radio- en tv-programma's. In dit Jaarboek en daarbuiten verzorgden de stafleden van het DNPP in 1996 de volgende publicaties en papers:

- Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Kroniek 1995. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1995' in: *Jaarboek 1995 DNPP*, Groningen, 1996, 14-91.
- Paul Lucardie, *Nederland Stroomland. Een geschiedenis van de politieke stromingen*, Assen, 1996 (tweede herziene druk).
- P. Lucardie, in samenwerking met S. Blair: 'Prophets, Prolocutors and Pyromaniacs: New Parties in The Netherlands'. Paper presented to the workshop 'New Parties and the Party System' of the ECPR Joint Sessions, Oslo, maart 1996.
- Paul Lucardie, 'Autumn Leaves: Green Politics and Parties in The Netherlands'. Paper presented at the Conference 'Greening the Millennium', Lancaster University, Ambleside, 27 september 1996.
- Paul Lucardie, 'Les militants des partis écologistes aux Pays-Bas'. Communication présentée au le Groupe d'Etude des Mouvements Ecologistes, Parijs, 6 december 1996.
- Paul Lucardie, *De toekomst van politieke partijen*, Lelystad, 1996.
- P. Lucardie, 'Liberalisme, sociaal-democratie en de vergeten tussenstroming', in: *Socialisme en Democratie*, 53 (1996), 12 (dec.), 705-707.
- Paul Lucardie, 'Algemeen Ouderenverbond (AOV)/Groep-Nijpels

- (Senioren 2000)/Groep-Hendriks', in: Eddy M. Habben Jansen, Lilian Stolwijk en Gerrit Voerman, red., *Gids Politieke Partijen*, Amsterdam/Groningen, 1996, 29-33.
- Paul Lucardie, 'Unie 55+ (voorheen Politieke Unie 55+)' in: *Gids Politieke Partijen*, 129-130.
  - Paul Lucardie en Lilian Stolwijk, 'GroenLinks' in: *Gids Politieke Partijen*, 85-89.
  - A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur, 'De ontgroening van GroenLinks. Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan het lustrumcongres van GroenLinks op 25 november 1995', in: *Jaarboek 1995 DNPP*, Groningen, 1996, 247-264.
  - Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Politiek beheerst door paarse compromissen', in: *Staatscourant*, 18 december 1996.
  - Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'The Netherlands', in: *European Journal of Political Research*, 30 (1996), 3/4 (Dec.), 415-419.
  - G. Voerman, red., *Het Liberalisme in Groningen*, Groningen, 1995.
  - G. Voerman, 'De vrijzinnige partijen tijdens het interbellum', in: *Het Liberalisme in Groningen*, 27-50.
  - G. Voerman, 'De tweede jeugd van het liberalisme. VVD en D66, 1967-1994', in: *Het Liberalisme in Groningen*, 73-100.
  - Gerrit Voerman, 'Henriette Roland Holst en haar breuk met de Komintern, 1924-1925', in: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, december 1995, nr. 40, 103-113.
  - G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995', in: *Jaarboek 1995 DNPP*, Groningen, 1996, 192-206.
  - Gerrit Voerman, 'Le tryptique de la social-démocratie aux Pays-Bas', in: Marc Lazar, red., *La Gauche en Europe depuis 1945. Invariants et mutations du socialisme européen*, Parijs, 1996, 197-214.
  - Gerrit Voerman, Eddy M. Habben Jansen en Lilian Stolwijk, red., *Gids Politieke Partijen*, Amsterdam/Groningen, 1996.
  - Gerrit Voerman, 'Politieke partijen in Nederland: een inleiding', in: *Gids Politieke Partijen*, 11-25.
  - Gerrit Voerman, 'De Groenen' in: *Gids Politieke Partijen*, 59-62.
  - Gerrit Voerman, 'Socialistische Partij (SP)' in: *Gids Politieke Partijen*, 113-117.
  - Gerrit Voerman en Lilian Stolwijk, 'Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)' in: *Gids Politieke Partijen*, 135-139.
  - Gerrit Voerman, 'Provinciale politieke partijen' in: *Gids Politieke Partijen*, 147-149.
  - Gerrit Voerman, 'Kroniek van een aangekondigde vernietiging. Over de toekomst van de archieven van de BVD', in: *De Nieuwste Tijd*, juni 1996, nr. 6, 23-30.
  - Gerrit Voerman, 'Le paradis perdu. Les adhérents des partis soci-

- aux-démocrates d'Europe occidentale, 1945-1995', in: Marc Lazar, red., *La Gauche en Europe depuis 1945. Invariants et mutations du socialisme européen*, Parijs, 1996, 561-578.
- Gerrit Voerman, 'The Dutch and the Soviet Union during the Second World War', in: *Izoetsjenije istorii vtoroj mirovoj vojny v Rossii i Niderlandach*, Moermansk, 1996, 13-20.
  - Gerrit Voerman, 'The national archives of Dutch political parties', in: Günter Buchstab, red., *Das Gedächtnis der Parteien. Parteiarchive in Europa*, Sankt Augustin, 1996, 44-50.
  - Gerrit Voerman, 'Some observations on the relationship between the CPN and the Soviet Union, 1917-1989'. Paper presented at the Conference 'Around Peter the Great', Groningen, 15-17 oktober 1996.
  - Gerrit Voerman, 'Bartha Rutgers-Mees. Een vergeten revolutionaire uit Veendam', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 30 november 1996.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het DNPP - deels gratis - periodieken, brochures, nota's en rapporten. Op hun beurt doen partijen ook regelmatig een beroep op de collecties van het DNPP.

Op het wetenschappelijke vlak participeerde het DNPP in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (PONTEG). Dit zogeheten 'AIO-netwerk' maakt deel uit van de Onderzoekschool Politieke Geschiedenis. Dhr. Voerman onderhield voor het DNPP de contacten met onder andere het IISG, het IPP, het HDNP, het KDC en de Stichting Film en Wetenschap - Audiovisueel Archief.

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast werden in 1996 door medewerkers van het DNPP ook (gast-)colleges en lezingen gegeven. Dhr. Lucardie hield op 28 februari een inleiding over 'Liberalisme, sociaal-democratie en de vergeten tussenstroming' voor de werkgroep geschiedenis van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Met drs. J.C. den Hollander van de vakgroep Geschiedenis gaf dhr. Voerman in de eerste maanden van 1996 een uitgebreid kernvak met als onderwerp 'verzuimdheid en ontzuiling in het na-oorlogse Nederland'. Verder begeleidde hij een aantal studenten bij hun eindschrijving, en adviseerde hij enkele promovendi. In mei en september gaf dhr. Voerman tevens enkele inleidingen over de collecties van het DNPP voor geschiedenisstudenten van de Rijksuniversiteit Groningen. Op 10 oktober hield hij een gastcollege over de Nederlandse politieke partijen, in het kader van het politicologie-college dat door de sectie Politieke Wetenschappen van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid

wordt gegeven.

Op 9 februari verzorgde dhr. Voerman een inleiding over politieke partijen op een bijeenkomst die was georganiseerd door de Provinciale werkgroep politieke scholing voor vrouwen. Op 7 maart sprak hij voor de afdeling Groningen van GroenLinks over de Socialistische Partij; op 7 november voor de afdeling Groningen van het CDA over de toekomst van de politieke partijen. Voor de medewerkers van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis hield hij op 9 mei een lezing over de activiteiten van de Communistische Internationale in Nederland in de jaren twintig en dertig.

Ten slotte verleende dhr. Voerman zijn medewerking aan het tv-programma over politieke besluitvorming van de Nederlandse Onderwijs Televisie (NOT). Dit programma, bedoeld voor de bovenbouw van havo en vwo, werd uitgezonden op 4 november.

Bijzondere activiteiten

In het voorjaar verscheen de *Gids Politieke Partijen*. Voor de inhoud tekenden het DNPP en het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP). In deze gids worden de historische en ideologische achtergronden van alle in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen geschetst. Daarnaast verschaft de gids informatie over de politieke standpunten van deze partijen en hun interne organisatie.

Afgezien van Internet raakte het DNPP in 1996 ook bij andere 'nieuwe media' betrokken. Het Documentatiecentrum werd door het partijsecretariaat van de VVD uitgenodigd te adviseren bij de totstandkoming van een CD-i en CD-rom over deze partij. De CD-i werd in augustus door uitgeverij Streng-holt op de markt gebracht; de CD-rom zal begin 1997 volgen. Daarnaast fungeerde het DNPP als adviseur bij het CD-rom project 'Het Binnenhof'. Dit interactief computerprogramma poogt aan de hand van verschillende personages (kamerlid, minister) de werking van het Nederlandse politieke bestel uiteen te zetten. Naar verwachting zal deze CD-rom in januari 1997 op de markt komen.

KRONIEK 1996

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1996

Joop Hippe, Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Voor de politieke partijen was 1996 een rustig 'mid-term' jaar zonder verkiezingen. Zodoende was er tijd voor bezinning en intern debat. Niettemin wierpen de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 hun schaduw vooruit: in veel partijen werden commissies in het leven geroepen die ontwerp-verkiezingsprogramma's moesten opstellen, of kandidaten aanzoeken voor de lijsten.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die zich buiten het parlement afspeelden. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers elders al gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC-Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*; deze artikelen worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;
- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens door het DNPP worden verzameld.

Om de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen in een kontekst te plaatsen, worden eerst de politieke 'hoofdmomenten' uit 1996 kort geschetst.¹

---

¹. Zie voor een uitvoeriger overzicht van de politieke hoofdmomenten uit 1996: Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Politiek beheerst door paarse compromissen', in: *Staatscourant*, 18 december 1996; en G.J.J. Thissen, 'Jaaroverzicht Staten-Generaal zittingsjaar 1995-1996', in: *Parlement en Kiezer*, Groningen, 1997.

2. Hoofdmomenten

De paarse coalitie die onder leiding van W. Kok (PvdA) en de vice-premiers H.F. Dijkstal (VVD) en H.A.F.M.O. van Mierlo (D66) in 1994 was aange-treden, kreeg in 1996 af en toe te kampen met interne spanningen. De coalitie kwam echter nooit serieus in gevaar.

IRT-affaire: de parlementaire enquête

Naar aanleiding van de problemen rond het Interregionale Recherche Team (IRT) Noord-Holland/Utrecht had de Tweede Kamer op 22 november 1994 besloten een parlementaire enquête te houden naar de wijze waarop politie en justitie de georganiseerde misdaad in Nederland bestrijden (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 15-16). De enquête-commissie ving onder voorzitterschap van PvdA-kamerlid M. van Traa in december 1994 haar werkzaamheden aan en verhoorde in 1995 een groot aantal ambtenaren en externe deskundigen. Op 1 februari 1996 bracht zij officieel verslag uit. Het eindrapport, getiteld 'Inzake opsporing', bevatte duidelijke kritiek op de voormalige minister van Justitie E.M.H. Hirsch Ballin (CDA) en op de politiechefs van Amsterdam, Haarlem en Utrecht, op het openbaar ministerie en op de Tweede Kamer zelf. Milder getoonzet was de kritiek op de zittende minister van Justitie, mevr. W. Sorgdrager (D66), en op de staatssecretaris van Justitie, mevr. E.M.A. Schmitz (PvdA). Sorgdrager was voor 1994 als procureur-generaal ook medeverantwoordelijk geweest voor de opsporing van misdadigers, terwijl Schmitz als burgemeester van Haarlem destijds bij het IRT betrokken was. Alle genoemde personen en instanties hadden zich volgens de commis-sie te weinig bemoeid met de misdaadbesteding door de politie, waarbij soms twijfelachtige methoden werden gebruikt zoals het 'doorleveren' van grote hoeveelheden verdovende middelen. De commissie vond dat de misdaadbesteding aan duidelijker regels onderworpen zou moeten worden. De Tweede Kamer kon na een debat in april de conclusies van het rapport over het algemeen onderschrijven. Alleen de CDA-fractie volgde haar lid A.K. Koekkoek, die als enige in de commissie beperking van de bevoegdhe-den voor de politie had afgewezen. Het kabinet reageerde terughoudend. De reorganisatie van het opsporingsapparaat bleef uiteindelijk beperkt tot enkele overplaatsingen van politiechefs en van ambtenaren van het openbaar ministerie. Minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken meende dat verder-gaande maatregelen op te veel arbeidsrechtelijke bezwaren zou stuiten. De Tweede Kamer legde zich hier in november morrend bij neer.

Begin maart kwam de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, R.L.O. Linschoten (VVD), in politieke problemen. In de Tweede Kamer was twijfel gerezen over de vraag of hij de Kamer wel volledig had ingelicht tijdens de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel van de privatisering van de Ziektewet in november 1995 (dat begin februari 1996 na enig tegensputteren door de PvdA-fractie eveneens door de regeringspartijen in de Eerste Kamer was aanvaard). De Tweede Kamer had in 1995 om enkele nog niet gepubliceerde rapporten van het College van Toezicht Sociale Verzekeringen (Ctsv) over dit onderwerp gevraagd, die kritische kanttekeningen bij deze plannen bleken te bevatten. Linschoten zei tijdens het debat de inhoud van deze rapporten niet te kennen. Later werd echter bekend dat de voorzitter van de Ctsv, zijn partijgenote E.J.J.E. van Leeuwen-Schut, hem concept-versies van deze rapporten had aangeboden. Linschoten zou deze hebben geweigerd; hij wilde alleen de officiële rapporten ontvangen.

In een spoeddebat op 1 maart kreeg Linschoten het vertrouwen van de Tweede Kamer. Enkele dagen later stelde de fractievoorzitter van GroenLinks, P. Rosenmöller, schriftelijke vragen vanwege een 'serie vergissingen en tegenstrijdigheden' die hij in Linschotens verdediging had waargenomen. In zijn antwoord gaf de staatssecretaris toe één van de conclusies van de rapporten al vóór het debat in november 1995 te hebben gekend. Tijdens een nieuw debat op 12 maart vroegen onder meer de oppositiepartijen CDA, GroenLinks en de SP om een parlementair onderzoek, maar de regeringspartijen wilden hier niet aan.

Tegelijk met deze zaak speelde de kwestie van de vertrouwensbreuk tussen het bestuur en de directie van de Ctsv. Staatssecretaris Linschoten had aan het begin van het jaar de hoogleraar rechten M.G. Rood aangezocht om deze interne crisis door te lichten. In zijn eindverslag kritiseerde Rood het benoemingsbeleid van de bestuursleden, alsmede hun functioneren. Linschoten besloot hierop de bestuursleden de laan uit te sturen.

De Kamer stelde vervolgens in april alsnog een parlementair onderzoek in naar 'het feitelijk functioneren van het Ctsv'. De onderzoekscommissie, die onder leiding stond van het kamerlid J.P.C.M. van Zijl (PvdA), presenteerde op 24 juni haar rapport. De commissie betichtte Linschoten van grote fouten. Zo zou de selectieprocedure van de bestuursleden van een 'onthutsende eenvoud' zijn geweest (*NRC-Handelsblad*, 24 juni 1996). De gang van zaken rond de Ziektewetrapporten in november 1995 noemde de commissie 'weinig geloofwaardig'. Hiermee zei de commissie geen oordeel over de staatssecretaris te willen vellen, maar Linschoten zag dit zelf wel zo. Gesteund door zijn eigen partij, de VVD, eiste hij in het kamerdebat over het rapport op 27 juni van de regeringsfracties dat er geen enkele twijfel aan zijn geloofwaardigheid zou bestaan. Toen D66 en de PvdA hem niet het gevraagde vertrouwen wilden schenken, stelde Linschoten zijn portefeuille ter beschikking.

VVD-fractievoorzitter F. Bolkestein vond deze stap van zijn partijgenoot onnodig, maar liet meteen weten dat het geen gevolgen zou hebben voor de coalitie. Premier Kok betreurde het vertrek van Linschoten en vond de kritiek van de commissie te zwaar getoonzet. Linschoten werd als staatssecretaris opgevolgd door F.H.G. de Grave, wethouder en loco-burgemeester van Amsterdam.

Overigens zou commissie-voorzitter Van Zijl op 2 september in het TV-programma Nova de kwalificaties 'onthutsende eenvoud' en 'weinig geloofwaardig' in het rapport als 'foutjes' afdoen. De commissie distantieerde zich onmiddellijk van deze uitlatingen en hield vast aan de tekst van haar rapport. Van Zijl mocht als voorzitter van de commissie aanblijven, maar gaf toe zich 'een beetje beschadigd' te voelen door dit incident (*NRC-Handelsblad*, 4 september 1996).

Hogesnelheidslijn (HSL) en vliegveld Beek

In mei nam het kabinet een beslissing over het tracé voor de Hogesnelheidstrein (HSL) die de Randstad met Parijs moest verbinden. Uiteindelijk ging het hierbij om drie mogelijkheden, die van verschillende kanten waren aangedragen: een nieuwe baan door het zogenaamde Groene Hart van Zuid-Holland (waarvoor de VVD opteerde, mits Den Haag op dit tracé werd aangesloten); een bundeling met bestaande spoorlijnen (de voorkeur van de oppositiepartijen CDA en GroenLinks); of een bundeling met enkele autosnelwegen. Deze derde variant, ontworpen door de civiel ingenieur C.W.J. Bos, kreeg de instemming van D66 en de PvdA. De liberale minister van Verkeer en Waterstaat, mevr. A. Jorritsma-Lebbink, deelde de voorkeur van haar partij terwijl haar collega van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, mevr. M. de Boer (PvdA) zich daartegen verzette. Premier Kok kreeg het kabinet echter op één lijn: een HSL door het Groene Hart, maar met een tunnel tussen Hoogmade en Hazerswoude. Voorts zou nog een aantal knelpunten in Brabant opgelost dienen te worden.

De Tweede-Kamerfractie van de VVD kon zich wel in het kabinetsvoorstel vinden, maar de fracties van D66 en PvdA hielden vast aan de variant van Bos, langs de autosnelwegen. Toen CDA en GroenLinks bereid bleken hun eerste voorkeur te laten varen en een motie van PvdA-kamerlid E.P. van Heemst te steunen waarin het kabinet werd gevraagd alsnog voor 'Bos' te kiezen, werd die motie op 4 november aangenomen. Het kamerdebat over de HSL werd vervolgens opgeschort, waarna kabinet en regeringsfracties druk overleg pleegden. In december gaven de fracties van D66 en PvdA hun verzet tegen het kabinetsplan uiteindelijk toch op, waarmee een conflict tussen kabinet en Kamer opgelost werd.

Met bijna evenveel moeite hadden Kamer en kabinet in november overeenstemming bereikt over uitbreiding van de regionale luchthaven bij Beek (Maastricht-Aachen Airport) met een oost-westlandingsbaan. Om die renda-

bel te maken wilde minister Jorritsma een aantal nachtvluchten voor vrachtverkeer toestaan, waartegen minister De Boer echter bezwaar maakte. De kamerfracties van VVD en PvdA hingen dezelfde standpunten aan als hun partijgenoten in het kabinet. Zij accepteerden ook het compromis waartoe het kabinet besloot: een beperking van het aantal nachtvluchten tot 950, in de 'randen van de nacht', dat wil zeggen tussen 23 uur en 1 uur en tussen 5 uur en 5.30 uur. D66, GroenLinks en de meeste kleinere fracties wezen het compromis af, terwijl het CDA om wille van de werkgelegenheid nog meer nachtvluchten wilde toestaan.

staatkundige en bestuurlijke vernieuwing

In oktober 1995 had het kabinet voorstellen gepresenteerd voor een nieuw kiesstelsel en een correctief referendum (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 21-22). De Raad van State zou hierover nog advies uitbrengen. In februari nam de Tweede Kamer vast een voorschot op de behandeling van het voorstel voor een referendum, dat in een wijziging van de grondwet na de kamerverkiezingen van 1998 zou moeten uitmonden. Het kabinet wilde niet in de grondwet maar in een gewone wet de voorwaarden vastleggen waaraan een geldig referendum zou moeten voldoen. Een verzoek om een referendum zou in eerste instantie steun van 40.000 burgers moeten krijgen; daarna zouden 600.000 burgers nog eens hun handtekening op het stadhuis moeten zetten om het verzoek te bekrachtigen. Een door de Tweede Kamer aangenomen wetsvoorstel zou door ten minste 30% van de als kiesgerechtigde ingeschreven burgers weggestemd kunnen worden.

De VVD, nooit een overtuigd voorstander van een volksraadpleging, vond deze drempels te laag en wenste dat in tweede instantie ruim een miljoen handtekeningen vergaard zouden moeten worden. De drempels moesten bovendien in de grondwet vastgelegd worden. Voorts wilde zij uitsluiten dat een Planologische Kernbeslissing (PKB) onderwerp van een referendum zou kunnen worden. Aangezien het CDA zich tegen elk referendum verzette, was steun van de VVD voor het kabinetsvoorstel onmisbaar. D66 en PvdA, die het voorstel wel hadden aanvaard, sloten ten slotte een compromis met de VVD. De door het kabinet voorgestelde drempels zouden niet verhoogd, maar wel in de grondwet opgenomen worden. In april besloot het kabinet zelf, de PKB uit te zonderen van referenda.

De gemeente Amsterdam kwam in conflict met minister Dijkstal toen zij in een gemeentelijke verordening haar burgers de mogelijkheid wilde bieden een corrigerend referendum uit te schrijven. Dijkstal hield vast aan het principe dat alleen de gemeenteraad een referendum mocht houden en droeg de gemeentelijke verordening in oktober voor vernietiging bij de Kroon voor. Hij voelde echter niets voor een landelijke regeling voor gemeentelijke referenda, ook al bleek uit een onderzoek van de staatsrechtsg geleerde D.J. Elzinga en anderen dat de praktijk nu per gemeente nogal verschilde en soms

wat chaotisch verliep.

Naar aanleiding van referenda in Amsterdam en Rotterdam in 1995 leken de plannen voor de opdeling van die gemeenten en de vorming van stadsprovincies rond beide steden onuitvoerbaar geworden (Zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 22). Het kabinet wilde de plannen toch doorzetten, maar de Tweede Kamer wees dat in februari af. Op advies van een commissie onder leiding van oud-minister F.H.J.J. Andriessen (CDA) stelde het kabinet in oktober voor, toch een stadsprovincie met de omringende gemeenten te vormen zonder de gemeente Rotterdam op te delen. Ondanks twijfels bij de betrokken gemeenten en voorbehoud binnen PvdA en VVD stemde de Tweede Kamer in november in met dit streven.

Het voorstel van het kabinet voor een ander kiesstelsel stuitte op meer weerstand in de Tweede Kamer dan het referendum. Alleen D66 steunde het plan. Na een debat met de Kamer besloot staatssecretaris J. Kohnstamm van Binnenlandse Zaken het voorstel in te trekken. Wel vond hij steun voor een verlaging van de kiesdrempel voor voorkeursstemmen van 50 naar 25% van de kiesdeler.

verdeling van politieke functies

De voorzitter van de Tweede Kamer, W.J. Deetman (CDA) werd met ingang van 1 december tot burgemeester van Den Haag benoemd. Met het vertrek van Deetman, die sinds 1989 deze functie vervulde, kwam het voorzitterschap van de Tweede Kamer vacant. Gewoonlijk kiest de Kamer een kandidaat van de grootste fractie tot voorzitter. Hiervan was echter na de kamerverkiezingen van 1994 afgeweken door Deetman opnieuw te kiezen, al was de fractie van zijn partij kleiner geworden dan die van de PvdA. In 1996 eiste de PvdA opnieuw het voorzitterschap niet op, om het evenwicht tussen de grote partijen bij de verdeling van de hoogste politieke functies in Nederland niet te verstoren. De sociaal-democraten zouden een kandidaat (te weten H.D. Tjeenk Willink) kunnen aanwijzen voor het vice-voorzitterschap van de Raad van State, als opvolger van het CDA-lid W. Scholten, die in 1997 met pensioen zou gaan; terwijl de VVD dan de voorzitter van de Eerste Kamer zou leveren als opvolger van Tjeenk Willink, die sinds 1991 deze post bezette. Zodoende zou een CDA-lid opnieuw voorzitter van de Tweede Kamer kunnen worden.

De fractievoorzitters van de vier grote partijen hadden hierover officiële afspraken gemaakt in het voorjaar. De fractievoorzitters van PvdA, D66 en VVD drongen er echter bij het CDA wel op aan om een vrouw kandidaat te stellen. Het CDA-Vrouwenberaad uitte dezelfde wens. De naam van het Tweede-Kamerlid mevr. A. Doelman-Pel werd hierbij genoemd: een vrouw, die bovendien al tien jaar parlementaire ervaring had en lid was van het presidium. Zij weigerde echter zich kandidaat te stellen. De CDA-kamerfractie gaf de voorkeur aan oud-minister P. Bukman, die sinds 1994 lid was

van de Tweede Kamer. Fractievoorzitter E. Heerma wees alle kritiek op deze keuze van de hand; indien de andere fracties liever een vrouw als voorzitter wensten, moesten ze maar uit eigen gelederen een vrouw kandidaat stellen.

Op 14 november hield de Tweede Kamer een debat over de kwestie. De fractievoorzitter van de SP, J.G.C.A. Marijnissen, tekende verzet aan tegen de 'partijpolitieke koehandel' en vroeg om een vrije stemming over het voorzitterschap. Ook diende hij een motie in om een vrouwelijke voorzitter te kiezen. Hij kreeg echter geen steun van de grote partijen, zodat de motie op 26 november verworpen werd.

Op 3 december werd Bukman - officieel de enige kandidaat - met 85 van de 136 uitgebrachte stemmen inderdaad gekozen. Doelman-Pel kreeg toch nog 45 stemmen, het PvdA-lid mevr. J. van Nieuwenhoven twee stemmen en de fractievoorzitter van het GPV, G.J. Schutte, één stem; drie kamerleden stemden blanco, waaronder Bukman. Op 17 december publiceerde het weekblad *Nieuwe Revu* een vraaggesprek met de partijvoorzitter van het CDA, J.J.M. Helgers, waarin deze de keuze voor Bukman, 'een vertegenwoordiger van de oude generatie', betreurde. Helgers ontkende echter dat hij dit zou hebben gezegd.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Ook in 1996 maakten gemeentelijke herindelingen tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen noodzakelijk. Op 13 oktober konden de circa 93.000 inwoners van de nieuwe gemeente Schouwen-Duiveland en de twee nieuwe gemeenten op Walcheren, Middelburg en Veere, naar de stembus. De opkomst was overal lager dan bij de vorige, reguliere raadsverkiezingen, maar nog vrij hoog in de plattelandsgemeenten Schouwen-Duiveland en Veere (61 respectievelijk 69%) en opvallend laag in Middelburg (50%).

De drie protestants-christelijke partijen behaalden - in verschillende combinaties - opvallend goede resultaten in alle drie de gemeenten: 20% of meer van de stemmen. In Schouwen-Duiveland werd de VVD met zeven van de 23 zetels de grootste partij in de raad. PvdA en CDA haalden elk vier zetels, wat als verlies voor de sociaal-democraten opgevat kan worden. GroenLinks kwam met één zetel voor het eerst in de raad in dit deel van Zeeland. In Veere werd het CDA de grootste partij (vijf zetels), gevolgd door VVD en SGP (elk vier zetels). In Middelburg bleef de PvdA de grootste partij, op de voet gevolgd door het CDA (elk zes zetels).

Op 27 november vonden tussentijdse verkiezingen plaats in de Overijsselse gemeente Dalfsen en in het westen en midden van Noord-Brabant. Meer dan 750.000 inwoners van 27 nieuwe gemeenten konden hier een gemeenteraad kiezen. De opkomst was opvallend laag, vooral in de steden Breda en Tilburg (38 respectievelijk 35%); in de meer agrarische gemeenten schommelde de opkomst tussen de 50 en 60%, met een uitschieter naar 71% in Alphen-Chaam.

Lokale partijen kwamen vrijwel overal als winnaars uit de strijd en vormden vaak de grootste fractie in de raad. Sommige werden daarmee beloond voor hun verzet tegen de gemeentelijke herindeling, die aan de zelfstandigheid van 43 gemeenten een eind gemaakt had. In andere gemeenten wist het CDA de grootste te blijven, al leed men soms wel enig verlies ten opzichte van de raadsverkiezingen in 1994. Bij deze vergelijkingen met de vorige raadsverkiezingen past natuurlijk enig voorbehoud, gezien de gewijzigde gemeentegrenzen. Zo kon de ene verslaggever schrijven 'Het CDA en D66 verloren flink' (*de Volkskrant*, 28 november 1996) terwijl een ander beweerde: 'Het CDA en de PvdA bleven gelijk' (*NRC-Handelsblad*, 28 november 1996). De VVD boekte echter in de ogen van beide duidelijk winst en kon soms het CDA evenaren - bijvoorbeeld in Steenbergen. De PvdA leek zich te stabiliseren. De SP won in Breda en Tilburg, maar ook opvallend in Dongen. D66 verloor vrij fors en GroenLinks vrij licht. GPV, RPF en SGP konden zich goed handhaven in de protestantse 'enclaves' in Noord-Brabant, zoals Steenbergen, Waalwijk en Werkendam. De Centrumdemocraten verloren al hun zetels in Breda en Tilburg, terwijl de van hen afgesplitste Burgerpartij Nederland uit de raad van Roosendaal verdween.

subsidies voor politieke partijen

In oktober 1995 had minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken aan de voorzitters van de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen een notitie gestuurd waarin hij voorstelde de bestaande subsidiëring van de met de partijen gelieerde wetenschappelijke bureaus en scholings- en vormingsorganisaties te vervangen door een directe subsidieverlening aan de partijen zelf (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 22-23). De voorzitters van CDA, D66 en PvdA reageerden positief op het voorstel, al bracht met name CDA-voorzitter Helgers enige nuanceringen aan. VVD-voorzitter W.H. Hoekzema reageerde afwijzend: zijn partij bleef in principe gekant tegen elke overheidssubsidie voor politieke partijen.

De directeurs van de wetenschappelijke bureaus van de partijen verzetten zich echter tegen de plannen, die naar hun mening de bureaus te afhankelijk van de partijen zou maken. Daar Dijkstal de partijen vrij wilde laten in de besteding van de subsidie, vreesden de directeurs dat het geld vooral aan verkiezingscampagnes en nauwelijks aan wetenschappelijk onderzoek besteed zou worden. Op 16 augustus liet Dijkstal de Tweede Kamer weten dat hij zijn voorstel zou aanpassen: een deel van de aan de partijen uit te keren subsidie zou geormerkt worden als bestemd voor politiek-wetenschappelijk onderzoek. Voor de wetenschappelijke bureaus zou zodoende weinig veranderen.

Een ander deel van de subsidies zou geormerkt worden voor de aan die partijen gelieerde jongerenorganisaties. De jongeren zouden hun subsidie dus niet meer van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS)

maar ook van Binnenlandse Zaken ontvangen, en wel via de moederpartijen. Het bedrag wilde Dijkstal uitsluitend afhankelijk maken van het aantal leden van de jongerenorganisatie zelf. Volgens de bestaande regeling verdeelden de jongerenorganisaties onderling de subsidie, waarbij vooral het aantal kamerzetels van de moederpartij als verdeelsleutel gold. Dijkstals plan zou betekenen dat de ledenrijke jongerenorganisaties van de kleine protestants-christelijke partijen meer geld en de ledenarme jongerenorganisaties van de grote partijen minder geld van de overheid zouden krijgen. In december stelden Tweede-Kamerleden van CDA, PvdA en VVD de minister kritische vragen hierover. In januari 1997 zouden zij antwoord krijgen.

De minister bleek voorts bereid de totale subsidies voor partijen iets te verhogen. Hij zou nog bezien of voorkomen kon worden dat extreem-rechtse partijen als de Centrumdemocraten hiervan eveneens zouden profiteren.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Tabel 1. Ledental per 1 januari 1996 en 1 januari 1997

	1 januari 1996	1 januari 1997
AOV	1.589	4.000 **)
CD	*)	*)
CDA	94.412	91.000 **)
D66	15.000**)	13.230
GPV	14.650	14.535
GroenLinks	12.000	11.700
Ouderen Unie 55+	3.316	2.634
PvdA	64.523	60.907
RPF	11.466	11.755
SGP	23.600	23.865
SP	17.056	19.926
VVD	53.465	52.354

*) geen opgave

**) afgeronde getallen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in al-

fabetische volgorde behandeld. Hiervoor is een overzicht gegeven van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 1996 en op of omstreeks 1 januari 1997 (zie tabel 1).

Algemeen Ouderenverbond (AOV)

Het AOV trachtte zich in 1996 te herstellen van de aderlating die het Verbond het voorafgaande jaar had ondergaan met de afscheiding van Senioren 2000 onder leiding van mevr. H.M. Nijpels-Hezemans (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 26-27). 'De patiënt is nog lang niet beter, maar hij ademt weer', zo luidde de constatering van de nieuwe partijvoorzitter H. Baron tijdens de algemene ledenvergadering in juni (*Trouw*, 15 juni 1996). In de opiniepeilingen stond het AOV er echter bepaald niet goed voor: de partij zou niet eens zeker zijn van één zetel in de Tweede Kamer.

tegenslag in Eindhoven

Eindhoven was de bakermat van het AOV en de enige gemeente waar deze ouderenpartij een wethouder had. In maart wilde het AOV de langdurig zieke wethouder, A. Rennenberg, vervangen door zijn fractievoorzitter Th. den Ouden - evenals Nijpels vroeger raadslid voor de VVD in Eindhoven. De andere partijen in het college van burgemeester en wethouders verzetten zich hier echter tegen. Ze steunden bovendien een motie van wantrouwen tegen Rennenberg in april. Door de motie aan te nemen verwijderden zij in feite het AOV uit het college. In mei nam Rennenberg dan ook ontslag.

algemene ledenvergadering

Op 8 juni hield het AOV zijn algemene ledenvergadering. Op deze bijeenkomst kozen de afgevaardigden Baron als partijvoorzitter. Hij was de opvolger van M.C. Batenburg, de oprichter van de partij. Een voorstel om deze tot erevoorzitter te benoemen, kreeg net te weinig steun: de stemmen staakten. In november trad Baron echter reeds af, waarna het Limburgse Statenlid P.J.G.J. Veugen zijn functie waarnam.

samenwerking tussen ouderenpartijen

Het op de ledenvergadering in juni gekozen partijbestuur besloot - met instemming van de vergadering - de mogelijkheden voor samenwerking met de andere ouderenpartijen te onderzoeken. Op 15 juni vonden op initiatief van de Ouderen-Unie 55+ gesprekken plaats met partijbestuurders van het AOV, Senioren 2000 en de Unie. Tegen de toenadering tot Senioren 2000 bestond binnen het AOV veel weerstand en 'oud zeer'. Een ledenvergadering op 3 juli sprak zich uit tegen samenwerking met de partij van Nijpels. Het

AOV-bestuur besloot in augustus niettemin de besprekingen te heropenen. De drie partijen besloten tot de instelling van een zogenaamde Inventarisatiecommissie, die de vorming van een gezamenlijke kandidatenlijst bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 zou moeten onderzoeken. De Tweede-Kamerleden van het AOV, W.J. Verkerk en C.S. van Wingerden, keurden deze besprekingen af. Verkerk zei van zijn partijvoorzitter: 'Baron is zo fout als wat, hij zit in het kamp van Nijpels' (*de Volkskrant*, 22 augustus 1996).

De besprekingen konden door deze weerstand moeilijk vruchten afwerpen. De Inventarisatiecommissie kwam nooit van de grond. In september verklaarde Baron dat het AOV alsnog van samenwerking met Senioren 2000 afzag. Een gesprek tussen de partijvoorzitters in oktober kon de impasse niet doorbreken. Het AOV hield vooral vast aan twee eisen waaraan Senioren 2000 niet kon of wilde voldoen: de zittende Tweede-Kamerleden van alle drie partijen zouden in 1998 niet opnieuw kandidaat gesteld moeten worden en leden van Senioren 2000 zouden moeten afzien van financiële eisen aan het adres van het AOV. Toen Senioren 2000 deze voorwaarden vooraf onaanvaardbaar noemde, zag het AOV in december van verdere gesprekken af. Wel zouden met de Ouderen-Unie 55+ besprekingen gevoerd gaan worden over samenwerking.

Hiermee was in de praktijk overigens al een begin gemaakt. In september besloten het Verbond en de Unie nauwer samen te werken in de Tweede Kamer en reeds bij de behandeling van de begroting voor 1997 gezamenlijke woordvoerders aan te wijzen. Ook op regionaal en lokaal niveau werkten het AOV en de Ouderen-Unie 55+ vaak samen, soms ook met Senioren 2000. In oktober kwamen de Statenleden van de drie partijen op initiatief van Veugen in Arnhem bijeen om over modernisering van de ouderenzorg te spreken. Zij deden daarbij tevens een beroep op hun partijen om toch samen verder te gaan.

Bij de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Zeeland in november wonnen AOV en Ouderen-Unie 55+ samen in Veere één en in Middelburg twee zetels. In Brabant namen de ouderenpartijen niet deel aan de tussentijdse raadsverkiezingen, vooral door gebrek aan goede kandidaten.

Senioren 2000/Groep-Nijpels

De partij Senioren 2000 wordt in de Tweede Kamer vertegenwoordigd door 'de Groep-Nijpels', bestaande uit Nijpels, mevr. E.G. Aiking-van Wagenin-gen en L.E.C. Boogaard. Op 1 september verliet Boogaard om gezondheidsredenen de Kamer. Hij werd opgevolgd door R. Meyer, beleidsmedewerker van de fractie en penningmeester van de partij.

Gesprekken over samenwerking met de Ouderen-Unie 55+ en het AOV leverden in 1996 niets op - vooral door 'oud zeer' tussen het Verbond en Senioren 2000, zoals hierboven reeds is uiteengezet. Senioren 2000 bleef overigens wel aandringen op samenwerking. Het congres, dat op 28 septem-

ber bijeenkwam, steunde het hoofdbestuur daarin. De nieuwe partijvoorzitter, J.G.A.L. Blommestijn (de opvolger van A. Turkenburg), voerde in oktober een gesprek met de voorzitters van het AOV en de Ouderen-Unie 55+, dat volgens hem 'allerplezierigst' verliep maar niet tot concrete resultaten leidde (*Nieuwsbulletin Senioren 2000*, januari 1997). Blommestijn wilde graag verder praten, maar dan zonder voorwaarden vooraf, zo schreef hij in een brief in november. De beide andere partijvoorzitters wezen zijn verzoek in december echter af.

Centrumdemocraten (CD)

Evenals in 1995 stond 1996 voor de CD deels in het teken van juridische procedures. Niet alleen de partij was hierin verwikkeld, maar ook individuele leden. Als gevolg hiervan kwam het onderwerp partijverbod weer ter sprake. Wat betreft de mogelijkheden om demonstraties te houden, verkreeg de CD in 1996 iets meer speelruimte.

juridische procedures

Op 21 maart wees de Raad van State het beroep van de CD toe tegen de weigering van het ministerie van Binnenlandse Zaken om haar wetenschappelijk bureau, de Thomas Hobbes Stichting, een voorschot van 128.000 gulden te betalen voor een studie over minderheden in Nederland. Het ministerie zou deze weigering onvoldoende hebben gemotiveerd. Wel kreeg het ministerie gelijk in haar weigering de Stichting Politieke Kadervorming (Stipolka) van de CD een subsidie van 57.000 gulden toe te kennen.

Op 16 april vernietigde de Hoge Raad de gedeeltelijke vrijspraak van CD-leider J.G.H. Janmaat en zijn partij inzake discriminatie op grond van ras. Het gerechtshof in Den Haag had volgens de Hoge Raad de context en samenhang van de gewraakte uitspraken mee moeten wegen in zijn oordeel. De Raad verwees de zaak terug naar het gerechtshof in Amsterdam. In december eiste de procureur-generaal in Amsterdam een boete van 6.000 gulden tegen Janmaat en van 10.000 gulden tegen de partij. Op 23 december veroordeelde het gerechtshof Janmaat tot 3.000 gulden en de partij tot 5.000 gulden boete. Janmaat sprak verontwaardigd van een 'politiek proces' en noemde de overheid een '*Gedankenpolizist*' (*NRC-Handelsblad*, 24 december 1996).

Naar aanleiding van de uitspraak van de Hoge Raad laaide de discussie over een verbod van de CD weer op. Het Tweede-Kamerlid J.P. Rehwinkel (PvdA) pleitte voor een verbodsprocedure, maar minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken voelde daar niets voor.

Individuele leden en oud-leden van de CD kwamen in 1996 eveneens voor de rechter. Op 23 februari veroordeelde het gerechtshof in Arnhem het raadslid H. Selhorst in hoger beroep tot anderhalf jaar gevangenis en een

boete van 15.000 gulden, wegens handel in verdovende middelen. Selhorst was in 1995 al door de CD geroyeerd, maar had zijn zetel in de raad niet opgegeven.

Op 29 februari werd het eveneens door de CD geroyeerde voormalige Purmerendse raadslid R. van der Plas aangehouden op verdenking van afpersing van een drugshandelaar. In oktober werd hij opnieuw opgepakt wegens openbare geweldpleging tegen allochtonen in Hoorn.

Het raadslid C.S. Rietveld uit Hoorn, tevens medewerker van de Tweede-Kamerfractie, werd op 4 maart aangehouden op verdenking van geweldpleging tegen een man die hem in Utrecht zou hebben uitgescholden voor fascist. Rietveld, die kort daarna weer vrij kwam, behield echter de steun van Janmaat.

demonstraties

In de afgelopen jaren werden demonstraties van de Centrumdemocraten meestal verboden vanwege de kans op verstoring van de openbare orde. In Zwolle kreeg de CD echter wel toestemming van burgemeester J. Franssen (VVD) om op 24 februari onder bepaalde voorwaarden een demonstratie te houden. Aanleiding voor de betoging vormden de problemen die de CD ondervond om zaalruimte te huren voor partijbijeenkomsten. Zo had de vereniging Horeca Nederland haar leden opgeroepen de partij van Janmaat geen zalen te verhuren. De betogers die naar Zwolle kwamen - honderd volgens de pers, 350 volgens de CD - droegen leuzen met zich mee als 'Vol is vol' en 'Eigen volk eerst'. Sommigen zouden ook 'Nederland blank!' geroepen en de Hitlergroet gebracht hebben. Het openbaar ministerie zou in maart vervolging tegen hen instellen. De betoging verliep verder rustig. De voorzitter van de CD-kring Overijssel, J. de Jong, partijvoorzitter Janmaat en de voorzitter van de CP'86, H. Ruitenbergh, spraken de betogers toe. 's Middags hielden ongeveer duizend leden van de Anti-Fascistische Aktie, de Samenwerkende Turkse Organisaties in Overijssel en anderen een tegemonstratie, waarvoor burgemeester Franssen eveneens toestemming had gegeven. Zijn beleid had veel weerstand opgeroepen; Franssen stelde echter dat de huidige wetgeving hem weinig keus liet.

Sommige ambtsgenoten van Franssen dachten daar anders over en bleven demonstraties van CD en CP'86 verbieden. In Rotterdam verbood burgemeester A. Peper (PvdA) een betoging op 5 februari van het Comité Eerherstel Nationale Driekleur - zojuist opgericht door leden van CD en CP'86 - naar aanleiding van het besluit van enkele scholen, het demonstratief dragen van Nederlandse vlaggetjes op zogenaamde bomberjacks te verbieden. Enkele tientallen rechts-extremisten trotseerden echter het verbod, waarop een deel werd aangehouden door de politie. Onder de arrestanten bevonden zich bekende neo-nazi's als J. Glimmerveen en E. Homan, maar ook het Utrechtse raadslid en medewerker van de Tweede-Kamerfractie van de CD M. de Regt

en het Rotterdamse raadslid J. Teijn.

In april vond opnieuw een illegale demonstratie van CD- en CP'86-aanhangers in Rotterdam plaats, in de buurt van een nieuw in te richten asielzoekerscentrum. Burgemeester Peper had wel toestemming gegeven voor een demonstratie elders in de stad, maar daar kwam niemand opdagen. Vier deelnemers van de illegale betoging werden aangehouden.

Burgemeester M. van Veelen (CDA) van Leerdam volgde een soortgelijke lijn. Hij gaf de CD en de CP'86 geen toestemming om de dramatisch verlopen bijeenkomst van 1986 in Kedichem te herdenken, maar wel om in Leerdam in de buurt van het station te demonstreren. In 1986 spraken bestuursleden van CD en CP'86 in een hotel in Kedichem over een fusie van beide partijen, totdat anti-fascistische actievoerders met rookbommen het hotel in brand staken (zie *Jaarboek 1986 DNPP*, blz. 25). Op de vlucht uit het hotel raakte mevr. W.B. Schuurman gewond en moest daarop haar been laten amputeren. Op 30 maart woonde ze met Janmaat de herdenkingsbijeenkomst in Leerdam bij, die tot vlak voor het einde rustig verliep. Tegenbetogers molesteerden toen enkele extreem-rechtse jongeren; zij bekogelden bovendien burgemeester Van Veelen met eieren uit protest tegen de toestemming die hij voor de herdenkingsbijeenkomst gegeven had.

toenadering tot de CP'86

Bij de demonstratie in Zwolle hadden jonge leden van de CP'86 een orde-dienst gevormd, waar Janmaat zeer over te spreken was. Ook bij de manifestaties in Rotterdam en Leerdam werd samengewerkt. In februari en maart voerde het dagelijks bestuur van de CD gesprekken met bestuursleden van de CP'86 over nauwere samenwerking, die uitmondde in een voorstel voor integratie van de CP'86 in de CD. Mede gezien de juridische procedures tegen de CP'86 zou deze moeten opgaan in de CD, waarbij CP'86-leden op de kandidatenlijst van de CD een plaats zouden krijgen.

Op 18 mei verwierp het congres van de CP'86 dit voorstel echter. Partijvoorzitter Ruitenbergh trad daarop af. Hij zou later in 1996 voor zijn partij bedanken en adviseur van Janmaat worden. De verhouding tussen de radicaliserende CP'86 en de CD verkoelde hierna aanzienlijk. In Rotterdam stapte het gemeenteraadslid Teijn met drie deelgemeenteraadsleden in mei over van de CD naar de CP'86, omdat zij vonden dat 'politiek ook op straat moet worden gevoerd' en de CD daar te weinig actief was (*Trouw*, 25 mei 1996). 'Onze Rotterdamse raadsfractie bestaat alleen maar uit baantjesjagers die een gematigde oppositie voeren', verklaarde Teijn op een persconferentie (*de Volkskrant*, 25 mei 1996).

In juni werd De Regt geschorst - en in juli geroyeerd - wegens 'ongewenste contacten' met de CP'86. Een andere reden voor zijn schorsing en royement was zijn vermeende betrokkenheid bij de telefonische bedreiging van de Rotterdamse wethouder H. Simons (PvdA). De Regt sloot zich overigens niet

aan bij de CP'86, maar overwoog een nieuwe partij op te richten.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

De tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Brabant betekenden voor de CD het verlies van alle acht zetels in de betrokken gemeenten. In een commentaar op de uitslag wees Rietveld op de zeer lage opkomst, vooral onder jongeren, die volgens hem vaak CD stemden. De wetenschappers P.W. Tops en J.G. van Donselaar verschilden van mening: de eerste gaf Rietveld gelijk, de tweede weet het verlies vooral aan het falen van CD-ers in de gemeenteraden.

Van de 78 zetels die de partij landelijk in 1994 gewonnen had, hield ze er eind 1996 niet meer dan veertig over - niet alleen door tussentijdse verkiezingen, maar vooral ook door afsplitsingen en raadsleden die hun zetel niet konden of wilden bezetten.

crisis in Rotterdam

In december onthief partijvoorzitter Janmaat de fractievoorzitter in de Rotterdamse gemeenteraad W. van Ginneke uit zijn functie en verwijderde diens fractiegenoot J. Keijne uit het hoofdbestuur en het kringbestuur. De twee raadsleden hadden in zijn ogen verraad gepleegd aan de lijn 'Nederland in de eerste plaats voor de Nederlanders', door steun te verlenen aan een VVD-motie voor een anti-racismeproject in de Maasstad. Janmaat wees G. Rieff aan als fractievoorzitter; deze had die functie in de vorige raadsperiode (1990-1994) al bekleed.

Zoals hierboven al vermeld was een ander raadslid in Rotterdam in mei overgestapt van de CD naar de CP'86, ook omdat hij de tamelijk gematigde CD in Rotterdam te weinig actief op straat vond.

congres

Op 20 december hield de CD haar jaarlijkse congres. Het Haarlemse raadslid W. Elsthout werd benoemd tot voorzitter van een commissie die het program voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 zou voorbereiden. Elsthout had ook het program voor de verkiezingen van 1994 ontworpen.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

Het jaar 1996 stond voor het CDA in het teken van de partijvernieuwing. Het *CDA-Jaarboek 1996-1997* was geheel gewijd aan dit thema. Op allerlei manieren poogde het CDA de partijorganisatie te verbeteren en de leden meer bij de partij te betrekken. Deze inspanningen konden niet voorkomen dat het ledental verder terugliep: in 1996 nam het opnieuw met enkele

duizenden af. Een in november begonnen ledenwerfcampagne moest hierin verandering brengen.

oppositierol

Een kleine twee jaar nadat het CDA uit de regering was verdwenen en in de oppositie was beland, worstelde de partij nog altijd met haar nieuwe rol (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 37). Aan het begin van het jaar kondigde de tweede man van de CDA-Tweede-Kamerfractie J.G. de Hoop Scheffer een felle oppositie aan. Hij was van plan het kabinet 'met het scherpe floret en desnoods met de moker te gaan bewerken' (*de Volkskrant*, 2 januari 1996). Binnen de partijtop was niet iedereen het eens met deze aanpak. Vice-partijvoorzitter mevr. P.C. Lodders-Elfferich meende dat het CDA gezien zijn gouvernementele traditie kabinetsvoorstellen op hun merites moest beoordelen. Ook Tweede-Kamervoorzitter Deetman meende dat het CDA 'realistisch' oppositie moest voeren.

politiek leiderschap

Evenals in 1995 (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 37-38) was er ook in 1996 in de partijtop kritiek op politiek leider Heerma, de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie. Op 15 maart zei oud-premier R.F.M. Lubbers op een bijeenkomst in Tilburg niet te verwachten dat Heerma bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 lijsttrekker voor het CDA zou worden. Op 19 juli stelde R. Smit, ex-wethouder Haven en Financiën in Rotterdam en een rijzende ster binnen het CDA, voor de VPRO-radio de positie van Heerma ter discussie. Smit drong aan op zijn spoedige vervanging. Naar zijn mening zou oud-politiek leider L.C. Brinkman een goede opvolger zijn.

Ook onder lokale CDA-politici kreeg een eventuele kandidatuur van Heerma als lijsttrekker weinig steun, zo bleek uit een enquête die het *NRC-Handelsblad* hield onder honderd lokale CDA-wethouders en fractievoorzitters in 43 gemeenten. Van de 64 politici die reageerden, spraken zich er negen voor het lijsttrekkerschap van Heerma uit. De kandidatuur van Lodders kreeg de steun van zeventien respondenten (*NRC-Handelsblad*, 18 september 1996). Zij liet in 1996 echter meermalen publiekelijk weten niet beschikbaar te zijn voor het lijsttrekkerschap.

In oktober drong het Tweede-Kamerlid F.J. van der Heijden er in een televisie-interview op aan dat het partijbestuur snel de lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen zou aanwijzen. Daarbij maakte hij duidelijk dat hij Heerma niet als kandidaat op het oog had. Van der Heijden werd meteen tot de orde geroepen door partijvoorzitter Helgers, die deze uitspraak 'onverstandig en onnodig' vond (*Trouw*, 19 oktober 1996).

Op de partijraad van 23 november kondigde Helgers aan dat hij samen met Heerma, Lodders en de voorzitter van de Eerste-Kamerfractie L.M. van

Leeuwen halverwege 1997 een voordracht zou doen voor de topposities op de kandidatenlijst.

partijvernieuwing

Op 18 maart werd door partijvoorzitter Helgers de werkgroep 'Politieke partij nieuwe stijl' geïnstalleerd. Deze werkgroep moest een inventarisatie maken 'van allerhande mogelijkheden die de aantrekkelijkheid van het lidmaatschap van het CDA en actieve participatie daarin vergroten' (*CDActueel*, 30 maart 1996). Als voorzitter werd R. Kortenhorst benoemd, die actief was in de kamerkring Friesland. Tot de leden ervan behoorden onder anderen Helgers zelf, en de directeur van het partijbureau, G.H. Groenendijk. De werkgroep diende in de zomer aan het dagelijks bestuur advies uit te brengen.

Nadat eerst de najaarspartijraad zich over enkele voorstellen van de werkgroep gebogen had, besloot het partijbestuur in 1997 met negen proefprojecten te beginnen. Zo zou er onder meer geëxperimenteerd gaan worden met een differentiatie in het partijlidmaatschap (door kortingen op de contributie), het verstrekken van premies op ledenwerving, en het bevorderen van de participatie van leden door de invoering van ledenpeilingen en -raadplegingen.

Tot de proefprojecten behoorde ook het verschaffen van een 'clubvoordeel' aan partijleden (bijvoorbeeld door het bieden van kortingen op boeken of op reizen). De CDA-afdeling Apeldoorn had hiermee al een begin gemaakt. Met ingang van 1 januari 1997 verstrekke deze afdeling een 'clubpas' aan haar leden. Hiermee konden deze bij een aantal bedrijven zoals een assurantiëkantoor en een makelaardij korting krijgen. Wethouders en leden van de gemeenteraad van Apeldoorn waren van deze regeling uitgesloten om belangenverstrengeling te voorkomen.

Begin 1996 werd tevens een commissie ingesteld die zich moest bezinnen op de vraag hoe de integratie en participatie van vrouwen in het CDA kon worden bevorderd. De commissie, die onder leiding stond van mevr. G. Verburg, zou aan het begin van 1997 haar plannen presenteren.

gesprekken CDA-PvdA

In 1996 hadden tussen vooraanstaande leden van CDA en PvdA verschillende gesprekken plaats over de toekomst van de verzorgingsstaat. Deze besprekingen waren overigens al in 1994 begonnen naar aanleiding van een oproep van PvdA-voorzitter F. Rottenberg. Zij werden geleid door de voorzitter van het Trefpunt voor socialisme en levensovertuiging van de PvdA, H.M. de Lange. Naast verschillende Eerste- en Tweede-Kamerleden als P.J. Biesheuvel (CDA), E.C.M. Jurgens (PvdA), mevr. G. Lycklama à Nijeholt (PvdA), mevr. J. van Leeuwen (CDA) en R.L. Vreeman - tevens vice-voorzitter van de PvdA -, namen ook partijlozen als CNV-voorzitter A.

Westerlaken en de econoom B. Goudzwaard aan de gesprekken deel. De gespreksgroep - die zich 'Grondslagen sociale rechtsstaat' noemde - gaf in september een verklaring uit getiteld 'Om de democratische en sociale rechtsstaat'. Deze werd gepubliceerd in het oktober-nummer van *Christen-Democratische Verkenningen*. De partijbesturen van CDA en PvdA waren op de hoogte van de besprekingen, maar wilden er niet op reageren.

Strategisch Beraad

In de eerste helft van 1996 werd de discussie in het CDA over het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden* van het Strategisch Beraad voortgezet. Dit rapport, dat in november 1995 was verschenen, beoogde vanuit christen-democratisch oogpunt een lange-termijnvisie te bieden op een aantal maatschappelijke problemen (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, 35-36). Binnen de partij werd het rapport op diverse regionale bijeenkomsten besproken. Ook stelde het CDA het ter discussie in gesprekken met maatschappelijke organisaties zoals het FNV, VNO-NCW, de NCRV en de kerken. Op 27 april stelde het partijbestuur de tien hoofdconclusies, de zogenaamde 'strategische keuzen' vast.

Met deze keuzen week het partijbestuur niet erg af van het rapport. Onder andere bepleitte het de vervanging van het wettelijk minimumloon door een eveneens wettelijk bepaald 'sociaal minimum'. Hierdoor zouden werkgevers in staat worden gesteld onder het minimumloon werk aan te bieden. De overheid diende dan het verdiende inkomen aan te vullen tot dat sociale minimum. Binnen het CDA viel dit standpunt, waarachter partijleider Heerma zich eerder al had geschaard, niet geheel in goede aarde. Een aantal partijafdelingen en diverse leden van de Eerste- en Tweede-Kamerfractie waren bang dat het sociale gezicht van de partij erdoor beschadigd zou raken. Op een bijeenkomst van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA op 9 mei, waar een aantal prominente partijleden onder leiding van oud-premier R.F.M. Lubbers over dit onderwerp discussieerden, overheerste terughoudendheid. Op de achtergrond speelde hierbij de verkiezingsnederlaag van 1994 mee, die deels werd geweten aan het toen ingenomen standpunt ten aanzien van de AOW. Op een enkele dagen later gehouden bijeenkomst van het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA), de jongerenorganisatie van het CDA, nam Heerma wat gas terug. Als er andere middelen waren om de arbeidsparticipatie te vergroten, dan vond hij dat ook goed.

Op de voorjaarspartijraad van 31 mei en 1 juni haalde het partijbestuur op het punt van het minimumloon bakzeil. Na een discussie waarin de gemoederen soms hoog opliepen, diende het partijbestuur op de tweede dag een resolutie in die tegemoet kwam aan de tegenstanders van afschaffing. Expliciet werd hierin uitgesproken dat het minimumloon zou worden gehandhaafd. Werkgevers en werknemers zouden wel afspraken mogen maken over salarissen onder het minimumloon, maar die zouden dan vervolgens door de

bedrijfsverenigingen tot het wettelijk minimumloon moeten worden aangevuld. Volgens de Brabantse kamerkringvoorzitter W. Thuis wilde de partijraad zo 'heel duidelijk een signaal aan de buitenwereld afgeven: het sociale gezicht van de partij mocht niet aangetast worden' (*CDActueel*, 15 juni 1996).

Andere conclusies uit *Nieuwe wegen, vaste waarden*, zoals het tegengaan van het gedoogbeleid ten aanzien van drugs, werden door de partijraad overgenomen. De uitkomsten vormden de basis voor het nieuwe verkiezingsprogramma. Na de afronding van het partijdebat over het rapport bleek er behoefte te bestaan aan een verdere uitwerking van de CDA-visie ten aanzien van het zorgbeleid. Met name elementen als de medische ethiek en de betaalbaarheid en toegankelijkheid van de zorgvoorzieningen zouden nadere bestudering behoeven. Het partijbestuur besloot vervolgens een werkgroep in te stellen, die hierover een kort discussiestuk moest opstellen. Begin 1997 zou deze werkgroep Thuiszorg haar nota afronden.

gezinsbeleid

De voorjaarspartijraad omarmde ook de gedachte uit *Nieuwe wegen, vaste waarden*, dat er een 'actief, modern gezinsbeleid' moest komen. Dit idee was eerder al door Heerma geopperd tijdens de algemene politieke beschouwingen in september 1995. Hij brak toen een lans voor een minister voor Gezinszaken. Aan het einde van 1995 werd een werkgroep Modern Gezinsbeleid ingesteld, onder voorzitterschap van mevr. H.J. Nap-Borger, voorzitter van de CDA-fractie in de Provinciale Staten van Overijssel. Deze werkgroep moest de partijdiscussie hierover stimuleren.

In 1996 gaf het CDA vervolgens meer gestalte aan dit onderwerp. In februari bracht de Tweede-Kamerfractie een notitie uit over 'gezins- en familiebeleid'. Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA stelde een commissie in, die een beleidsadvies moest voorbereiden. Op 13 juni organiseerde het Instituut een zogenaamde 'expertconferentie'. Een kleine twintig deskundigen lieten tijdens deze bijeenkomst hun licht schijnen over verschillende aspecten van het gezinsbeleid. Opvallend was dat de plaatsvervangend directeur van het Wetenschappelijk Instituut, C.J. Klop, het klassieke, door christendemocraten lang gekoesterde kostwinnersmodel als standaardmodel wilde inruilen voor het huishouden met twee deeltijdbanen. De bijdragen van de conferentie werden gepubliceerd in een speciaal zomernummer van *Christen Democratische Verkenningen*.

Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Tijdens de voorjaarspartijraad op 1 juni werd de commissie geïnstalleerd die

het CDA-programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 moest voorbereiden. Voorzitter van deze Programcommissie werd Ladders. Tot de leden behoorden onder meer J.P.H. Donner, de voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, en mevr. M.J.C. van den Muijsenbergh-Geurts, secretaris van de Unie Katholieke Bonden van Ouderen. Van de commissie maakten tevens - op instigatie van partijvoorzitter Helgers - betrekkelijk veel jongeren deel uit, zoals oud-CDJA-voorzitter J. de Vries. Secretaris was de directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, J.J.A.M. van Gennip. Andriessen, Heerma en Helgers waren adviseur. Het concept-programma, waarvoor het vastgestelde rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden* als basis fungeerde, diende in het najaar van 1997 gereed te zijn. Het partijcongres in het voorjaar van 1998 zou vervolgens het laatste woord hebben.

Pas als het verkiezingsprogramma was vastgesteld, zou de aanwijzing van de lijsttrekker volgen. Begin december benoemde het partijbestuur een zogenaamde 'Vertrouwenscommissie', die de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen moest voorbereiden. Als voorzitter werd A. Rombouts, burgemeester van Den Bosch, aangewezen. Verder hadden onder anderen de oud-Tweede-Kamerleden B. Beumer en H. Huibers zitting. In december liet Rombouts zich in een televisieprogramma in negatieve bewoordingen uit over de samenstelling van de zittende kamerfractie, hetgeen onder de fractieleden tot commotie leidde. In een publiekelijke verklaring tikte het partijbestuur Rombouts op de vingers, maar hij kon als commissievoorzitter aanblijven.

partijraden en partijcongres

Op de voorjaarspartijraad werd niet alleen de partijdiscussie over het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden* afgerond, ook werden de wijzigingen van de nieuwe statuten en huishoudelijke reglementen van het CDA besproken. Deze hadden ook al op de agenda van de najaarspartijraad van 1995 gestaan (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 36-37), maar de behandeling ervan was wegens een te korte voorbereidingstijd uitgesteld. De partijraad stemde met de wijzigingsvoorstellen in. Vervolgens werden zij door het partijcongres op 28 september aanvaard. Het partijcongres sprak verder onder meer over 'gemeenschapsvorming in de steden'.

Op 23 november kwam de najaarspartijraad bijeen. Onderwerp van het politieke deel was 'Partij van de generaties'. Op deze bijeenkomst werd penningmeester A. Vroon herbenoemd. Naast deze post was hij al sinds 7 juni 1995 bestuurlijk secretaris. Deze functie werd met ingang van 16 december 1996 overgenomen door L.J. Klaassen.

partijbijeenkomsten

Op 3 februari vond in Nijmegen de bijeenkomst 'Confrontatie met de toekomst' plaats, belegd door een aantal jongere CDA-ers (zoals de oud-CDJA-voorzitters A. Koppejan en Huibers). Ruim 250 leeftijdgenoten kwamen opdagen om te discussiëren over enkele thema's uit het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden*. Naderhand werden de deelnemers uitgenodigd mee te helpen met 'het vernieuwen van het CDA door inhoudelijk debat, nieuwe mensen, ideeën en middelen' (*CDActueel*, nr. 4). De bedoeling was een beweging van onderop in de partij op gang te brengen om het CDA te vernieuwen. Dit initiatief werd gesteund door partijvoorzitter Helgers.

Op 14 oktober 1995 belegde het Intercultureel Beraad (ICB) van het CDA een conferentie over de christen-democratische visie op het integratievraagstuk, onder de titel 'investeren in integreren'. In 1996 werden een aantal regionale vervolgbijeenkomsten gehouden. Zo werd onder meer op 14 maart gesproken over het thema 'interculturaliteit: onderwijs en toekomstperspectief', op 15 april over 'kleurrijke wijken als opgave en uitdaging', en op 11 mei over inburgering.

ouderen en ouderenbeleid

De CDA-werkgroep Ouderenbeleid organiseerde in 1996 in samenwerking met Provinciale Statenfracties meerdere regionale conferenties over het ouderenbeleid. Zo werd op 26 februari een bijeenkomst gewijd aan het onderwerp 'Modernisering van de ouderenzorg'. De conferentie van 20 april in Noord-Holland ging over de inkomenspositie van ouderen.

Op initiatief van een viertal kamerkringen had de partijraad van 31 mei en 1 juni uitgesproken dat het wenselijk was een landelijk Seniorenberaad in te stellen. Op de najaarspartijraad van 23 november werd deze officieel in het leven geroepen. Het Seniorenberaad kreeg als taak ouderen meer bij de partij te betrekken. Het moest tevens bevorderen dat de herkenbaarheid van het CDA-beleid voor senioren werd vergroot. Het Beraad bestond uit twee vertegenwoordigers per Provinciale Afdeling.

Janssen van Raay

Eind 1996 kwam Europarlementariër J.L. Janssen van Raay in botsing met partijvoorzitter Helgers. Deze had Janssen van Raay herinnerd aan de afspraak dat hij tussentijds - op 1 januari 1997 - uit de CDA-delegatie in het Europees Parlement terug zou treden. Janssen van Raay liet Helgers daarop weten dat hij met ingang van die datum uit de fractie van de Europese Volkspartij (EVP) zou stappen, maar als 'onafhankelijke' aan zou blijven. Ook zou hij lid willen blijven van het CDA. Hierop besloot Helgers een roeyementsprocedure in te stellen tegen Janssen van Raay. In dezelfde periode werd Janssen van Raay beticht van belangenverstrengeling. Het televisieprogramma Nova beweerde dat hij op briefpapier van het Europees Parlement

voor een bevriende zakenman dreigbrieven zou hebben gestuurd naar vertegenwoordigers van de Taiwanese en Venezulaanse regering. Janssen van Raay ontkende de verdenkingen; volgens hem werd een aantal zaken door elkaar gehaald. Verder beschuldigde hij CDA-delegatieleider in het Europees Parlement mevr. J.R.H. Maij-Weggen ervan hem bewust niet te hebben geïnformeerd over deze aantijgingen, waarvan zij al vroegtijdig op de hoogte zou zijn geweest. 'Maij-Weggen is een judas, een verraadster', zo stelde hij (*de Volkskrant*, 6 december 1996). Op haar beurt zag Maij-Weggen Janssen van Raay gaarne vertrekken: 'heel eerlijk gezegd hebben wij geen akelige gevoelens over zijn vertrek' (*Trouw*, 5 december 1996). In december stapte Janssen van Raay over naar de fractie van de Unie voor Europa, waar eerder al mevr. L. van Bladel (PvdA) zich bij had aangesloten (zie in deze Kroniek onder PvdA).

internationale contacten

Op 14 juni werd op Malta Europarlementariër W.G. van Velzen gekozen tot voorzitter van de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD), het samenwerkingsverband van 47 christen-democratische partijen uit landen die lid zijn van de Raad van Europa. Van Velzen was in de jaren 1987-1994 partijvoorzitter van het CDA geweest.

Mevr. A.M.A. van Ardenne-van der Hoeven, Tweede-Kamerlid voor het CDA sedert 1994, werd op 21 juni in Straatsburg gekozen tot voorzitter van de vrouwenorganisatie van de Europese Volkspartij (EVP) en de EUCD. In 1992 waren de vrouwengroeperingen van de EVP en de EUCD gefuseerd.

verwante instellingen en publicaties

In juli publiceerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA het rapport *Publieke gerechtigheid en de Europese Unie*. Hierin beoogde een studiec ommissie onder leiding van H. Franken een christen-democratische staatsleer te ontwikkelen voor de Europese Unie. Een maand later verscheen het rapport *Waarheid en waardigheid. Civil society en samenwerking in Europa*. Hierin werd onder andere gesteld dat de politieke en economische transformatie van de Midden- en Oost-Europese landen alleen kon slagen wanneer ook hervormingen in morele en sociale zin werden bevorderd. Op 12 december kwam het geschrift *Gaven in overvloed. Europees cultuurbeleid in christen-democratisch perspectief* uit. Een studiec ommissie die werd geleid door A.G. Weiler had hieraan zes jaar gewerkt. Zij benadrukte onder meer dat de Europese Unie het belang van de publieke omroep expliciet diende te erkennen.

Het CDJA vierde zijn vijftienjarig bestaan op de bijzondere algemene vergadering van 23 en 24 maart. Voorzitter J. de Vries trad op deze vergadering terug. Hij werd opgevolgd door T. Vlot. Bij zijn aantreden uitte deze

zware kritiek op de Tweede-Kamerfractie, die naar zijn mening 'hopeloos vergrijsd is en ouderwets opereert' (*Trouw*, 25 maart 1996). Op 11 mei vond de algemene ledenvergadering van het CDJA plaats. De bijeenkomst was voor een deel gewijd aan het jaarthema 'consumentisme'.

De Eduardo Freistichting, een organisatie van het CDA die zich bezig houdt met internationale solidariteit, belegde op 7 september samen met het CDA-Vrouwenberaad een bijeenkomst met als onderwerp 'civil society in internationaal perspectief'. Voorzitter was W.K.N. Schmelzer; tot de sprekers behoorden de oud-premier van Polen, T. Mazowiecki, en van Nederland, Lubbers. De bijdragen verschenen later in een bundel onder dezelfde titel.

Op 11 mei had de ledendag van het CDA-Vrouwenberaad (CDAV) plaats. Op deze bijeenkomst werd de discussie over het thema 'samenleving in balans' afgesloten. Als nieuw jaarthema was gekozen het onderwerp 'gedeelde zorg, gedeelde vreugd', naar aanleiding van het gelijknamige rapport van de door het derde kabinet-Lubbers ingestelde commissie Bruyn-Hundt. De nieuwe voorzitter van het CDAV, mevr. M. Visser-Van Doorn, hield haar *maidenspeech*. Evenals de nieuwe voorzitter van het CDJA spaarde ook zij de Tweede-Kamerfractie niet. Volgens haar deed de fractie te weinig om de zorgtaken tussen man en vrouw beter te verdelen en om meer vrouwen aan een baan te helpen. Op 31 mei werd het voorzitterschap van Visser-Van Doorn van het CDAV officieel door de partijraad van het CDA bekrachtigd. Zij vervulde deze functie al enkele maanden officieus, als opvolgster van mevr. T. Jongsma-Roelants die eind 1995 afscheid had genomen.

Voor 18 oktober had het CDA-Vrouwenberaad een conferentie georganiseerd over vrouwenhandel en seksueel misbruik van kinderen. Wegens gebrek aan belangstelling werd de bijeenkomst echter afgelast. Volgens de organisatie lag het onderwerp te gevoelig. De conferentie had oorspronkelijk 'geweld binnen het gezin' geheten, maar was op aandrang van de partij omgedoopt tot 'mensenrechten voor mannen en vrouwen'.

Op 2 november hield het CDA-Vrouwenberaad een conferentie over 'Armoede en de gevolgen voor kinderen'. Het was de bedoeling dat de conferentie aanbevelingen zou doen aan de commissie die het verkiezingsprogramma voorbereidde. Tot de sprekers behoorde kardinaal A. Simonis.

Het CDA-vrouwennetwerk hield op 14 september zijn eerste landdag. Er werd onder meer gediscussieerd over verleden en toekomst van het welzijns-werk.

In januari publiceerde de CDA-Bestuurdersvereniging de brochure *Staatkundige vernieuwing - schijn en wezen*. Hierin werd onder meer stelling genomen tegen het correctieve referendum en de door de gemeenteraad gekozen burgemeester. De Bestuurdersvereniging belegde haar jaarlijkse conferentie op 12 oktober. In Ede werd toen van gedachten gewisseld over het thema 'veiligheid en criminaliteit'. Op 25 november verscheen *Het evenwicht verstoord? Lokaal onderwijsbeleid na decentralisatie*, een handleiding over het nieuwe gemeentelijke onderwijsbeleid voor CDA-wethouders.

Op 20 december 1995 overleed E.M.J.A. Sassen. In 1946 werd hij voor de KVP lid van de Tweede Kamer. Als minister van Overzeese Gebiedsdelen nam hij in 1948 zitting in het kabinet Drees-Van Schaik. Begin 1949 diende hij zijn ontslag in, omdat hij zich niet kon verenigen met het kabinetsbeleid inzake Nederlands-Indië. Van 1952 tot 1958 had hij zitting in de Eerste Kamer. Sassen trad in 1952 eveneens toe tot de gemeenschappelijke vergadering van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), waar hij voorzitter van de christen-democratische fractie werd. In de jaren 1970-1976 was hij de Permanent Vertegenwoordiger van Nederland bij de EEG.

Op 6 januari 1996 overleed J.W. de Pous. In de jaren 1958-1959 was hij lid van de Raad van State. Van 1959 tot 1963 maakte hij voor de CHU als minister van Economische Zaken deel uit van het kabinet-De Quay. Van 1964 tot 1985 was hij voorzitter van de Sociaal Economische Raad (SER).

Op 19 februari legde de Rotterdamse wethouder Haven en Financiën R. Smit zijn functie neer. Aanleiding hiertoe was het feit dat de plannen tot de vorming van een stadsprovincie in de regio Rotterdam door het kabinet werden ingetrokken, na een afwijzend referendum. Volgens Smit was een sterke regionale bestuursvorm voor Rotterdam noodzakelijk. Hij werd later benoemd tot directeur-generaal openbare orde en veiligheid op het ministerie van Binnenlandse Zaken.

Op 11 mei overleed F. Borgman. Hij was van 1973 tot 1977 voorzitter van de Arjos, de jongerenorganisatie van de ARP. Van 1978 tot 1990 had hij zitting in de Tweede-Kamerfractie van het CDA. Vervolgens was hij burgemeester van Nijkerk, totdat hij eind 1994 zijn functie wegens ziekte moest neerleggen.

Op 1 augustus overleed Ch.J.M.A. van Rooy. Na een carrière als burgemeester was hij van 1959-1961 voor de KVP minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid in het kabinet-De Quay. Na zijn ministerschap was hij twee jaar burgemeester van Heerlen. Van 1964 tot 1977 was hij gouverneur van Limburg.

De burgemeester van Den Haag, A.E.J. Havermans, legde op 1 augustus zijn functie neer. Hij werd lid van de Algemene Rekenkamer. Havermans werd met ingang van 1 december opgevolgd door de voorzitter van de Tweede Kamer, W.J. Deetman. Deze trad daarmee als voorzitter en als lid van de Tweede Kamer terug.

Op 31 augustus overleed A.D.W. Tilanus. Hij was van 1963 tot 1977 lid van de Tweede Kamer voor de CHU. In de periode 1968-1969 en 1971-1973 was hij fractievoorzitter. Van 1966 tot 1968 was hij bovendien partijvoorzitter.

Op 20 september overleed het Tweede-Kamerfractielid A.H. Esselink. Hij maakte sinds 1986 deel uit van de kamerfractie. Van 1978 tot 1987 was hij lid van de Provinciale Staten van Overijssel.

Democraten '66 (D66)

1996 was voor de Democraten een betrekkelijk rustig jaar. De partij besteedde met een themanummer van het partijblad *De Democraat* aandacht aan het feit dat ze in oktober dertig jaar bestond. Op het voorjaarscongres van 1997 zou de eigenlijke viering plaatsvinden. Er waren wat strubbelingen met de coalitiepartners PvdA en VVD, waarbij de ministers Sorgdrager van Justitie en Van Mierlo van Buitenlandse Zaken klaagden dat met name de VVD-fractie het imago van D66-bewindslieden zou willen beschadigen. Zowel PvdA-leider Kok als de VVD-fractieleider in de Tweede Kamer Bolkestein lieten weten dat dat geenszins het geval was en dat D66 overgevoelig reageerde. Verder begon de partij in 1996 intern een discussie over haar imago en strategie.

partijdeelafdeling Amsterdam-Zuidoost

Op 18 januari sprak de Amsterdamse afdelingsvergadering zich uit over de deelafdeling Amsterdam-Zuidoost, die in 1995 mede ten gevolge van etnische tegenstellingen in drie delen uiteen was gevallen (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 47-48). De afdeling besloot een voorstel van het landelijk partijbestuur tot opheffing van de deelafdeling niet in behandeling te nemen. In plaats daarvan werd besloten een commissie van 'wijze mensen' te benoemen, die zou moeten bemiddelen in het conflict. De elkaar bestrijdende groepen konden zich hierin vinden en lieten weten weer met elkaar om de tafel te willen gaan zitten.

partijcongres

Op 30 en 31 maart hield D66 in Noordwijkerhout haar derde congres 'nieuwe stijl' (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 36). Het amusementsgedeelte ervan werd bekostigd met behulp van sponsors. Over de wenselijkheid hiervan was overigens een heftige discussie gevoerd in het hoofdbestuur. Het congres - dat in het teken stond van 'investeren in de toekomst' - nam een aantal beslissingen om een 'groener gezicht' van D66 te bewerkstelligen. Zo sprak men zich uit tegen de HSL door het Groene Hart en tegen nachtvluchten op vliegveld Beek. Verder vond het congres de energienota van D66-minister van Economische Zaken H. Wijers niet ver genoeg gaan: met name het terugdringen van de uitstoot van het 'broeikasgas' kooldioxyde moest in een sneller tempo gaan gebeuren. Een ander discussie-onderwerp was het stelsel van sociale zekerheid. Het congres volgde in grote meerderheid een resolutie van het hoofdbestuur, waarin vooralsnog werd afgezien van het invoeren van een basisinkomen - onder andere omdat het politiek niet haalbaar zou zijn en een te groot financieel risico met zich mee zou brengen (in februari 1995 had het D66-congres zich nog in beginsel uitge-

sproken ten gunste van het basisinkomen; zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 42). Een motie van de Jonge Democraten (JD) die pleitte voor het verbreken van de diplomatieke banden met het Vaticaan, werd na een emotionele discussie verworpen. 's Ochtends had het congres nieuwe statuten en een nieuw huishoudelijk reglement aangenomen (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 45-46). Tweede-Kamerfractievoorzitter G.J. Wolffensperger en partijleider Van Mierlo spraken in hun congresredes hun zorg uit over de verslechterende coalitieverhoudingen. Sorgdrager pleitte voor beperking van de hoeveelheid geweld op de televisie. Wijers toonde zich in zijn speech voorstander van het ontwikkelen van een samenhangend beleid op het gebied van werkgelegenheid, mobiliteit, huisvesting en milieu.

partij-imago en strategie

Begin 1996 besloten de Tweede-Kamerfractie en het partijbestuur van D66 een project te organiseren met als doel het stroomlijnen van de gedachtevorming binnen de partij over strategie en identiteit. Een in 1995 opgerichte stuurgroep (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 43) zou zich met de uitvoering ervan gaan bezighouden. In april werd het discussiestuk *Voor de verandering* gepubliceerd. Het was de bedoeling dit 'startdocument' binnen alle geledingen van de partij te bespreken, hetgeen uiteindelijk zou kunnen uitmonden in een nieuw programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. In het stuk werd de gewijzigde verhouding tussen overheid en burger geschetst, hetgeen vroeg om een herbezinning op de rol van de overheid en de politieke partijen.

opvolging Van Mierlo

De discussie over de opvolging van Van Mierlo - mocht die besluiten zich niet meer kandidaat te stellen als lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 - laaide ook in 1996 weer op. In juli maakte partijvoorzitter W. Vrijhoef in een vraaggelbesprek met *Vrij Nederland* van 27 juli zijn voorkeur bekend voor een kandidaat afkomstig uit het kabinet; Wolffensperger achtte hij minder geschikt. In augustus deed oud-senator en lid van de Raad van State J.J. Vis voor de NOS-radio ook een duit in het zakje. Wanneer Van Mierlo niet meer beschikbaar zou zijn - hetgeen Vis een goede zaak zou vinden - dan vond hij Wijers de beste kandidaat. Ook hij uitte kritiek op Wolffensperger, wegens zijn optreden in het kamerdebat van 31 oktober 1995 over de 'gouden handdruk' voor procureur-generaal R. van Randwijck (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 47). Wolffensperger toonde zich in een reactie gekwetst door de kritiek van zijn partijgenoten. Hij beschouwde de affaire-Van Randwijck als een incident dat was afgedaan. Bovendien vond hij dat de discussie over zijn functioneren in de partij zelf en niet in de media gevoerd moest worden. Van Mierlo noemde het opgelaide opvol-

gingsdebat 'onnodig, contraproductief en kwetsend' (*de Volkskrant*, 14 augustus 1996); dit laatste met name voor Wolffensperger, die wat hem betreft een geschikte kandidaat zou zijn. Hij zei verder serieus rekening te houden met de mogelijkheid dat Wijers - die steeds ontkend had geïnteresseerd te zijn in het partijleiderschap - alsnog van mening zou veranderen. Ook sloot hij niet uit dat hij zelf nog eens beschikbaar zou zijn. Dit laatste was wat de JD betreft echter niet aan de orde. De voorzitter van de jongerenorganisatie D. Hesseling had in maart voor de NOS-radio gezegd dat Van Mierlo 'zijn taak als partijleider beter snel aan een ander kan overdragen als hij niet in staat is er meer aandacht aan te geven' (*de Volkskrant*, 16 maart 1996). Eerder al hadden de D66-jongeren zijn optreden als minister van Buitenlandse Zaken bekritiseerd.

partijvoorzitterschap

In november zou Vrijhoef, die vier jaar voorzitter van D66 was geweest, zijn functie neerleggen. De procedure voor zijn opvolging was in de maanden ervoor al in volle gang. Het najaarscongres had in november 1995 besloten om van het partijvoorzitterschap een betaalde part-time functie te maken (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 45). De profielschets van het hoofdbestuur was dan ook op deze leest geschoeid. Een gedeelte van de partij vond dit echter niet ver genoeg gaan en wilde in het kader van een verdere professionalisering een full-time betaald voorzitterschap. Wolffensperger was hier ook voorstander van. Het hoofdbestuur vond een full-time voorzitter te duur (het salaris zou ongeveer tien procent van de totale partijbegroting bedragen). Bovendien zou zo'n betaald voorzitter in de ogen van het hoofdbestuur een te grote invloed binnen de partij kunnen krijgen. Van Mierlo deelde deze mening.

Na een roerige discussie op het najaarscongres op 23 november sprak tweederde van de aanwezigen zich uit tegen een motie die voorstelde tot een full-time betaalde aanstelling van de voorzitter over te gaan. Dit had tot gevolg dat twee kandidaten - oud-campagneleider L. van der Meulen en het Noord-Hollandse Statenlid P. Poelman - zich terugtrokken uit de procedure. Het congres moest nu een keuze maken tussen de overgebleven kandidaten T. Kok (de favoriet van het hoofdbestuur) en M. Dufresne. Eerstgenoemde werd met grote meerderheid als voorzitter gekozen. Kok zou de functie gaan uitoefenen naast zijn baan als directievoorzitter bij de Friese verzekeringsmaatschappij FBTO (één van de sponsors van het congres van D66). Binnen de partij had hij onder meer de functie van penningmeester en congresvoorzitter vervuld. In zijn toespraak tot het congres baarde hij opzien door het kinderliedje 'In de manenschijn' te zingen. De nieuwe voorzitter liet weten zich geïnspireerd te voelen door de New Age-beweging, hetgeen hij ook tot uiting wilde laten komen in zijn nieuwe functie. Verder afficheerde hij zich als iemand die zich moeilijk zou laten verleiden tot een persoonlijke stel-

lingname en die uitsluitend partijstandpunten naar voren zou brengen.

najaarscongres

Het najaarscongres van D66 had plaats in Almelo. Naast het kiezen van een nieuwe voorzitter hield het congres zich aan de hand van een congres tekst en -resolutie bezig met het thema 'sociale samenhang en veiligheid'. Minister Sorgdrager pleitte ervoor dat justitie zich zou moeten bezighouden met gezinsbeleid en onderwijs, teneinde de jeugdcriminaliteit terug te dringen. Wolffensperger waarschuwde op het congres het kabinet dat zijn maatschappelijk draagvlak gevaar zou lopen als het in de Tweede Kamer zijn eigen voorkeur voor het tracé van de HSL erdoor zou drukken (zie in deze Kroniek onder Hoofdmomenten).

verwante instellingen en publicaties

Op 11 mei organiseerde de Stichting Wetenschappelijk Bureau van D66 (SWB) een conferentie over de toekomst van de gezondheidszorg. Ter discussie stond de in 1995 verschenen publicatie *Op weg naar een pluriforme gezondheidszorg* van de werkgroep Voksgezondheid. Op 12 oktober hield het wetenschappelijk bureau een bijeenkomst naar aanleiding van het verschijnen van *De stad als culturele werkplaats*. Hierin werd gepleit voor een pluriform kleinschalig kunstbeleid, waarbij de steden een belangrijke zelfstandige rol zouden vervullen. Tijdens het najaarscongres van D66 werd het rapport *Technologie in politiek perspectief* gepresenteerd dat was opgesteld door de SWB-projectgroep Technologie. Verder bracht het wetenschappelijk bureau in 1996 nog drie nieuwe publicaties uit: *In de basis voorzien* (over het basisinkomen), *De mythe van de ruimte: een politiek-culturele benadering van het vraagstuk van de ruimte* (van de hand van SWB-directeur Chr. de Vries) en *Inburgering en integratie in Nederland*. Deze laatste kwam tot stand in samenwerking met de Bestuurdersvereniging.

De Bestuurdersvereniging belegde op 15 juni haar algemene ledenvergadering in Ede met als thema 'integraal veiligheidsbeleid'. Op 5 oktober hield zij haar Bestuurderscongres. In het najaar publiceerde de vereniging *Sturing door de overheid, een nieuwe filosofie*, een notitie over de inrichting van het openbaar bestuur die was opgesteld door de werkgroep 'Verdeling overheidstaken'.

Het Opleidingscentrum publiceerde *Politieke thema's*, een bundeling van inleidingen van D66-politici, gehouden op een aantal themabijeenkomsten. In het najaar bracht het Centrum met het oog op de gemeenteraadsverkiezingen van 1998 de *Werkwijzer lokaal verkiezingsprogramma* uit. Op 9 november organiseerde het Opleidingscentrum een congres voor afdelingsbestuurders, dat geheel in het teken stond van deze verkiezingen.

In oktober publiceerde de JD een boekje ter gelegenheid van het dertigjarig

bestaan van D66. Het bevatte tien democratiseringsvoorstellen, waarbij het pleidooi voor een referendum over de wenselijkheid van de monarchie de meeste aandacht trok. Andere voorstellen betroffen onder andere een verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd van achttien naar zestien jaar en de vrijheid voor gemeenten en provincies om de gemeenteraads- en Statenverkiezingen te spreiden. De jongerenorganisatie koos op haar Algemene Ledenvergadering van 9 en 10 november W. Rampen tot nieuwe voorzitter. Hij volgde D. Hesseling op. In november begon de JD ook besprekingen met de jongerenorganisaties van PvdA en GroenLinks met als uiteindelijk doel het opstellen van een groen concept-regeerakkoord.

Het Instituut voor Vorming en Scholing in Oost- en Midden-Europa (IVSOM) hield op 28 en 29 september samen met de Liberale Partij van Macedonië in dit land een tweedaags seminar met als thema 'Political and economic independence of media in the Republic of Macedonia'. Van 3 tot 5 oktober organiseerde het IVSOM samen met de zusterpartijen in Hongarije, Tsjechië en Polen het congres 'Women in the heart of Europe'. De ELDR-fractie van het Europees Parlement gaf hierbij ondersteuning.

personalia

Met ingang van 1 december ging de Commissaris van de Koningin in Gelderland J.C. Terlouw met pensioen. Vanaf 1991 had hij deze functie bekleed. Van 1981 tot 1982 was hij minister van Economische Zaken in het tweede en derde kabinet-Van Agt. Terlouw was de eerste D66-er die Commissaris van de Koningin werd. Bij zijn afscheid op 16 december werd hij het eerste erelid van D66.

Per 1 oktober werd M.J.E.M. Jager - sinds 1989 burgemeester van Wageningen en daarvoor burgemeester van Culemborg - geïnstalleerd als Commissaris van de Koningin in Flevoland. Hij volgde de PvdA-er J.C.J. Lammers op, die met pensioen ging. De vertrouwenscommissie, die voorkeur had voor een VVD-kandidaat, werd hiermee gepasseerd. Jager was van 1988 tot 1990 voorzitter van D66.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

In 1996 veranderde het aanzien van het GPV. In april verscheen het eerste nummer van het vernieuwde partijorgaan *Ons Burgerschap*. De belangrijkste wijziging was dat drie GPV-bladen nu tot één orgaan waren gefuseerd: het oude *Ons Burgerschap*, het *Groen Katern* van de Groen van Prinsterer Stichting (het wetenschappelijk bureau van het GPV) - dat tot nu toe als afzonderlijk katern in *Ons Burgerschap* was opgenomen - en *Raster*, het orgaan van de Vereniging van GPV-bestuurders in provincie en gemeente. Tegelijk met het vernieuwde partijblad werd ook een nieuw logo als onderdeel van een nieuwe huisstijl gepresenteerd. Verder vergde de vraag of met

de RPF een lijstineenschuiving bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 moest worden aangegaan, de nodige aandacht van het Verbond.

Schutte over moslims

Aan het begin van het jaar zorgde de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie Schutte voor enige ophef. In een lezing voor de Christelijke Hogeschool 'De Wittenberg' in Zeist op 22 januari zei hij onder meer dat de komst van islamieten naar Nederland niet als een verrijking van de samenleving is te beschouwen. Want als pluriformiteit met zich meebrengt dat er een scheiding ontstaat 'op het kardinale punt van de dienst aan God', is dat niet positief te waarderen. Dit standpunt mag echter niet leiden tot het weigeren van islamitische vluchtelingen of tot discriminatie van moslims, aldus Schutte (*Reformatorisch Dagblad*, 23 januari 1996).

Dit oordeel van de politiek leider van het GPV over de aanwezigheid van islamieten in Nederland riep hier en daar kritische reacties op. Zo vond het RPF-Tweede-Kamerlid A. Rouvoet het te ver gaan om van een negatieve ontwikkeling te spreken. Zijn collega R.H.L.M. van Boxtel van D66 zei in een debat met Schutte dat deze als volksvertegenwoordiger geacht wordt de belangen te dienen van allen die in Nederland verblijven. Schutte antwoordde hierop dat naar zijn opvatting ook moslims alle recht hebben om eigen scholen te stichten en moskeeën te bouwen. Van Boxtel vond ook dat Schutte bijdroeg aan 'islamanoia' en dat diens standpunt gebaseerd was op de veronderstelling dat het christelijk geloof 'superieur dominant is in de Nederlandse samenleving en dat iedereen zich daar maar naar heeft te voegen' (*Trouw*, 26 januari 1996).

algemene vergadering

De algemene vergadering van het GPV vond plaats op 19 en 20 april. In zijn toespraak zei Schutte onder andere dat RPF, SGP en GPV hun stemgedrag in de Tweede Kamer zoveel mogelijk op elkaar af moesten stemmen. Door de verdeeldheid binnen de paarse coalitie kregen de stemmen van de kleine christelijke partijen vaker dan voorheen een beslissende betekenis. Partijvoorzitter S.J.C. Cnossen plaatste enige kritische kanttekeningen bij het feit dat van het CDA ook niet-christenen lid konden zijn.

Verder werd het rapport *Krachtige belijning. Over de betekenis van de belijdenis in de politieke praktijk* besproken (zie ook *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 52). Oud-senator J. van der Jagt betreurde het dat het rapport niet inging op de politieke relevantie van de artikelen uit de Nederlandse Geloofsbelijdenis die over de kerk gaan. Zijn opvolger in de Eerste Kamer, K. Veling, zei hierover echter dat in de politiek alleen over de kerk gepraat moest worden als het om de relatie tussen kerk en staat ging.

Daarna werd het nieuwe Program van Richtlijnen (zie *Jaarboek 1995 DNPP*,

blz. 52-53) met algemene stemmen vastgesteld, na het aanbrengen van enkele wijzigingen. In januari was de bundel verschenen met de toespraken en werkgroeprapportages van de bijeenkomst van de Verbondsadviesraad van 16 december 1995, waar de hoofdlijnen van het concept-Program van Richtlijnen besproken werden.

Ten slotte werd een besluit genomen over de voorstellen van de Generale Vakbondsraad (GVR) tot wijziging van de uit 1988 stammende criteria bij politieke samenwerking door lijststijnschuiving (zie hieronder verder onder 'samenwerking GPV, RPF en SGP').

samenlevingsvormen

Op 15 juni besprak de GVR de brochures *Zo zijn we niet getrouwd* uit 1992 en *Samenwonen verplicht* uit 1995, beide opgesteld onder auspiciën van de Groen van Prinsterer Stichting (zie *Jaarboek 1992 DNPP*, blz. 33; en *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 53). Tijdens de bespreking kwamen ook de partijpolitieke aspecten aan de orde. De beide brochures waren door RPF en SGP sterk aangevallen. Het toekennen van zakelijke rechten aan niet-huwelijkse samenlevingsvormen zagen deze partijen als een principieel onaanvaardbare vorm van erkenning door de overheid van deze samenlevingsvormen. De GVR betreurde deze verdeeldheid, maar was het niet met de kritiek van de zusterpartijen eens: het GPV moest de in de brochures aangegeven lijn blijven volgen.

Op 23 oktober presenteerde de Tweede-Kamerfractie van het GPV de notitie *Huwelijk en gezin, met recht gewaardeerd*. Opvallend onderdeel uit deze notitie was dat het GPV de rechter de bevoegdheid wilde geven om de behandeling van een verzoek om echtscheiding voor een half jaar op te schorten. De rechter diende dan te bevorderen dat de meest passende vorm van hulpverlening werd aangeboden, gericht op de instandhouding van het huwelijk.

Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Op 30 november besloot de GVR politiek leider Schutte weer als eerste te plaatsen op de advieslijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. Voor het andere GPV-Tweede-Kamerlid, E. van Middelkoop, werd de tweede plaats gereserveerd. Beide kamerleden hadden te kennen gegeven weer beschikbaar te zijn. Tevens werd besloten dat het verkiezingsthema van het Verbond 'vaste grond' zou zijn.

samenwerking GPV en RPF

In januari laaide de discussie op over de vraag of GPV en RPF tot een gemeenschappelijke lijst bij de Tweede-Kamerverkiezingen en een gezamen-

lijke fractie zouden moeten overgaan. In een reactie op een enquête van het opinieblad *Amendement* onder GPV-raads- en Statenleden (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 51-52) zei RPF-voorzitter A. van den Berg begin januari dat een confederatie - voor hem het uitgangspunt voor een fusie - tussen GPV en RPF een kwestie van tijd zou zijn. Hij hoopte op een gezamenlijke lijst bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1998. Dit werd ook bepleit door R. Kuiper, directeur van het wetenschappelijk bureau van de RPF, en door de fractievoorzitter van de RPF in de Tweede Kamer, L.C. van Dijke.

Door de GPV-leiding werd de boot echter (voorlopig) afgehouden. Voorzitter Cnossen zei de vorming van één kamerfractie niet te willen overhaasten. De figuur van één fractie had volgens hem ook het nadeel dat het 'kwaliteitsvolle' opereren van de GPV-Tweede-Kamerfractie niet meer zo goed tot uiting zou komen (*Nederlands Dagblad*, 12 januari 1996). Politiek leider Schutte stelde geen voorstander te zijn van een lijstineenschuiving, omdat de geschiedenis had geleerd dat een gezamenlijke kamerfractie een opstap was naar een fusie. Als de RPF zich zou beraden op haar confessionele karakter, dan zou dat volgens Schutte veel helderheid bieden en toekomstige gesprekken over samenwerking ten goede kunnen komen. RPF-leider Van Dijke kon met dit appèl niet uit de voeten. Naar zijn mening bestond er in het geheel geen onduidelijkheid meer over de rol van de confessie binnen de RPF.

Op 24 februari besloot de GVR in 1998 geen lijstineenschuiving aan te gaan. Wel werd besloten om met de RPF te gaan praten over inhoud en functie van de gereformeerde belijdenis in de grondslag van beide partijen. Het gesprek zou een open agenda en geen tijdslimiet moeten hebben. Als zou blijken, zo stelde GPV-voorzitter Cnossen, dat de partijen het 'met elkaar eens zouden zijn over een grondslag waaraan wij ons beiden willen binden, dan betekent dat een belangrijke stap om samen tot organisatorische gevolgen te komen' (*Ons Burgerschap*, maart 1996). Ook wilde de GVR de samenwerking tussen de drie protestantse fracties in de Tweede Kamer graag verder uitbouwen. Met de RPF wilde de GVR tot afspraken komen over de manier waarop beide partijen in de verkiezingscampagne 1998 met elkaar om zouden gaan.

Binnen het GPV waren ook voorstanders van lijstineenschuiving en een gemeenschappelijke Tweede-Kamerfractie, zoals het oud-Tweede-Kamerlid A.J. Verbrugh en de voorzitter van het curatorium van de Groen van Prinsterer Stichting en hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad*, J.P. de Vries. Ook het zittende Eerste-Kamerlid Veling behoorde hiertoe.

RPF-leider Van Dijke vond de besluiten van het GPV-bestuur een betekenisvolle stap voorwaarts. Alleen wilde hij aan het gesprek een termijn verbinden: binnen een jaar zouden de overeenkomsten en verschillen tussen de twee partijen in kaart gebracht kunnen zijn. Ook het Federatiebestuur van de RPF aanvaardde de uitnodiging tot gesprek, met de kanttekening dat de grondslag van de RPF niet ter discussie zou staan. Van RPF-zijde zouden on-

der anderen Kuiper en het Tweede-Kamerlid Rouvoet aan het gesprek deelnemen; van het GPV onder meer Van Middelkoop.

Dat de RPF zelf wat meer gereserveerd was geworden ten aanzien van een fusie (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 73-74) bleek ook in 1996 enkele malen. Zo zei de RPF-jongerenvoorzitter Th. Krins tijdens de algemene ledenvergadering van deze organisatie dat velen binnen de RPF minder gecharmeerd waren van het opgaan van de Federatie in een nieuwe partij met het GPV en eventueel de SGP. Door de cultuurverschillen tussen de partijen zou, aldus Krins, de aantrekkingskracht van zo'n nieuwe formatie in de praktijk wel eens tegen kunnen vallen. Bij de bespreking van de discussienota *Reformato-rische Partijvisie* (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 73-74) tijdens de Federatie-raadsvergadering van de RPF in mei steunde een meerderheid de stelling dat het 'irreëel (is) om anno 1996 te zeggen dat de RPF zich zal opheffen ter wille van samenwerking' (*Nederlands Dagblad*, 13 mei 1996). In een workshop werd geconcludeerd dat de RPF-leiding wel naar samenwerking, maar niet naar eenwording met SGP en/of GPV zou moeten streven.

Op 3 december publiceerden de wetenschappelijke bureaus van GPV en RPF voor het eerst een gemeenschappelijk geschrift: *Gelukkig is het land*, geschreven door Verbrugh en Kuiper. De nota wilde een bijdrage leveren aan het debat over de publieke moraal in Nederland. De auteurs bepleitten het opnemen van een artikel in de grondwet, dat de overheid verplicht in al haar handelen God eer te bewijzen. Volgens hen is de figuur van een overheid die zich aan Gods wet bindt, verenigbaar met het bestaan van klassieke vrijheids-rechten. Bij de presentatie van de publicatie kondigde Kuiper aan dat de twee studiecentra in de toekomst minstens één gezamenlijke studie per jaar zouden uitbrengen.

samenwerking GPV, RPF en SGP

Een verder naar elkaar toegroeien van GPV en RPF zou door de SGP niet worden betreurd. Tijdens de algemene vergadering van zijn partij op 24 februari zei partijleider B.J. van der Vlies het een goede zaak te vinden wanneer GPV en RPF - die immers beide anti-revolutionaire wortels hebben - op termijn zouden samengaan. Dit zou de duidelijkheid in de christelijke politiek dienen. Vanwege de fundamentele verschillen tussen de SGP en beide andere protestantse partijen, wilde de SGP zich niet bij dit eventuele samengaan aansluiten. Maar een samenwerking 'met behoud van eigen beginselen en met respect voor elkaars standpunten', bleef volgens Van der Vlies mogelijk (*Reformatisch Dagblad*, 26 februari 1996).

De algemene ledenvergadering van het GPV aanvaardde op 20 april enkele voorstellen van de GVR tot wijziging van de in 1988 opgestelde criteria voor politieke samenwerking door lijststijnschuiving (zie *Jaarboek 1988 DNPP*, blz. 37). Eén van die wijzigingen behelsde dat voortaan ook tot lijststijnschuiving mocht worden overgegaan wanneer zelfstandig één of meer zetels

zouden kunnen worden behaald, mits kon worden aangegeven dat de doelstelling van 'doorwerking van christelijke politiek' met deze vorm van samenwerking het beste werd gediend. Een andere wijziging betrof een aanscherping van de regel dat de samenwerkende partijen verantwoordelijk waren voor het stellen van de eigen kandidaten. Dit werd gedaan 'om de criteria (meer) te doen aansluiten op de actieve bevordering van het deelnemen van vrouwen aan politieke activiteiten' (*Ons Burgerschap*, maart 1996). Deze wijziging bracht algemeen secretaris D. Nieuwenhuis van de SGP tot de voorspelling dat er samenwerkingsverbanden tussen GPV en SGP bij verkiezingen zouden worden verbroken.

In de eerste helft van 1996 kwam er bij de voorbereiding van de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Zeeland op 13 november in de drie nieuw te vormen gemeenten na jarenlange samenwerking een einde aan gemeenschappelijke lijsten van GPV, RPF en SGP. In Middelburg kwam de SGP nu alleen uit, omdat RPF en GPV de eis van de SGP dat er geen vrouwen op de gemeenschappelijke lijst zouden staan niet konden aanvaarden. In Schouwen/Duiveland haakte de RPF af, onder andere vanwege het feit dat de Federatie een vrouw kandideerde, wat voor de SGP onacceptabel was. Voor Veere weigerde het SGP-hoofdbestuur één lijst van de drie partijen goed te keuren, omdat GPV en RPF vrouwen op deze lijst wilden plaatsen.

Ruim aandacht trok het feit dat bij de tussentijdse verkiezingen in het Noord-Brabantse Werkendam op 27 november de RPF, die haar lijst met die van de SGP had verbonden, dank zij de reststemmen van de staatkundig-gereformeerden een tweede zetel verkreeg die door een vrouw werd ingenomen. Was de lijstverbinding er niet geweest, dan waren de reststemmen naar de VVD gegaan. Niet alleen de plaatselijke SGP, maar ook Nieuwenhuis stond hier achter. Een RPF-vrouw was volgens hem te verkiezen boven een VVD-man, vooral nu de doelstelling van de samenwerking was de christelijke meerderheid in de raad te behouden. Nieuwenhuis vond verder dat een kiezer bij een lijstverbinding geen enkele verantwoordelijkheid heeft voor degene die dankzij deze vorm van samenwerking in de raad komt.

internationale contacten

Van 13 tot 18 april was het scholings- en vormingsinstituut Mandaat van het GPV betrokken bij de organisatie van een cursus 'Christenen in de politiek' in Torockó in Roemenië. De cursus was bestemd voor gereformeerde jeugdwerkers uit de Hongaars-Roemeense bevolkingsgroep. Van 14 tot 20 september werd in Nederland een vervolgcursus gegeven. In de zomer verzorgde Mandaat een 'train the trainer-workshop' voor het regionale kader van de Zuid-Afrikaanse ACDP, een kleine christelijke partij.

crisis bij de GPJC

In de eerste helft van 1996 maakte het Landelijk Verband van GPJC's (de GPV-jongerenorganisatie) een crisis door. In het januarinummer van *Jeugd en Politiek*, het orgaan van het Verband, schreven GPJC-voorzitter M. Flipse en zijn voorganger M. Jonker een 'openhartige brief'. Hierin spraken zij hun verontrusting uit over de koersverandering die zij bij het GPV signaleerden en die weg zou voeren van een 'confessioneel gereformeerde politiek'. Deze koersverandering zagen zij vooral tot uitdrukking komen in uitspraken van GPV-voorzitter Cnossen in het *Nederlands Dagblad* van 12 januari 1996. Hierin stelde deze dat er in de praktijk al nagenoeg sprake zou zijn van een confederatie van GPV en RPF, maar dat het formeren van één fractie van deze twee partijen in de Eerste en Tweede Kamer niet overhaast moest worden. Dat was, aldus Flipse en Jonker, slechts een pragmatisch bezwaar tegen een snelle lijstineenschuiving. Het door de Centrale Verbondsraad (CVR) van het GPV bepleite confederatiemodel was op deze wijze niets anders meer dan een 'mooi behangen voorportaal voor definitieve bezegeling van het federatiemodel'. Hierdoor zou de confessionele politiek van het GPV verruimd worden tot RPF-conforme 'bijbelgetrouwe' politiek, want in de grondslag van de Federatie was de belijdenis een niet of nauwelijks serieus te nemen document.

Op 12 februari besloot het GPJC-bestuur voorzitter Flipse (die tevens hoofdredacteur van *Jeugd en Politiek* was) op grond van deze brief met onmiddellijke ingang op non-actief te stellen. Daarbij speelde niet de geuite mening een rol - die moest binnen de GPJC verkondigd kunnen worden - maar de onheus-kritische toon, met daarbij het feit dat de brief zonder medeweten van de rest van het bestuur en de redactie van *Jeugd en Politiek* was geplaatst. Flipse zou daarmee afspraken hebben geschonden. Op de achtergrond speelde ook mee dat er binnen het GPJC-bestuur al langer kritiek leefde op het functioneren van Flipse. Medeschrijver Jonker werd op non-actief gesteld als redactielid van *Jeugd en Politiek*.

Tijdens de jaarvergadering van de GPJC op 10 april werd het besluit tot het op non-actief stellen van Flipse ongedaan gemaakt, toen bij een stemming hierover de stemmen staakten. Tijdens de urenlange discussie die daaraan voorafging, was vooral de vraag aan de orde of het conflict ging over de koers van de GPJC (aldus Flipse c.s.) dan wel over het functioneren van Flipse (zo meende het GPJC-bestuur).

De vergadering, die na de stemming was geschorst, werd op 17 mei voortgezet. Medestanders van Flipse dienden toen een motie in met als doel de opvattingen van Flipse c.s. als koers van de GPJC vast te leggen. Er diende een commissie van drie personen te komen - bestaande uit medestanders van Flipse - die de confessioneel-gereformeerde koers van de GPJC zou moeten waarborgen en binnen zes maanden haar visie aan de algemene vergadering zou moeten voorleggen. Het bestuur (minus Flipse) beschouwde dit als een motie van wantrouwen. De stemming liep uit op een nederlaag voor Flipse c.s. Van de twintig aanwezige verenigingen verwierpen twaalf de motie.

Flipse trok zich daarna terug. De vergadering koos vervolgens K. Dijkema tot voorzitter. Hij was al voor de vergadering van april door het bestuur (minus Flipse) kandidaat gesteld.

Eind oktober begonnen Flipse, Jonker en A. Karssenberg (eveneens oud-redacteur van *Jeugd en Politiek*) een nieuw blad onder de titel: *Terwille van het Koninkrijk*. In dit blad, dat zes maal per jaar zou moeten verschijnen, wilden zij de lijn voortzetten die zij in *Jeugd en Politiek* hadden voorgestaan.

Overigens hadden de RPF-jongeren in februari in een brief aan het GPJC-bestuur tevergeefs verlangd dat de GPV-jongeren zich niet alleen van de toonzetting van de open brief van Flipse en Jonker, maar ook van de daarin vervatte visie zouden distantiëren.

verwante instellingen en publicaties

In maart verscheen *'Maastricht' in revisie: discussiebijdrage met het oog op de Intergouvernementele Conferentie 1996* van de fractie van SGP, GPV en RPF in het Europees Parlement. In deze nota werd gepleit voor een Europese Unie van zelfstandige Europese staten. Het takenpakket van deze Unie zou zich moeten beperken tot de interne markt en een aantal daarmee verbonden terreinen zoals internationaal vervoer, milieu en externe handel. De Europese Monetaire Unie was volgens de nota ongewenst en niet noodzakelijk.

Op 17 februari publiceerde de Groen van Prinsterer Stichting *Moraal is niet neutraal*, geschreven door A.H. Poelman, directeur van de Stichting. Poelman betoogde onder meer dat in een sterk gesecculariseerde samenleving de christen-politicus met 'vrijmoedigheid' voor zijn uitgangspunt - het gezaghebbende Woord van God - moest uitkomen. In mei gaf het wetenschappelijk bureau het eerste deel uit van *Het GPV in de gemeenteraad. Uitgangspunten, regelingen en praktisch functioneren*. Voor deze toelichting op de leidraad voor een GPV-gemeente-programma van 1994 tekende Th. Haasdijk, wetenschappelijk medewerker van de Stichting. In september publiceerde de Groen van Prinsterer Stichting een 'kort commentaar'. In enigszins gewijzigde vorm verscheen de bijdrage van Veling aan het beleidsdebat over Sociale Zaken en Werkgelegenheid in de Eerste Kamer in mei, onder de titel *Het manco van het individualiseringsgeloof. Tijd voor verdieping van het politieke debat*. In december zag de brochure *Integratie als uitdaging. Overheid en etnische minderheden* het licht. Hierin werd een restrictief toelatingsbeleid bepleit om de integratie van reeds aanwezige minderheden te doen slagen.

De jaarlijkse 'Actiedag' van Mandaat werd gehouden op 28 september. Het thema was 'Politiek is niet waarde(n)loos'. Behalve door Schutte werd er ook gesproken door EO-voorzitter A. van der Veer.

De Vereniging van GPV-bestuurders hield op 2 november een ledenvergadering. Het thema van de bijeenkomst was 'armoedebestrijding'. J. Debreczeny, wethouder van Dantumadeel, hield een inleiding.

De GPJC startte in februari met een nieuw jongerenblad voor twaalf- tot zeventienjarigen, *Stand-by*, dat *Jeugd en Politiek Extra* verving. Het voorjaarscongres van de GPJC vond plaats van 23 tot 26 februari. Het thema was: criminaliteit. Op 10 april en 17 mei kwam de jaarvergadering bijeen (zie hierboven onder 'Crisis bij de GPJC'). Het najaarscongres van de GPV-jongerenorganisatie vond plaats van 11 tot 14 oktober. Het onderwerp was 'politiek en religie'. Op 30 november was er een studiedag over de toekomst van de gereformeerde politiek en de positie van de GPJC daarin.

personalia

Op 1 september verliet directeur A.H. Poelman de Groen van Prinsterer Stichting. Hij had de leiding van het wetenschappelijk bureau van het GPV vanaf 1 november 1989 in handen gehad. Tot zijn opvolger werd R. Janssens benoemd. Deze zou op 1 februari 1997 in dienst treden.

De Groenen

In 1996 vierden De Groenen het feit dat de partij twaalfeneenhalf jaar geleden was opgericht. In december 1983 was een aantal provinciale groene partijen overgegaan tot de oprichting van De Groenen. Na enkele naamsveranderingen - Europese Groenen in 1984, Federatieve Groenen in 1985 - ging de partij na een fusie met Groen Amsterdam in 1988 weer De Groenen heten.

POG

De Groenen waren in 1995 in de Eerste Kamer gekomen als onderdeel van een alliantie met het Platform Onafhankelijke Groeperingen (POG). Hierin werkte een aantal provinciale partijen sinds 1990 samen. Deze provinciale partijen waren op hun beurt veelal bundelingen van lokale partijen. Op 22 juni 1996 kozen de deelnemers aan het Platform op een bijeenkomst in Vleuten voor een iets vastere vorm van samenwerking en richtten de Federatie Politieke Onafhankelijke Groeperingen op (opnieuw afgekort als POG). Voorzitter werd F. Aerts, die ook voorzitter was van de Partij Nieuw Limburg (PNL).

Naast de provinciale partijen sloot zich bij het POG ook de Vereniging van Plaatselijke Politieke Groeperingen (VPPG) aan, al bestond er bij sommige plaatselijke groeperingen weerstand tegen al te veel samenwerking op landelijk niveau. Die weerstand werd versterkt door de aanwezigheid van De Groenen - in Vleuten vertegenwoordigd door senator M. Bierman. De Groenen konden weliswaar geen lid worden van het POG, maar hoopten via nauwere samenwerking met lokale partijen meer invloed te verwerven op lokaal niveau en indirect wellicht op landelijk niveau. Naar aanleiding van

artikelen hierover in het door De Groenen uitgegeven blad *Gras* schreef de secretaris van de POG, H. Schoemaker, in het blad van de VPPG: 'De Groenen parasiteren op de grondgedachte van lokale lijsten' (*Interlokaal*, oktober 1996). Het POG zou volgens hem distantie tot De Groenen dienen te bewaren. Aan de samenwerking in de steunfractie van de Eerste Kamer zou echter geen einde hoeven te komen.

congres

Op 29 juni vierden De Groenen hun twaalfeneenhalf-jarig bestaan op een congres te Arnhem, waar zojuist een nieuwe afdeling was opgericht door M. van Meurs - van 1982 tot 1990 wethouder voor de PvdA in deze gemeente. Het congres koos twee nieuwe bestuursleden; P. Fetter werd herkozen als voorzitter. Een kleine meerderheid stemde in met opheffing van de Groene Raad, de partijraad van De Groenen - althans op termijn. Op 9 november zou de Groene Raad nog in Vleuten bijeen komen. Voorstellen op het congres om de Groene Raad meer gewicht te geven en terug te keren tot een federatieve structuur, haalden geen meerderheid op het congres.

Naast huishoudelijke zaken bespraken de congresgangers drie inhoudelijke onderwerpen: vluchtelingenbeleid, genetische manipulatie en plattelandsbeleid. F. Zinken, lid van de Limburgse Staten voor de PNL, hield een betoog voor drie verschillende soorten partijen voor de drie bestuurlijke niveaus in Nederland: lokale partijen op gemeentelijk niveau, provinciale partijen op provinciaal niveau en landelijke partijen op nationaal niveau.

partijbijeenkomsten en publicaties

Het zetelhoudersoverleg - tussen Groene leden van (deel)gemeenteraden en Provinciale Staten - vond plaats op 9 maart en 12 oktober in Amsterdam. In oktober werd vooral gesproken over de spanning tussen economische groei en milieu.

Het Eerste-Kamerlid Bierman publiceerde in 1996 een bundel dagbladcolumnns onder de titel *Kort door de bocht*. Hij bood het eerste exemplaar op 19 maart aan de minister van Verkeer en Waterstaat, mevr. Jorritsma, aan.

Het Wetenschappelijk Bureau kwam in 1996 langzamerhand van de grond. Bij gebrek aan subsidie werd de instelling voorlopig geheel bemand door vrijwilligers.

GroenLinks

In 1996 hield GroenLinks zich vooral met haar interne organisatie bezig. De financiële tekorten die in 1995 waren geconstateerd, konden dit jaar weggevoerd worden. In maart werd een nieuwe directeur van het partijbureau aangesteld. Deze moest de al twee jaar slepende reorganisatie tot een goed

einde brengen. Het Wetenschappelijk Bureau, de Stichting Scholing en Vorming en de uitgave van de partijbladen zouden meer geïntegreerd worden. Eind november verhuisde het partijbureau van Amsterdam naar Utrecht.

vertrek Meijer

Kritiek op de partij kwam van E. Meijer, van 1992 tot 1995 vice-voorzitter van de partij en voordien actief in verschillende functies voor de PSP. Hij vond GroenLinks teveel een voortzetting van de PPR en te weinig een 'rode actiepartij' zoals de vroegere PSP en CPN of de huidige SP (*GroenLinks magazine*, maart 1996). Om die reden verliet hij begin 1996 GroenLinks en sloot zich aan bij de SP. In de jaren zestig en zeventig had Meijer overigens ook op de koers van de PSP vaak kritiek geleverd vanuit de linkervleugel van die partij.

extreem-rechts en GroenLinks

Rechtse extremisten rond J. Glimmerveen en sympathisanten van de CP'86 hadden in 1995 het congres van GroenLinks trachten te verstoren en vernielingen aangericht aan het huis van GroenLinks-leider Rosenmöller (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 58). In 1996 werd het agressief gedrag vanuit deze hoek tegen leden van GroenLinks voortgezet, al was vaak niet duidelijk wie de daders waren.

In maart werden molotov-cocktails aangetroffen onder de auto van een GroenLinks raadslid in Spijkenisse, C. van Overbeeke. Het Tweede-Kamerlid mevr. T. Oedayraj Singh Varma werd in 1996 regelmatig telefonisch bedreigd door lieden die de naam en de leuze van de CP'86 'Eigen volk eerst' riepen. Op 21 mei werd zij voor haar huis door twee mannen uitgescholden en gemolesteerd, die naar zij vermoedde ook rechts-extremisten waren. Op een bijeenkomst van CP'86ers en andere rechts-extremisten in november in Schiedam beloofde Glimmerveen het kamerlid in een werkkamp te zullen uithongeren wanneer hij de macht in handen had. Eveneens op 21 mei werd het GroenLinkse raadslid H. Meijer in het stadhuis van Rotterdam door een fractiemedewerker van de CP'86 aangevallen en mishandeld. Ook partijvoorzitter A. Harrewijn en andere GroenLinkse politici ontvingen bedreigingen van rechts-extremisten.

Vermoedelijk was de campagne niet zozeer door de CP'86 zelf opgezet, maar door het aan deze partij verwante Onderzoek Documentatie en Informatie Netwerk (ODIN), dat via de Internet-pagina van de partij informatie verspreidde over 'anti-fascisten', waaronder veel leden van GroenLinks. De partijsecretaris van CP'86, T. Mudde, verklaarde niet te weten wie deel uitmaakten van ODIN.

partijcongres

Op 15 juni kwam het partijcongres bijeen in Gouda. Belangrijkste onderwerp was de eveneens als brochure uitgegeven resolutie *Van tweedeling naar hervreiding*, waarin het partijbestuur voorstelde een voetinkomen van 500 gulden per maand voor ieder individu tussen de 18 en 65 jaar in te voeren. Dat zou gecombineerd moeten worden met arbeidstijdverkorting (een werkweek van 32 uur) en het vergemakkelijken van loopbaanonderbreking. Na een levendig debat tussen de partijvoorzitter en een aantal afgevaardigden die in plaats van een voetinkomen een basisinkomen van 900 respectievelijk 1300 gulden per maand wensten, stemde een krappe meerderheid van de congresdeelnemers vóór de resolutie van het partijbestuur (106 tegen 101). Voorstellen voor een basisinkomen kregen geen meerderheid.

Het congres stemde verder in met voorstellen, de fiscale aftrek van hypotheekrente te beperken tot de waarde van 180.000 gulden en om de betaling voor gesubsidieerde banen - de zogenaamde Melkert-banen en Jeugdwerkgarantie-banen - te verbeteren.

In zijn congresrede waarschuwde Rosenmöller tegen de tweedeling in de samenleving. Het voetinkomen zou een stap in de goede richting kunnen zijn, al waren de effecten van het plan nog niet helemaal duidelijk. De politiek leider leverde scherpe kritiek op het zwakke milieubeleid van minister De Boer. Rosenmöller bestreed de kritiek van H. Krijnen, de (aftredende) hoofdredacteur van het wetenschappelijk partijblad *De Helling*, dat de partij te afhankelijk van zijn persoon dreigde te worden.

partijraden

Eind 1995 had het partijcongres besloten de GroenLinkse Raad te vervangen door een partijraad. Op 2 maart kwam de nieuwe partijraad bijeen in Utrecht. De leden waren merendeels gekozen door lokale afdelingen. De partijraad koos vier nieuwe partijbestuurders en discussieerde onder meer over de HSL. Voorts leverde men kritiek op uitlatingen van het Tweede-Kamerlid M. Rabbae dat Marokko - Rabbae's moederland - harder aangepakt zou moeten worden vanwege de export van drugs uit dat land. De Tweede-Kamerfractie bleek Rabbae evenmin te steunen.

Op 20 april boog de partijraad zich over de notitie *Maastricht voorbij. Over de toekomst van de Europese Unie* van het Tweede-Kamerlid mevr. L. Sipkes en het lid van het Europees Parlement mevr. N. van Dijk. Hun behoedzame pleidooi voor verdergaande integratie van milieubeleid, sociaal beleid, veiligheidsbeleid en bescherming van grondrechten en voor een effectievere ministerraad en een sterker Europees Parlement stuitte bij de partijraadsleden op weerstand. Verder sprak een meerderheid zich uit tegen een ledenreferendum om de lijsttrekker bij de Tweede-Kamerverkiezingen te kiezen. Over beide onderwerpen zou overigens op het partijcongres in januari 1997 een beslissing worden genomen.

Op 21 september hield de partijraad zich onder meer bezig met de voorbe-

reiding van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998, en met de sociale campagne en de milieucampagne die het partijbestuur voerde.

Ten slotte kwam de partijraad nog op 30 november bijeen. Op de agenda stond een aantal organisatorische zaken. Ook werd gesproken over de procedure voor de totstandkoming van het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998.

overige partijbijeenkomsten

Naast besluitvormende bijeenkomsten - partijcongres en partijraad - organiseerde GroenLinks ook enkele meningsvormende bijeenkomsten. Op 5 oktober vond het eerste GroenLinks Forum plaats in Ede, met als thema milieu en werkgelegenheid. G. de Wit, medewerker van het Centrum Voor Energiebesparing en Schone Technologie te Delft, hield een inleiding waarna een forum met vertegenwoordigers van milieubeweging, werkgevers en vakbeweging op zijn betoog reageerde. Volgens De Wit zou een goed milieubeleid eerder meer dan minder banen opleveren. De inleiding van De Wit werd in september door het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks gepubliceerd onder de titel *Nieuwe werkgelegenheid*.

Onder de naam 'Groene Salons' organiseerde de partij discussiebijeenkomsten in Utrecht waarbij meer theoretische onderwerpen besproken werden, zoals de spanning tussen individu en solidariteit (op 12 mei) en de rol van de staat (op 9 juni).

Op 12 april organiseerden de gehandicaptengroep en de werkgroep sociale zekerheid van GroenLinks in Utrecht een debat over gesubsidieerde arbeid.

Op 19 oktober hield de Noord-Zuidgroep van GroenLinks een symposium in Wageningen over 'duurzame voedselzekerheid', waarbij naast verschillende wetenschappers het Tweede-Kamerlid mevr. M.B. Vos een voordracht hield.

migranten

Op 25 mei hield GroenLinks in Utrecht een 'netwerkonferentie' voor migranten, om hen de gelegenheid te bieden ervaringen en informatie uit te wisselen. De Tweede-Kamerleden Rabbae en Oedayraj Singh Varma hielden beiden een inleiding.

In september en oktober vond onder auspiciën van de door GroenLinks opgerichte Stichting Duurzame Solidariteit een lezingencyclus plaats onder de titel 'Buren, burgers en bruggenbouwers' in verschillende plaatsen, waarbij leden van (deel)gemeenteraden uit GroenLinks hun ervaringen als migrant en politicus beschreven.

Op 7 december organiseerde het partijbestuur in Utrecht een werkconferentie onder de titel 'Diversiteit: de kracht van GroenLinks', om de vraag te bespreken hoe men een partijcultuur kon scheppen waarin voldoende ruimte zou zijn voor vrouwen en mannen, ouderen en jongeren, allochtonen en

autochtonen.

verwante instellingen en publicaties

GroenLinks publiceerde in 1996 onder meer *De winst van groen werk*, een beschrijving van lokale initiatieven voor milieuvriendelijk werk van de hand van M. van Hintum en J. Schotvanger.

In april trad H. van den Berg af als voorzitter van het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks (WB). Hij had deze functie vanaf de oprichting in 1990 uitgeoefend. De Amsterdamse wethouder J. Saris volgde hem op.

Op 19 april organiseerde het WB een bijeenkomst over 'arbeidsmarkttheorie en arbeidsmarktbeleid', waar drie hoogleraren economie inleidingen hielden. In juni publiceerde het WB een verslag van de bijeenkomst onder dezelfde titel.

Naar aanleiding van de in 1995 verschenen bundel *Het zekere voor het onzekere* organiseerde het WB in samenwerking met het Scholings- en Vormingsinstituut van GroenLinks op 1 juni een kaderconferentie in Amsterdam over de toekomst van het sociale zekerheidsstelsel, en in het bijzonder de boven-minimale uitkeringen. Inleidingen werden verzorgd door onder meer P. Kalma, directeur van het wetenschappelijk bureau van de PvdA, en *De Helling*-redacteur Krijnen. Rosenmöller sprak een slotwoord. Een verslag van de conferentie verscheen eind 1996, samengesteld door G. Pas, onder de titel *Op zoek naar een nieuw stelsel van sociale zekerheid*.

Het WB publiceerde in 1996 bovendien *Wie het milieu spaart, bespaart: hoe groene modernisering en sociale politiek samengaan*, van de hand van J. van Nederpelt, W. van den Bos en P. Basset.

De Raads- en Statenleden van GroenLinks hielden op 24 februari in Ede hun jaarlijkse conferentie, over het thema 'Het sociale gezicht van GroenLinks', waarbij vooral aandacht besteed werd aan gemeentelijk armoedebeleid en werkgelegenheidsbeleid. Op 22 juni kwamen zij in Rotterdam bij elkaar voor een discussie over 'VINEX-locaties en betaalbaar bouwen', waarbij GroenLinks-senator T. Pitstra en enkele wethouders inleidingen verzorgden. Op 28 september spraken de Raads- en Statenleden met GroenLinks-bestuurders van waterschappen in Utrecht over de waterhuishouding in Nederland.

Op 23 maart organiseerde het Vrouwenoverleg van GroenLinks een studiemiddag in Utrecht over 'feminisering van de armoede'. Op 28 september hielden de vrouwen een 'netwerkdag' over de politieke en maatschappelijke positie van vrouwelijke migranten en vluchtelingen, waarbij het Tweede-Kamerlid Oedayraj Singh Varma een inleiding hield.

Roze Links, het GroenLinks Platform voor Seksuele Diversiteit, organiseerde op 4-6 oktober in Driebergen een weekend over 'culturele en seksuele diversiteit', waarbij de aandacht vooral op de islam gericht werd. Het Tweede-Kamerlid Oedayraj Singh Varma hield hier een inleiding.

Roze Links publiceerde voorts in 1996 de nota *Meer vormen, minder*

normen: het homohuwelijk voorbij, met het voorstel voor een 'blokken-doosmodel' waaruit elk individu zijn eigen pakket rechten en plichten zou kunnen samenstellen. Naast het huwelijk zouden ook andere relatievormen registratie kunnen aanvragen.

Dwars, de jongerenorganisatie van GroenLinks, hield van 27 tot 29 december haar congres in de 'kraakkkerk' van Breda. Belangrijkste onderwerp was het neo-liberalisme en wat daartegen te doen.

Het Platform voor Evangelie en Politiek verbonden met GroenLinks, 'De Linker Wang', hield op 9 maart een ledenvergadering in Utrecht. Het thema, arbeidsparticipatie en arbeidsmoraal, werd ingeleid door bedrijfspastor J. Veldman. De leden kozen C. Ofman tot voorzitter van het Platform, als opvolger van A. Harrewijn die deze functie niet kon combineren met het partijvoorzitterschap. Ofman was de laatste voorzitter van de Evangelische Volkspartij geweest, voordat die opging in GroenLinks.

Ouderen-Unie 55+

De Ouderen-Unie 55+ stelde in 1996 een nieuw partijprogramma vast. Verder nam de Unie het initiatief om meer eenheid te brengen tussen de drie ouderenpartijen. Dit streven zou slechts ten dele succes hebben.

algemene ledenvergadering

Op 8 juni vond de jaarlijkse algemene ledenvergadering in Nijkerk plaats. Het congres koos vier nieuwe leden in het hoofdbestuur, waaronder een nieuwe penningmeester, mevr. B. Nieuwenhout. Zij trad in de zomer al weer af, waarna haar voorganger, A.J. van Royen, haar functie waarnam.

Op de jaarvergadering werd voorts het ontwerp-partijprogramma gepresenteerd, dat was geschreven door een commissie onder leiding van het Tweede-Kamerlid H.A. Leerkes.

partijprogramma

Het ontwerp-partijprogramma was bedoeld als positiebepaling en als basis voor het volgende verkiezingsprogramma. Het werd na de presentatie op 8 juni in de kringen van de Unie besproken en vervolgens op een extra algemene ledenvergadering op 10 oktober in Nijkerk vastgesteld.

Uitgangspunten van het programma waren: solidariteit in de samenleving, in het bijzonder met 'diegenen die geen uitzicht meer hebben op verbetering van hun inkomen resp. levenspositie', dat wil zeggen: ouderen, gehandicapten, werklozen, arbeidsongeschikten en vroeg-gepensioneerden. Bovendien vroeg de partij aandacht voor de Indische Nederlanders. Het huidige kabinet zou te weinig doen voor deze groepen. Kritiek uitte de Ouderen-Unie 55+ ook op de sociale partners, die een 'onevenredig grote vinger in de pap' zouden

hebben en de niet-actieven zouden verwaarlozen. De partij pleitte voor een activerend stelsel van sociale zekerheid, waarbij alle Nederlanders vanaf achttien jaar een 'sober basisloon' van ongeveer 600 gulden per maand van de overheid zouden ontvangen maar voor extra uitkeringen een maatschappelijke tegenprestatie zouden moeten leveren. Voorts bleek de Unie voorstander van 'stapsgewijze regulering van de handel en verkoop van drugs onder strikte voorwaarden' en van opheffing van de principiële strafbaarheid van euthanasie, zij het dat men wel een vorm van toetsing door de rechter wilde handhaven.

samenwerking tussen ouderenpartijen

Op uitnodiging van het hoofdbestuur van de Ouderen-Unie 55+ vond op 15 juni een gesprek plaats met de besturen van AOV en Senioren 2000. Een voorbereidingsgroep van de drie partijen, de zogenaamde Inventarisatiecommissie, zou een plan van aanpak voor verdergaande samenwerking opstellen. Het verzet van de Tweede-Kamerleden van het AOV wierp echter roet in het eten. Op 11 juli besloot het hoofdbestuur van de Unie van verdere gesprekken af te zien, aangezien men niet zonder het AOV met Senioren 2000 door wilde gaan. Unievoorzitter J.H.C. Goeman betreurde overigens wel dat 'een handvol AOV-leden in staat was deze beoogde samenwerking te saboteren' (*Unie-vizier*, aug./sep. 1996; zie in deze Kroniek verder onder AOV).

In september kwam niettemin samenwerking tussen de Tweede-Kamerfracties van het AOV en de Ouderen-Unie 55+ tot stand. Op provinciaal en lokaal niveau bleven de ouderenpartijen ook samenwerken. In oktober kwamen de Statenleden van de drie partijen op initiatief van het Limburgse Statenlid P.J.G.J. Veugen van het AOV in Arnhem bijeen om over modernisering van de ouderenzorg te spreken. Zij deden daarbij tevens een beroep op hun partijen om toch samen verder te gaan.

Bij de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Zeeland wonnen AOV en Unie 55+ samen in Veere één en in Middelburg twee zetels. In Brabant namen de partijen niet deel aan de tussentijdse raadsverkiezingen, vooral door gebrek aan goede kandidaten.

In februari richtte een aantal vrouwelijke partijleden de werkgroep Landelijke Unie 55+ Vrouwen (LUV) op, met als doel oudere vrouwen meer politiek bewust te maken en bij de partij te betrekken. Zo'n 1.200 van de 3.400 Unieleden waren vrouw. Mevr. A. Bouwmans, lid van het hoofdbestuur, had de leiding over de werkgroep.

Het Politiek-Wetenschappelijk Instituut van de Ouderen-Unie 55+ publiceerde in mei 1996 de nota *Thuiszorg zonder kopzorg* van de hand van zijn medewerkster mevr. M. Verboom. Zij waarschuwde tegen toenemende marktwerking en pleitte voor een budgetverhoging van minstens vier procent per jaar voor de thuiszorg, zij het met strikte budgetnormering. Lagere inkomensgroepen zouden niet verplicht moeten worden een eigen bijdrage te betalen.

Partij van de Arbeid (PvdA)

In 1996 vierde de PvdA haar vijftigjarig bestaan. Bij deze verjaardag stond de partij niet al te lang stil. De toestand waarin de jarige PvdA verkeerde was al jaren niet al te best: het leden- en kiezerstal lag beduidend lager dan dat waaraan de partij tot het einde van de jaren tachtig gewend was. Een nieuwe ledenwerf-campagne, waarbij partijleden via speelse advertenties werden opgeroepen de adressen van sympathisanten in hun omgeving aan het partijbureau door te geven, leverde weliswaar een bescheiden ledenwinst op, maar kon aan de teruggang in het ledental geen halt toeroepen. In de opiniepeilingen schommelden de sociaal-democraten tussen de 33 en 37 zetels. Deze peilingen bevestigden de populariteit van premier Kok: in december vond een relatieve meerderheid (25%) van de ondervraagde kiezers hem de beste politicus van het jaar.

partijtop

Partijvoorzitter Rottenberg werd aan het begin van het jaar gevelld door sarcoïdose, een auto-immuunziekte die bij hem een infectie in de longen veroorzaakte. Hij bleef nog wel columns schrijven voor het *PvdA-Vlugschrift*, behalve in de maanden april en mei. In een open brief aan alle partijleden kondigde Rottenberg op 4 november aan, zich in 1997 niet herkiesbaar te stellen omdat het herstel van zijn ziekte te lang duurde. Van verschillende kanten kreeg hij lof toegezwaaid voor wat werd genoemd zijn creatieve en vernieuwende manier van leiding geven. Daarnaast was er ook kritiek, onder meer van oud-partijbestuurder en politicoloog B. Tromp die Rottenberg verweet de PvdA om te vormen naar het model van Greenpeace: een eigenmachtig actief bestuur dat lijdzaam gesteund wordt door een machteloze massa donateurs (zie ook *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 64).

Vice-voorzitter Vreeman nam gedurende de rest van het jaar de functie van Rottenberg waar. Vanwege zijn waarnemend partijvoorzitterschap trok hij zich in oktober terug uit het bestuur van de Tweede-Kamerfractie, waar hij werd opgevolgd door mevr. E. Kalsbeek-Jasperse. Mevr. S.E.A. Noormanden Uyl keerde evenmin terug in het fractiebestuur; naar verluidt werd zij niet herkozen naar aanleiding van conflicten met fractiegenote mevr. Van Nieuwenhoven. L.P. Middel nam haar plaats in het fractiebestuur over.

Begin november suggereerde Vreeman om mevr. K. Adelmund, de vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, kandidaat te stellen voor het partijvoorzitterschap. Zij wilde de kandidatuur wel aanvaarden, maar weigerde haar kamerlidmaatschap daarvoor op te geven. Aangezien ze als voorzitter dan geen salaris hoefde te hebben, zou ze daarmee de financiële nood van de partij enigszins verlichten. Haar mogelijke dubbelfunctie wekte enige weerstand in de partij, niet alleen bij fractiegenoten maar ook in de gewesten Groningen en Zuid-Holland en bij de Jonge Socialisten (JS). Een prominent partijlid als de Rotterdamse burgemeester A. Peper zag een oligarchiseringsproces in de partij optreden.

Ondanks de kritiek bleek Adelmund in december de enige prominente kandidaat voor het voorzitterschap te zijn. De fractievoorzitter van de PvdA in de Amsterdamse gemeenteraad, E. van der Laan, en zijn Leidse collega R. Hillebrand, die beiden door oud-partijbestuurder Tromp kandidaat waren gesteld, bleken niet bereid die kandidatuur te aanvaarden. Vijf andere personen, waaronder de voorzitter van de afdeling Harmelen, A. Bazuin, en een oud-lid van de Provinciale Staten in Gelderland, mevr. M. van de Kam-Tolsma, waren wel bereid als tegenkandidaten op te treden, maar genoten weinig bekendheid binnen de partij. Het partijbestuur sprak zijn steun uit voor Adelmund, waarmee het vrijwel zeker leek dat het partijcongres in februari 1997 haar tot voorzitter zou kiezen.

partijcongres

Op 10 februari vierde de PvdA haar vijftigjarig bestaan in Zwolle. Het congres stond niet lang stil bij deze verjaardag. In zijn openingsrede wees waarnemend voorzitter Vreeman op de noodzaak de partij voortdurend te vernieuwen. Hij bestreed de kritiek van de reeds genoemde Tromp dat de partijvernieuwing ten koste zou gaan van de partijdemocratie.

Het congres was voornamelijk gewijd aan de ontwerpresolutie *Ideeën voor de toekomst*, die het partijbestuur in 1995 had opgesteld na de discussie over een drietal rapporten, *De PvdA en de stad*, *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit* en *De sociale staat van Nederland* (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 66-67).

De resolutie werd in vier onderdelen behandeld. Het meest beladen was de discussie over arbeid en sociale zekerheid. Het Tweede-Kamerlid Adelmund verdedigde de privatisering van Ziektewet en WAO, die volgens haar niet ten

koste van de uitkeringsniveaus zou gaan; 'we zijn niet de Partij van de Overheid' (*Trouw*, 12 februari 1996) voegde zij de talrijke tegenstanders van privatisering toe. Ook de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, J. Wallage, nam het in zijn congresrede op voor de herziening van Ziektewet en WAO. De kritische moties van de tegenstanders - met name de JS en de afdeling Groningen - kregen uiteindelijk onvoldoende steun van het congres. Wel nam het congres een amendement van de JS aan op de resolutie van het partijbestuur betreffende 'basisbanen': weigering van betaald werk of opleiding zou niet met kortingen op uitkeringen gestraft mogen worden. De resolutie werd op nog een aantal punten tegen de zin van het partijbestuur geamendeerd: in plaats van een hardere aanpak van drugs besloot het congres legalisering van soft drugs na te streven; groot-gebruikers van energie zouden een energieheffing (ecotax) dienen te betalen; en de hypotheekrente zou slechts in beperkte mate fiscaal aftrekbaar mogen blijven.

sociale zekerheid in de toekomst

Met het congres in februari sloot de PvdA het debat over sociale zekerheid nog niet af. Het congres verzocht om een discussie over de toekomst van de sociale zekerheid op langere termijn. Adelmund zou hierbij het voortouw nemen. Vier sociale wetenschappers schreven elk een voorspelling van de situatie in het jaar 2005. Op 30 mei werden de vier scenario's in Den Haag gepresenteerd.

Op 12 september presenteerde Adelmund de nota van de door haar geleide commissie, *Sociale zekerheid bij de tijd*. Voor de commissie stonden economische zelfstandigheid en het recht op initiatief voor werklozen voorop. Men wilde onder andere via een 'participatiewet' werklozen de keuze bieden een opleiding te volgen, maatschappelijke dienstverlening te verrichten of een eigen onderneming te beginnen, met (gedeeltelijk) behoud van uitkering. Minister A.P.W. Melkert van Sociale Zaken sprak bij de presentatie enigszins terughoudend van een 'gedurfd plan'. Op 23 november legde een ROSA-vrouwenconferentie in Amsterdam de voorstellen van de commissie-Adelmund 'langs de emancipatie-meetlat'.

congresconferentie

De voorstellen van de commissie-Adelmund werden vervolgens besproken op een zogenaamde 'congresconferentie' in Zwolle op 12 oktober. Deze bijeenkomst diende als voorbereiding op het partijcongres in februari 1997. Hier kreeg Adelmund zowel kritiek als bijval voor haar plannen. Minister Melkert en senator W. van de Zandschulp vreesden dat de voorgestelde participatiewet te duur zou worden en wellicht teveel individualisering zou betekenen ten koste van de solidariteit. Later zou ook Wallage kritiek leveren. De JS daarentegen juichte de plannen toe. Het partijbestuur nam uiteindelijk de

voorstellen zonder veel wijzigingen over in de ontwerpresolutie voor het congres in 1997.

Op de congresconferentie stonden ook nota's over het buitenlands beleid en de AOW ter discussie. Een commissie onder leiding van het Tweede-Kamerlid Van Traa had in september de discussienota *Voorbij de waterlinie. Het buitenland van de PvdA* het licht doen zien, waaraan ook oud-staatssecretaris P. Dankert had bijgedragen. Opzien baarde de mening van de commissie over Europese integratie. Aan de ene kant wees zij federalisme af; aan de andere kant stond zij actieve integratie voor 'ook als dat proces niet naar wens verloopt vanwege het ontbreken van werkelijke democratische controle'. Na de discussie op de congresconferentie nam het partijbestuur in de ontwerpresolutie voor het volgende partijcongres deze keuze niet over; het 'democratisch tekort' van de Europese Unie bleef in zijn ogen onaanvaardbaar.

Het Tweede-Kamerlid J.P.C.M. van Zijl had een nota opgesteld over de AOW in de toekomst, getiteld *Een onbezorgde oudedag; haalbaar en betaalbaar. Een sociaal-democratische visie op houdbare oudedagsvoorzieningen*, die in mei door de Tweede-Kamerfractie was gepubliceerd. Zijn voorstellen voor een bufferfonds voor de AOW - te financieren uit een beperkte premiestijging, verbreding van het draagvlak van de premie en een bijdrage van ouderen zelf - kregen wisselende reacties. Het partijbestuur nam de voorstellen in enigszins afgezwakte vorm over in de ontwerpresolutie voor het congres in februari 1997.

op weg naar een nieuw beginselprogramma?

In 1992 nam het partijcongres een resolutie aan om in 1994 te beginnen met de opstelling van een nieuw beginselprogramma. Het huidige programma uit 1977 leek in de ogen van veel partijleden al lang verouderd. Van het congresvoornemen kwam echter weinig terecht, totdat enige tijd geleden de voormalige voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, M.A.M. Wöltgens - sinds 1994 burgemeester van Kerkrade - begon aan een programontwerp. Naar zijn zeggen was hij hiertoe uitgenodigd door partijvoorzitter Rottenberg. In juni 1996 besloot het partijbestuur echter eerst advies in te winnen of herziening van het beginselprogramma wel zo urgent was. Waarnemend voorzitter Vreeman had al gesuggereerd hiermee te wachten tot na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998. Uiteindelijk besloot het partijbestuur aan Wöltgens te vragen om een notitie op te stellen waarin de wenselijkheid van zo'n nieuw program werd nagegaan en een voorstel werd gedaan voor de te volgen procedure. Deze notitie verscheen in november onder de titel *Een nieuw beginselprogramma voor de Partij van de Arbeid?* Op basis daarvan besloot het partijbestuur om na de verkiezingen van 1998 een beginselprogrammacommissie in te stellen.

De WBS had eerder al aan het thema beginselen aandacht geschonken met

de publicatie *Inzake beginselen. Het zeventiende jaarboek voor het democratisch socialisme*. Deze bundel verscheen onder de redactie van F. Becker, W. van Hennekeler, B. Tromp en M. van Zuylen.

Tweede-Kamerverkiezingen 1998 en toekomst paarse coalitie

De Tweede-Kamerverkiezingen wierpen in 1996 reeds hun schaduw vooruit. Op 31 juli verzocht het partijbestuur A.J. Dunning, hoogleraar geneeskunde en voorzitter van het curatorium van de WBS, om een commissie te leiden die kandidaten voor deze verkiezingen zou gaan selecteren. Dunning willigde dit verzoek in.

Nu het kabinet-Kok twee jaar had vol gemaakt, kwam af en toe de mogelijke voortzetting van de coalitie van PvdA met D66 en VVD na de kamerverkiezingen in 1998 ter sprake. In een toelichting op de troonrede sprak premier Kok zijn voorkeur uit voor voortzetting van de coalitie. In een gesprek met oud-staatssecretaris M.P.A. van Dam bij een partijbijeenkomst in oktober voegde Kok daar echter aan toe dat er een 'niet geringe complicatie' zou ontstaan indien de VVD de grootste partij zou worden (*Trouw*, 14 oktober 1996). In dat geval zou hij niet als minister in een kabinet-Bolkestein willen terugkeren.

Fractievoorzitter Wallage toonde zich terughoudender en liet duidelijk de mogelijkheid van een coalitie met het CDA open. In zijn ogen maakte VVD-leider Bolkestein voortzetting van de paarse coalitie 'uiterst onwaarschijnlijk', indien hij vasthield aan de wens de vermogensbelasting af te schaffen en de tarieven van inkomstenbelasting voor de hoogste inkomens te verlagen. Overigens hadden in 1996 tussen vooraanstaande leden van CDA en PvdA verschillende gesprekken plaatsgevonden over de sociale rechtsstaat (zie in deze Kroniek onder CDA).

Hogesnelheidslijn

De discussie over het traject van de Hogesnelheidslijn leidde tot verdeeldheid binnen de PvdA. Terwijl het kabinet, met inbegrip van alle PvdA-ministers, akkoord ging met een (gedeeltelijk ondertunnelde) route door het Groene Hart, gaf de Tweede-Kamerfractie de voorkeur aan de zogenaamde Bos-variant langs de autosnelwegen. Een aantal provinciale en lokale bestuurders van de PvdA in Zuid-Holland - bijvoorbeeld de Rotterdamse wethouder H. Kombrink - sprak in november steun uit voor het kabinetsstandpunt en wees de Bos-variant af. In december zwichtte de fractie en stemde uiteindelijk in met het traject door het Groene Hart (zie ook in deze Kroniek onder Hoofdmomenten).

Niet Nix

In 1995 was in de PvdA naast de JS een jongeren netwerk ontstaan. De initiatiefnemers waren de geschiedenisstudenten E. van Bruggen en L. Booi, die al enige tijd de redactie van het *PvdA-Vlugschrift* verzorgden. Zij wilden jongeren op een lossere manier bij de PvdA betrekken dan via de JS. Mede daarom organiseerden zij - in samenwerking overigens met de JS - op 21 en 22 september een grote jongerenconferentie in Amsterdam. Bijna tweeduizend jongeren namen hieraan deel, waarvan minder dan de helft leden van de PvdA of de JS. TV-presentator en filmmaker Th. van Gogh interviewde een aantal PvdA-prominenten. De organisatoren van de conferentie schreven samen met negentien andere jongeren - waaronder de auteur R. Giphart - het pamflet *Niet Nix, ideeën voor de Partij van de Arbeid*. Deze kritische 'liefdesverklaring aan de PvdA' werd op 2 december in Amsterdam aan kandidaat-voorzitter Adelmund aangeboden. De auteurs wensten meer ruimte voor jongeren, zowel in bedrijven en bij de overheid als binnen de partij. Op vrijwel alle beleidsterreinen hadden ze voorstellen geformuleerd: voor versterking van de VN en democratisering van de Europese Unie, een 'groene chipknip' voor aanschaf van milieuvriendelijke producten zonder BTW, een leerplicht van twee tot achttien jaar, en een flexibeler arbeidsmarkt. Anders dan de vorige generatie - zoals die zich in de jaren zestig als Nieuw Links manifesteerde - streefden de 'Niet-Nixers' niet naar de verovering van machtsposities binnen de partij, al pleitten ze wel voor vernieuwing op alle bestuursniveaus. Gewezen Nieuw-Linkers als Van Dam en J.C.J. Lammers vonden hen daarom nogal braaf. Adelmund sprak de hoop uit dat zij zich meer in de partij zouden engageren; Rottenberg daarentegen raadde hen aan distantie te bewaren en was vol lof voor 'Niet Nix'.

De JS was minder ingenomen met het initiatief. In een open brief, 'Nix nieuws onder de zon', noemde de JS de Niet Nixers 'een clubje randstedelijke academici' met weinig nieuwe ideeën. Niettemin verklaarde JS-voorzitter mevr. F. Bod zich bereid tot samenwerking.

Europa

De PvdA-delegatie in het Europees Parlement organiseerde in 1996 verschillende bijeenkomsten. Op 3 februari hield men een 'Europadag' in Rotterdam. Europarlementariër W. van Velzen verweet in zijn toespraak het kabinet, te weinig aandacht aan Europa te besteden en pleitte voor een Europees werkgelegenheidsbeleid. Op 22 februari organiseerde de PvdA-delegatie een conferentie in Amsterdam, in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam, onder de titel 'Haalt de EMU 1999?' Naast enkele economen spraken thesaurier-generaal H. Brouwer, Europarlementariër A. Metten en de directeur van De Nederlandse Bank, W. Duisenberg, de aanwezigen toe. Op 15 juni belegde de delegatie samen met het gewest Zuid-Holland van de PvdA

te Rotterdam een discussiemiddag over 'De uitbreiding van de EU: ja knikken, nee bedoelen?'.

In september raakte mevr. L. van Bladel in conflict met haar fractiegenoten in het Europees Parlement. Aanleiding vormde het ontslag dat zij haar medewerker R. Vierhout verleend had, zonder instemming van de fractie. Bladel sloot zich vervolgens aan bij de fractie Unie voor Europa (*Union pour l'Europe*), een gematigd-nationalistische groepering waarvan onder andere de Franse neo-gaullisten, de Italiaanse *Forza Italia* en de Ierse *Fianna Fail* deel uitmaakten. De PvdA vond dat zij haar zetel diende op te geven. Het conflict escaleerde enigszins in oktober, toen volgens Bladel haar voormalige fractie- en huisgenote mevr. H. d'Ancona haar in het parlamentsgebouw met een tas geslagen zou hebben. D'Ancona ontkende dit, maar gaf toe dat zij Bladel de weg versperd had. Zij verweet Bladel 'mee te stemmen met de fractie van Le Pen' (*de Volkskrant*, 9 november 1996). De leider van de Franse neo-gaullisten in het Europees Parlement, J.-C. Pasty, reageerde verontwaardigd op deze vergelijking van zijn partij met die van de neo-fascist Le Pen, maar D'Ancona hield vol dat het stemgedrag van beide partijen sterk overeenkwam.

Een werkgroep onder leiding van Europarlementariër M. van Putten publiceerde in september de notitie *Roeien met meer riemen: impulsen voor een geïntegreerd Europees milieubeleid*. Mede met het oog op het Nederlands voorzitterschap van de Europese Unie in 1997 deed de werkgroep een groot aantal concrete aanbevelingen, waaronder een energieheffing om CO₂-emissies te verminderen en accijns op kerosine (vliegtuigbenzine).

verwante instellingen en publicaties

Het vijftigjarig bestaan van de PvdA vormde de aanleiding voor de bundel *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews*, onder redactie van M. Mevius, L. Booij, E. van Bruggen en Sj. de Jong. In deze bundel haalden 35 bekende en minder bekende partijleden persoonlijke herinneringen aan de partij op.

Op 25 januari hield het wetenschappelijk bureau van de PvdA, de Wiardi Beckman Stichting (WBS), in Amsterdam een discussie over *De verplaatsing van de politiek*. De WBS had in 1995 een rapport gepubliceerd onder dezelfde titel. De Groninger geschiedfilosoof F. Ankersmit en de Leuvense politicoloog L. Huyse reageerden op het rapport.

De WBS vierde op 5 februari haar vijftigjarig bestaan. Oud-minister E. van Thijn en premier Kok spraken de bijeenkomst toe. Kok merkte hierbij op dat hij de WBS zo voortreffelijk vond dat hij haar wel eens wilde uitlenen aan andere partijen; maar, voegde hij er malicieus aan toe, soms had hij het gevoel dat dat zonder zijn medeweten al gebeurd was. Hij doelde daarbij op de soms scherpe kritiek die met name WBS-directeur P. Kalma de laatste tijd geleverd had op de koers van de partij en op het kabinet-Kok.

De WBS publiceerde in 1996 *De strijd om de EMU. Economisch beleid aan*

banden? van de hand van Europarlementariër Metten en beleidsmedewerker B. van Riel. De schrijvers achtten de Economische en Monetaire Unie onmisbaar, maar meenden dat daarbinnen een nationaal werkgelegenheidsbeleid mogelijk moest blijven.

De JS, de jongerenorganisatie van de PvdA, koos op haar Pinksterkamp op 26 en 27 mei te Heemskerk een nieuwe voorzitter, mevr. F. Bod. Zij was voordien persvoorlichter en redactrice van het blad *Clinch* geweest. Verder hield men zich bezig met de onderwerpen 'De invloed van werk op je leven' en 'overheid en sexualiteit'.

Op 23 en 24 november hield de JS haar jaarlijks congres te Groningen. Er werd gediscussieerd over het thema modernisering van de sociale zekerheid. Tijdens het huishoudelijke deel koos de JS een nieuw bestuur, waarbij Bod herkozen werd als voorzitter. Het congres besloot voorts om samen met de jongerenorganisaties van D66 en GroenLinks een regeerakkoord voor een 'groene coalitie' tussen de drie partijen te gaan opstellen.

De JS publiceerde in 1996 een kritische nota over de Nieuwe Algemene Bijstandswet getiteld *Geen maatwerk, maar willekeur: een onderzoek naar het toeslagenbeleid in 21 Nederlandse steden*, van de hand van de bestuursleden S. Sytema en R. van de Schaaf; dit was een herziene versie van een in 1995 verschenen stuk.

De Evert Vermeer Stichting (EVS), de organisatie voor ontwikkelingssamenwerking van de PvdA, hield een landelijke conferentie op 16 maart in Amersfoort onder het motto 'In actie voor milieu en werk'. Minister J.P. Pronk van Ontwikkelingssamenwerking pleitte in zijn toespraak voor 'afslanking' van het apparaat van de VN. Verder sprak onder meer de voorzitter van de EVS, H. van der Vlist.

Van 7 tot 12 oktober hield de EVS een 'debat-tournee' in acht steden over 'Milieu en werk in Noord en Zuid', waaraan de ministers Pronk en mevr. De Boer van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer deelnamen. Op 3 december organiseerde de EVS in Utrecht een debat over 'Het PvdA-kompas voor (mondiale) duurzaamheid'.

De Alfred Mozer Stichting - een instelling van de PvdA die zich bezig houdt met Midden- en Oost-Europa - organiseerde ook in 1996 trainingen voor geestverwante politici in Oost-Europa, met name Albanië, Estland, Montenegro, Roemenië en de Tsjechische Republiek. Voorts werkte ze mee aan seminars in Macedonië en Rusland.

Het Centrum voor Lokaal Bestuur (CLB) hield op 24 februari een conferentie in Utrecht over de toekomstige positie van de gemeente. Het Tweede-Kamerlid D. de Cloe en staatssecretaris mevr. A.G.M. van de Vondervoort van Binnenlandse Zaken spraken over de herindeling van gemeenten respectievelijk provincies.

Op 11 mei vond in Arnhem het jaarlijkse Festival voor het Binnenlands Bestuur plaats met als thema: 'de inrichting van Nederland'. De voorzitter van het CLB, de Groninger burgemeester H. Ouwerkerk, hield een jaarrede

met als titel 'Breukvlakken in de lokale democratie'.

Op 28 september organiseerde het CLB een studiedag te Amsterdam. Premier Kok blikte in zijn toespraak terug op de afgelopen regeerperiode. De vice-voorzitter van het CLB, F. de Zeeuw sprak over lokale lasten. Vervolgens hield de Leidse oud-hoogleraar politicologie H. Daalder de tweede Wibautlezing over W. Drees als gemeentebestuurder.

In maart publiceerde de Landelijke Werkgroep Ouderenbeleid de brochure *Veerkrachtig ouderenbeleid. Een bijdrage van PvdA-ouderen aan de politieke discussie*. Vier projectgroepen hadden deelrapporten geschreven over onderwijs, inkomenspositie, wonen en zorg voor ouderen. De auteurs deden tal van aanbevelingen, onder meer om ouderen een educatief basispakket te garanderen, de AOW waarde- en welvaartsvast te maken en eventueel daartoe de premies te verhogen.

De coördinatiegroep 'Emancipatie en Samenleving' stelde een ROSA-vrouwenprogram op om de samenwerking tussen vrouwen in de partij te bevorderen, onder meer via debatten over actuele politieke onderwerpen. In het kader van het ROSA-programma werd in het najaar een conferentie georganiseerd voor fractievoorzitters in gemeenteraden om de politieke participatie van allochtone vrouwen te bevorderen.

personalia

Op 13 januari overleed H.J. Roethof, die van 1969 tot 1982 en van 1986 tot 1989 lid van de Tweede Kamer was geweest. Hij begon zijn politieke loopbaan in 1951 als voorzitter van de Jongerenorganisatie voor Vrijheid en Democratie (JOVD), maar bedankte in 1963 voor de in zijn ogen te conservatieve VVD om zich een jaar later aan te sluiten bij de PvdA.

Op 28 maart nam A.H.A. Lenssen ontslag als burgemeester van Emmen, nadat eerder al vijf wethouders afgetreden waren. De bestuurscrisis in Emmen kwam tot uitbarsting nadat twee ambtenaren waren geschorst die beschuldigd werden van een arrogante en agressieve stijl van leiding geven.

In maart trad Th. Quené af als voorzitter van de Sociaal-Economische Raad (SER). Hij zou in september waarnemend burgemeester van Zaanstad worden, na het vertrek van mevr. J. Bruinsma-Kleijwegt. Zij nam ontslag na verschillende aanvaringen met raadsleden, de gemeentesecretaris en de hoofdcommissaris van politie in de regio. Als voorzitter van de SER werd Quené op 1 april opgevolgd door zijn partijgenoot K. de Vries, directeur van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG) en lid van de Tweede Kamer van 1971 tot 1988. De functie van De Vries werd vanaf 1 september door een partijgenoot vervuld, de voorzitter van de Eerste-Kamerfractie J.Th.J. van den Berg, tevens hoogleraar politieke wetenschappen aan de Rijksuniversiteit Leiden. Fractievoorzitter in de senaat werd de Maastrichtse hoogleraar in de rechten M.J. Cohen, die in 1993-1994 staatssecretaris voor Onderwijs en Wetenschappen was geweest. De Eerste-Kamerzetel van Van de Berg viel

toe aan P. Stoffelen, oud-lid van de Tweede Kamer van 1971 tot 1994; hij had al in 1995 een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst gekregen maar was toen gepasseerd door M. Pit, na een voorkeursactie van Gelderse Statenleden.

H.W. Riem, oud-burgemeester van Brunssum, was in 1995 door de rechtbank van Maastricht vrijgesproken van corruptie en valsheid in geschrifte. In hoger beroep voor het gerechtshof van Den Bosch werd hij in juli opnieuw vrijgesproken van corruptie, maar veroordeeld tot een boete van 2.500 gulden wegens valsheid in geschrifte.

Op 21 augustus overleed I. Vorrink, minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne in het kabinet-Den Uyl (1973-1977). Zij was voordien Eerste-Kamerlid (1969-1973) en nadien wethouder in Amsterdam (1978-1979). In 1979 had ze zich uit de wereld van bestuur en politiek teruggetrokken.

Op 1 september aanvaardde J.G.M. Alders zijn functie als Commissaris van de Koningin in Groningen. Alders was minister voor Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer geweest in het derde kabinet-Lubbers (1989-1994) en daarna directeur van het Europese bureau voor milieubescherming van de VN in Genève.

Op 26 september nam J.C.J. Lammers afscheid als Commissaris van de Koningin in Flevoland. Hij was de eerste Commissaris van de nieuwe provincie, die hij eerst als landdrost bestuurd had.

In november kwam de Groninger burgemeester H. Ouwerkerk in opspraak vanwege een niet door hem vermelde nevenfunctie in het bestuur van een stichting die de administratie van een aannemersbedrijf in Zuid-Holland verzorgde. Ouwerkerk legde de functie onmiddellijk neer.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

De RPF bouwde in 1996 verder aan haar identiteit. De discussie over de 'reformatorische partijvisie' werd afgerond. De Kaderschool waarmee de partij van start ging, trok veel belangstelling. De RPF-jongerenorganisatie maakte een moeilijke tijd door als gevolg van het aftreden van de voorzitter, een half jaar na haar aantreden.

Federatieraden

Zoals gebruikelijk kwam in 1996 de Federatieraad van de RPF twee keer bijeen. Op de vergadering van 11 mei uitte Van Dijke, de fractievoorzitter van de RPF in de Tweede Kamer, scherpe kritiek op het beleid van het kabinet-Kok. Bij de grote infrastructurele werken waren natuur en milieu het slachtoffer, aldus Van Dijke. Bij de ingrepen in de sociale zekerheid werden vooral de sociaal zwakkeren getroffen. De RPF-partijleider meende verder dat het netto-minimumloon op het huidige niveau gehandhaafd moest blijven. Op deze Federatieraad werd ook de partijdiscussie over de nota *Reformato-*

rische partijvisie afgerond. Deze nota was in oktober 1995 verschenen (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 73-74). Bij de bespreking werd onderstreept dat RPF-ers breed moeten participeren in maatschappelijke organisaties. Daarnaast vond men dat bij geldelijke steun van overheidswege aan politieke partijen gewaakt moest worden voor financiële afhankelijkheid van de staat. Verder vond de vergadering het te pretentius om de RPF als 'gestalte van het Koninkrijk' te beschouwen. Dit hield te weinig rekening met de 'gebrokenheid door de zonde' (*Nieuw Nederland*, juni/juli 1996). Ook de verhouding van de RPF tot het GPV en de SGP kwam aan de orde (zie hiervoor in deze Kroniek onder GPV). Aan het einde van het jaar verscheen de definitieve versie van de nota.

Tijdens de bijeenkomst van de Federatieraad van 9 november zei Van Dijke onder meer dat de RPF-fractie in de Tweede Kamer met voorstellen zou komen het bezit van kinderporno strafbaar te stellen. RPF-partijvoorzitter A. van den Berg deelde mee dat het Federatiebestuur er voorstander van was dat Van Dijke bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 weer lijsttrekker zou zijn. De twee andere zittende kamerleden Rouvoet en D.J. Stellingwerf kwamen weer voor de tweede en derde plaats in aanmerking. Na de toespraak van Van Dijke was er een 'politiek vragen-halfuur' in de agenda opgenomen, waarbij vragen werden beantwoord door de drie RPF-leden van de Tweede Kamer en fractiemedewerker J. Pot.

De Federatieraad werd verder toegesproken door J. Blokland (GPV), lid van de SGP/GPV/RPF-fractie in het Europees Parlement. Hij sprak over de politieke ontwikkelingen in Europa en de bijdrage van de fractie van de drie protestantse partijen in het Europees Parlement.

RPF-Kaderschool

Tijdens de Federatieraadsvergadering van 11 mei presenteerde de directeur van het RPF-partijbureau G.B. Ekelmans namens de projectgroep 'Leerplan-ontwikkeling Kader en Vorming' het scholings- en vormingsprogramma, dat door de nieuwe RPF-Kaderschool zou worden gegeven (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 75). Het nieuwe cursusaanbod was afgestemd op drie doelgroepen: de leden van de RPF en de RPF-jongeren in het algemeen; de bestuursleden van kiesverenigingen, Provinciale Kontaktraden en jongerenafdelingen; en ten slotte de (aankomende) raads- en Statenleden en leden van de schaduwfracties. De RPF-Kaderschool ging op 14 september officieel van start.

interview Van Dijke in Nieuwe Revu

Eind juni verscheen in het weekblad *Nieuwe Revu* een interview van F. van der Linden met Van Dijke, dat enige ophef veroorzaakte. Van Dijke stelde in dat vraaggesprek dat christenen ten onrechte nogal eens gradaties aanbrachten in het verplichtend karakter van Gods geboden, waarna hij opmerkte: 'Maar

waarom zou stelen, bijvoorbeeld uitkeringen pikken van de overheid, minder erg zijn dan zondigen tegen het zevende gebod? Ja, waarom zou een praktiserend homoseksueel beter zijn dan een dief?’ (*Reformatisch Dagblad*, 28 juni 1996). De laatste zin riep sterk afkeurende reacties op van onder meer het Tweede-Kamerlid B. Dittrich van D66 en van H. Krol, hoofdredacteur van de *Gay Krant*. De laatste diende een strafklacht tegen Van Dijke in. Dittrich kondigde een door hem geschreven en door een groot aantal voorzitters van Tweede-Kamerfracties ondertekende brief aan, waarin de uitspraken van Van Dijke zouden worden veroordeeld. Dit bracht Van Dijke ertoe om een open brief aan zijn collega-fractievoorzitters te schrijven. Hij bood homoseksuelen zijn excuses aan voor zover zij zich door de uitspraken gekwetst zouden voelen. Van Dijke stelde dat het niet zijn bedoeling was de homoseksuele levenswijze op zichzelf te vergelijken met frauduleuze handelingen, maar dat het er om ging aan te geven dat deze levenswijze buiten het bijbelse normatieve kader viel. Bovendien was het hem er vooral om te doen dat in christelijke kring met name in het verleden seksuele misstappen ten onrechte zwaarder werden veroordeeld dan misstappen van andere aard. De open brief van Van Dijke was voor CDA-fractievoorzitter Heerma aanleiding om uiteindelijk zijn handtekening onder de open brief van de fractievoorzitters niet te plaatsen. De fractieleiders van PvdA, VVD, D66, GroenLinks, SP en de groep-Nijpels ondertekenden deze wel.

In een vraaggesprek in het *Nederlands Dagblad* van 6 juli zei Van Dijke niet te begrijpen waar de commotie vandaan was gekomen, want hij had in *Nieuwe Revu* alleen maar gezegd wat christenen al eeuwen van mening zouden zijn. Er was van zijn uitspraken een karikatuur gemaakt, zo meende Van Dijke. Wel gaf hij toe dat het zinnetje over diefstal en homoseksuelen ‘ongelukkig geformuleerd’ was.

burgemeesters

In zijn vergadering van 27 januari besloot het Federatiebestuur tot een meer gestructureerde aandacht voor het RPF-belang bij burgemeestersbenoemingen. Een driemanschap bestaande uit Tweede-Kamerfractievoorzitter Van Dijke, partijvoorzitter Van den Berg en voorzitter H. Visser van de Vereniging van RPF-bestuurders zou per vacature de kansen van de RPF trachten in te schatten en via gerichte actie gaan proberen de benoeming van een RPF-er te bevorderen.

voorzitterschap RPF-jongeren

Op de ledenvergadering van de RPF-jongeren op 30 maart werd mevr. E. Wiegman-Van Meppelen Scheppink op voordracht van het jongerenbestuur tot eerste vrouwelijke voorzitter van de RPF-jongerenorganisatie gekozen. In de eerste helft van oktober trad zij echter weer af als jongerenvoorzitter. Zij

kon de functie niet langer met haar studie combineren. Vice-voorzitter G. Hennink werd waarnemend voorzitter tot aan de eerstvolgende algemene ledenvergadering. Het aftreden van Wiegman bleef niet zonder gevolgen: 23 leden van de RPF-jongeren verzochten het bestuur een ledenvergadering te beleggen, omdat zij van mening waren dat het op zo korte termijn weer aftreden van een voorzitter 'onrust, onbegrip en onduidelijkheid' binnen de vereniging had opgeroepen. Deze vergadering vond plaats op 27 november, nadat een gesprek tussen een delegatie van de 'groep van 23' en het bestuur had plaatsgevonden. Mede op grond van dit gesprek diende een aantal leden een motie in waarin werd geconstateerd dat het bestuur 'mede op grond van haar eigen verklaring een gebrek aan bestuurlijke kwaliteiten aan de dag legt' (*Alert*, januari 1997). Ook zou het niet als eenheid functioneren. De motie concludeerde ten slotte dat het gevraagde vertrouwen aan het bestuur niet geschonken kon worden. Voorgesteld werd een interimbestuur te benoemen voor de periode tot de ledenvergadering in maart 1997. Voordat de motie in stemming kwam, trad het bestuur echter af. Daarna stelde de ledenvergadering een interimbestuur van vijf personen aan.

verwante instellingen en publicaties

Het wetenschappelijk studiecentrum van de RPF, de Marnix van St. Aldegonde Stichting, organiseerde op 25 april een discussieavond over het minderhedenbeleid, in samenwerking met enkele Provinciale Kontaktraden. Er werd gesproken door Kuiper, directeur van de Marnix-Stichting. Ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het studiecentrum werd op 22 juni een jubileumcongres gehouden over het thema 'De verzorgingsstaat voorbij: over de toekomst van de sociale zekerheid'. Behalve Van Dijke sprak ook het oud-Tweede-Kamerlid J.F. Buurmeijer (PvdA) als voorzitter van het Tijdelijk Instituut Coördinatie en Afstemming (TICA), en CNV-voorzitter A.A. Westerlaken. Het congres werd geopend door RPF-senator E. Schuurman, die constateerde dat de RPF sinds een aantal jaren een koerswijziging had ondergaan en zich had ontwikkeld tot een partij met een christelijk sociaal karakter.

Op 16 november organiseerde de Marnix-Stichting een congres over het onderwerp 'Waarheen met de economie?: globalisering en de noodzaak van economische ordening'. Onder de sprekers was L. van der Waal (SGP), voorzitter van de fractie van SGP, GPV en RPF in het Europees Parlement.

De eerste publicatie in 1996 van het RPF-studiecentrum was een commentaar over het drugsbeleid, geschreven door J.W. Dollekamp, wetenschappelijk medewerker van de Marnix-Stichting. Hij pleitte onder meer voor opheffing van het onderscheid tussen soft- en harddrugs. Het wettelijk verbod op beide soorten drugs moest scherper gehandhaafd worden.

De Marnix-Stichting gaf begin juni de brochure *De verzorgingsstaat voorbij* uit. De auteurs waren G.M. Koning, T. van de Lagemaat en directeur Kuiper.

Zij waren voorstander van de vervanging van de verzorgingsstaat door de sociale rechtsstaat. Daarvoor moest de positie van sociale verbanden die God in de schepping heeft gelegd - zoals het gezin - weer worden versterkt, ook door de overheid. Voor het bereiken van een nieuwe samenlevingsorde mocht niet zonder meer vertrouwd worden op de werking van de markt. Tegelijk met deze brochure bracht de Tweede-Kamerfractie van de RPF een nota uit over sociale zekerheid. Hierin werd gesteld dat er momenteel nog geen ingrijpende wijzigingen in het stelsel van sociale zekerheid konden worden aangebracht. In het *Nederlands Dagblad* van 15 juni 1996 werd geconstateerd dat de RPF-fractie - anders dan de brochure van de Marnix-Stichting - vooralsnog de bestaande wetgeving als uitgangspunt van beleid neemt (zie voor de Marnix-Stichting in deze Kroniek tevens bij het GPV onder 'samenwerking GPV en RPF').

In zijn vergadering van 12 oktober benoemde het bestuur van de Marnix van St. Aldegonde Stichting P. Blokhuis - lid van het managementteam van de Christelijke Hogeschool 'De Vijverberg' - tot voorzitter van het Curatorium. Hij volgde S. Balt op, die vanaf de oprichting gedurende tien jaar dat voorzitterschap had bekleed.

De RPF-jongeren hielden hun ledenvergadering op 30 maart, waar mevr. E. Wiegman-Van Meppelen Scheppink tot voorzitter verkozen werd (zie hierboven). Het middagdeelte van de ledenvergadering was gewijd aan het jaarthema: jeugdwerkloosheid. De econoom R. Jongeneel sprak over 'Een bijbelse visie op arbeid'. Op 27 april organiseerden de RPF-jongeren een themadag over jeugdwerkloosheid, en op 23 november een jongerencongres met als thema: 'Werk in uitvoering: beroepskeuze, arbeidsmarkt en jeugdwerkloosheid'. Naast Van Dijke behoorde FNV-voorzitter J. Stekelenburg tot de sprekers.

De Vereniging van RPF-bestuurders hield haar voorjaarsvergadering op 9 maart. In het bijzonder werd aandacht besteed aan bestuurlijke vernieuwing. Op 14 september was de najaarsvergadering, deels gewijd aan het onderwerp subsidieverlening door de overheid.

Socialistische Partij (SP)

'Achter ons ligt de fase van het "tegengeluid". De komende jaren worden de periode van het "tegenwicht". We gaan tegengas geven en we gaan aan gewicht winnen'. Zo omschreef partijsecretaris T. Kox de doelstellingen van de SP aan de vooravond van het partijcongres in juni. Wat betreft de ontwikkeling van het ledental zag hij in ieder geval zijn verwachtingen bewaarheid worden. Aan het begin van 1996 telde de SP 17.056 leden, aan het einde bijna 20.000. Onder de nieuwkomers was E. Meijer, de vroegere vice-voorzitter van GroenLinks. Deze was uit teleurstelling over het te weinig rode profiel van deze partij in maart overgestapt naar de SP (zie verder in deze Kroniek onder GroenLinks). Het partijcongres stelde als doel dat de

partij in 1999 ten minste 25.000 leden zou hebben. De SP hoopte zo wat het ledental betreft uit te groeien tot de vierde partij van Nederland.

partijcongres

Op 8 juni kwam in Amsterdam het zesde partijcongres van de SP bijeen. Een kleine zeshonderd afgevaardigden bogen zich over de koers van de partij en over de voorstellen om de statuten en huishoudelijke reglementen te wijzigen. Zo werd besloten dat het partijcongres in plaats van één keer in de vijf jaar, minimaal eens per vier jaar bijeen diende te komen (de partijleiding zei toe ernaar te streven om in de praktijk het congres eens per drie jaar bijeen te roepen). De instelling van een 'S-team' moest bijdragen tot de verbetering van de scholing en opleiding in de partij. Een SP-Jongerenteam werd in het leven geroepen om de partij aantrekkelijker te maken voor jongeren. Het congres zag niet de noodzaak in van een aparte jongerenorganisatie voor de SP. Verder wilde men de contacten met gelijkgestemde groepen in het buitenland aanhalen, onder andere om een gemeenschappelijk front te maken tegen de Europese Monetaire Unie (EMU).

De statutenwijzigingen en andere plannen van het partijbestuur kregen de unanieme instemming van de afgevaardigden. Op instigatie van het congres werd verder besloten tot de uitgave van een blad voor studenten. In het voorbereidingsmateriaal voor het congres had het partijbestuur te kennen gegeven hierin weinig heil te zien.

Het congres herkoos J.G.C.A. Marijnissen, de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de SP, als partijvoorzitter. Marijnissen was in 1988 in deze functie aangetreden. Als gevolg van de aangenomen statutenwijzigingen wees het congres nu ook zelf de partijsecretaris aan. De zittende partijsecretaris Kox werd zonder tegenkandidaten herkozen.

deelname aan het college van burgemeester en wethouders

In de congresvoorstellen werd er ook voor gepleit om de mogelijkheden te verkennen van het leveren van wethouders door de SP. Enkele dagen na het partijcongres, op 11 juni, was het reeds zo ver. De SP-gemeenteraadsfractie in Oss bereikte toen overeenstemming met de PvdA, D66 en de plaatselijke partij Voor De Gemeenschap (VDG) over deelname aan het college van burgemeester en wethouders. Het was voor het eerst in de partijgeschiedenis dat de SP wethoudersposten ging bezetten. Het verwijt dat de SP geen bestuursverantwoordelijkheid wil dragen is nu voorgoed de wereld uit, aldus partijleider Marijnissen. 'De reden dat de SP niet in colleges is vertegenwoordigd, is dat andere partijen dit niet wilden' (*Trouw*, 13 juni 1996).

De gelegenheid om deel te nemen aan het gemeentebestuur van Oss deed zich voor nadat het oude college van CDA, VVD en VDG uit elkaar was gevallen. De negen leden tellende raadsfractie van de SP leverde twee

wethouders: fractievoorzitter J. Iding, landschapsarchitect bij de provincie Noord-Brabant, en H.P.J. van Gerven, als huisarts verbonden aan 'Ons Medisch Centrum' van de SP. Tot de plannen van het nieuwe college behoorde het opknappen van oude wijken in Oss en de verhoging van de reiskostenvergoeding voor gehandicapten.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Als gevolg van gemeentelijke herindelingen werden op 27 november in Noord-Brabant in een aantal gemeenten tussentijdse raadsverkiezingen gehouden. Voor de SP verliepen deze succesvol: in de vijf gemeenten waar zij deelnam, werd vooruitgang geboekt. De partij maakte met één zetel haar opwachting in de nieuwe gemeenteraad van Breda (3,7%) en van Roosendaal (3,5%). In Tilburg steeg het zeteltal van drie naar vier (10,4%). In Dongen bleef de SP op vijf zetels steken (22,8%). De 2,1% die in Bergen op Zoom werd behaald, was niet genoeg voor een zetel (zie *de Tribune*, 20 december 1996). De SP nam in Dongen aanvankelijk deel aan de onderhandelingen voor een nieuw college van burgemeester en wethouders, maar viel uiteindelijk uit de boot.

acties

Op 16 maart besloot de partijraad van de SP tot acties tegen de jaarlijkse huurverhoging. Al enkele jaren tekende de partij bezwaar aan tegen deze verhoging. In 1993 voerde zij actie onder het motto 'Nul is genoeg'. Een volkspetitie leverde toen een kwart miljoen handtekeningen op. Nu werden de huurders opgeroepen om de automatische afschrijving van de komende huurverhoging stop te zetten. Op deze wijze maakte de huurder tevens officieel bezwaar tegen de verhoging. Aan de 'Nationale Huurstaking '96', die werd gecoördineerd door het partijbestuurslid G. Wouters, namen volgens opgave van de SP tot eind juni zo'n 18.000 huurders deel.

Op 1 mei ging het door de SP geïnitieerde actiecomité 'VoorZorg!' van start met een campagne gericht tegen het thuiszorg-beleid van staatssecretaris mevr. E.G. Terpstra van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Onder het devies 'Stop uitverkoop thuiszorg' werd meer geld voor de thuiszorg gevraagd en afschaffing van het systeem van eigen bijdragen geëist. In november had het comité ruim 150.000 handtekeningen ingezameld.

Aan de actie was de publicatie van het rapport *Stop uitverkoop thuiszorg* door het Wetenschappelijk Bureau van de SP vooraf gegaan. De beide auteurs H.P.J. van Gerven en B.T.H.M. Palm gingen hierin de gevolgen na van de bezuinigingen van het kabinet-Kok op de thuiszorg.

asbestfonds

In maart verscheen de brochure *Naar een asbestfonds*, het verslag van het symposium dat onder die titel op 27 oktober 1995 was gehouden. Gedurende 1996 zette de SP haar inspanningen voort om te komen tot een betere schadeloosstelling voor asbestslachtoffers. Bedrijven die met asbest-claims te maken kregen, zouden samen met hun verzekeraars en de overheid een fonds moeten vormen dat uitkeringen verstrekke aan de slachtoffers (zie *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 77). In 1995 had staatssecretaris Linschoten van Sociale Zaken gezegd hierbij geen taak voor de overheid te zien. Zijn opvolger De Grave zag dit anders: naar zijn mening diende de staat ook bij te dragen aan het fonds.

verwante instellingen en publicaties

Als reactie op de kabinetsnota 'De andere kant van Nederland' over het armoedevraagstuk gaf de SP op 22 maart een tegennota uit, *De paarse armoede* geheten. Volgens de partij was de groeiende armoede het gevolg van het 'neo-liberale' paarse beleid. Om de in financiële problemen verkerende huishoudens te helpen, eiste de SP onder andere een structurele verhoging van het wettelijk minimumloon en de daaraan gekoppelde uitkeringen, 'om te beginnen met vijf procent'. De SP wilde het plan financieren door een verhoging van de vennootschapsbelasting en door burgers met een topinkomen zwaarder te belasten.

In oktober publiceerde het Wetenschappelijk Bureau van de SP het rapport *Van kwaad tot erger. Willekeur, vertraging, fouten en privacy-schending door de nieuwe bijstandswet*, geschreven door P. Verschuren. Hij deed hierin verslag van een onderzoek naar de effecten van de nieuwe Algemene Bijstandswet, die in januari 1996 was ingevoerd. Zijn conclusie luidde dat er door de nieuwe wet niet te rechtvaardigen verschillen waren ontstaan in het niveau van de uitkeringen tussen de onderzochte gemeenten. Ook zouden er grote problemen zijn bij de invoering van de wet. Naar aanleiding van de in het rapport geconstateerde schendingen van de privacy organiseerde de SP een actie onder de leus 'Stop de girogluurders'. Op deze wijze protesteerde de partij tegen het verplicht tonen van bank- en giroafschriften door uitkeringsgerechtigden aan sociale diensten.

In december publiceerde SP-leider Marijnissen het boek *Tegenstemmen. Een rood antwoord op paars*. In deze uitgave trok hij ten strijde tegen het neoliberalisme. Met name de PvdA en het kabinet-Kok nam hij onder vuur. Een reclamespotje voor de radio waarin het boek werd aangeprezen, vond geen genade in de ogen van de STER. Deze organisatie had er moeite mee dat enkele teksten van VVD-leider Bolkestein en de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA, Wallage, hiervoor zonder hun toestemming waren gebruikt. Het spotje werd vervolgens aangepast.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

In 1996 kwam er aan een jarenlang slepende kwestie in de SGP formeel een einde. Aan het begin van het jaar besloot een speciale huishoudelijke vergadering tot de invoering van het buitengewone partijlidmaatschap voor mannen en vrouwen. Het probleem was hiermee echter nog niet geheel de wereld uit. Een niet onbelangrijk deel van de SGP hield duidelijke bezwaren tegen deze constructie.

betrokkenheid van de vrouw

Op 27 januari vond de huishoudelijke vergadering van de SGP plaats, waar beslist moest worden over het op Prinsjesdag 1995 door het hoofdbestuur ingediende voorstel omtrent de positie van de vrouw in de partij. Dit voorstel hield in dat in de statuten bepaald zou worden dat het gewone partijlidmaatschap alleen open zou staan voor mannen en dat daarnaast de mogelijkheid van het buitengewoon lidmaatschap zou worden opgenomen, waarvoor zowel mannen als vrouwen in aanmerking zouden komen. Deze buitengewone leden mochten geen bestuursfunctie in de partij vervullen, niet deelnemen aan stemmingen in de partij, niet naar hogere partijvergaderingen worden afgevaardigd en niet kandidaat worden gesteld voor vertegenwoordigende lichamen (zie verder *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 79-80).

Centraal in het debat tijdens de huishoudelijke vergadering stond de vraag of het meediscussiëren tijdens vergaderingen nu wel of niet een aspect van het regeerambt is, welk ambt naar SGP-opvatting niet aan de vrouw toekomt. De afgevaardigden die het hoofdbestuur voorstel te ver vonden gaan, gaven op deze vraag een positief antwoord. Amendementen uit deze hoek die de betrokkenheid van vrouwen wilden afzwakken, kregen geen meerderheid - laat staan de vereiste tweederde. Het voorstel van het hoofdbestuur werd uiteindelijk met 356 tegen 167 stemmen aangenomen. Voor de tweederde meerderheid waren 349 stemmen nodig.

SGP-voorzitter ds. D.J. Budding en de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie B.J. van der Vlies waren verheugd over deze uitslag. De laatste zei dat hij zich er voor zou inzetten de tegenstanders van het hoofdbestuur voorstel bij de partij te houden. De voorzitter van de 'Landelijke Stichting ter bevordering van de Staatkundig Gereformeerde beginselen', P.H. op 't Hof, was teleurgesteld. Afgezien van het feit dat een buitengewoon lidmaatschap van vrouwen voor hem al niet aanvaardbaar was, vreesde hij dat dit buitengewone lidmaatschap binnen niet al te lange tijd een volwaardig lidmaatschap zou worden. In maart adviseerde het stichtingsbestuur aan SGP-ers in plaatselijke kiesverenigingen die vrouwen als buitengewoon lid accepteerden, hun lidmaatschap op te zeggen (zie ook *Jaarboek 1995 DNPP*, blz. 80).

Het hoofdbestuur had op de huishoudelijke vergadering toegezegd om de verworven rechten van vrouwen die al lid waren, niet aan te tasten. Tot deze

kleine groep behoorde mevr. R. Grabijn-van Putten. Zij speelde een belangrijke rol in de verwickelingen rond het partijlidmaatschap van vrouwen, die de afgelopen jaren in de SGP hebben plaatsgevonden. Haar visie hierop legde zij neer in het boek *Ik wil het gewoon vertellen. Over vrouwenlidmaatschap van de SGP*, dat begin juni verscheen. Het kreeg een kritische bespreking van de algemeen secretaris van de SGP, Nieuwenhuis (zie *De Banier*, 18 juli 1996). Grabijn antwoordde hierop in het *Nederlands Dagblad* van 1 augustus. De beide scribenten verschilden met name met elkaar van mening over de vraag of Grabijn in 1984 op uitnodiging - of op zijn minst met toestemming - van het toenmalige SGP-hoofdbestuur volwaardig lid was geworden van de Haagse kiesvereniging van de SGP.

De kwestie van de politieke participatie van vrouwen speelde ook een rol bij de relatie van de SGP met het GPV en de RPF. Zie hiervoor in deze Kroniek onder GPV.

algemene vergadering

Op 24 februari hield de SGP haar algemene vergadering. De agenda van deze vergadering had een wat andere opzet gekregen in vergelijking met vorige jaren. Deze wijziging was aangebracht in het kader van het streven van het hoofdbestuur om de communicatie tussen partijleiding en achterban te verbeteren en ook om de vergadering levendiger te maken. De belangrijkste verandering was dat partijleider Van der Vlies de partijrede niet meer in zijn geheel uitsprak, maar zich beperkte tot een aantal hoofdzaken. Van der Vlies zei onder andere dat het sociaal minimum te lang was achtergebleven bij de loonontwikkeling. Om die reden wenste de Tweede-Kamerfractie van de SGP dat de bijstandsuitkering vooral voor gezinnen substantieel zou worden verhoogd. Na zijn toespraak kon aan een forum bestaande uit de vijf SGP-parlementariërs vragen worden gesteld. Tijdens dit forum zei SGP-senator G. van den Berg dat het hem de moeite waard leek om te proberen te komen tot een oproep van predikanten en andere vooraanstaanden, waarin gevraagd wordt niet te kopen bij winkeliers die op zondag opengaan.

De vergadering werd verder toegesproken door de voorzitter van de SGP-jongeren, J.P. Tanis. Deze werd overigens ook tot lid van het hoofdbestuur verkozen in de vacature die was ontstaan door het vertrek van penningmeester J. Pijl. Als penningmeester werd Pijl opgevolgd door het zittende HB-lid J.D. Heijkamp. Tijdens de vergadering werd afscheid genomen van Pijl. Vanaf 1972 maakte hij deel uit van het hoofdbestuur, waarin hij vanaf zijn aantreden de functie van penningmeester vervulde. Van 1983 tot 1990 was hij ook hoofd van het partijbureau van de SGP. Dankwoorden waren er ook voor het teruggetreden Eerste-Kamerlid H.G. Barendregt. Deze was in 1983 lid van de senaat geworden.

Door het hoofdbestuur werd nog medegedeeld dat een onderzoek naar de mogelijkheid om het lidmaatschap van de partij te koppelen aan een abonne-

ment op *De Banier* een negatief resultaat had opgeleverd. Gevreesd moest worden dat bij het doorzetten van die koppeling velen als lid zouden bedanken.

partijcommissies

Het hoofdbestuur van de SGP stelde in 1996 een tweetal commissies in. Op 6 januari was dat de Commissie Algehele Herziening Statuten en Algemeen Reglement. De opdracht aan deze commissie was technisch van aard. De tekst van de statuten en het reglement moest getoetst worden aan interne en externe besluitvorming, bestuurlijke ontwikkelingen en op onderlinge samenhang. In zijn vergadering van 31 mei benoemde het hoofdbestuur een commissie die het hoofdbestuur op korte termijn moest adviseren aangaande de gebruiks(on)mogelijkheden van Internet voor met name de SGP.

regionale vergaderingen

Op 31 mei besloot het hoofdbestuur tevens om in het vergaderseizoen 1996-1997 een tiental regionale vergaderingen te beleggen. Met dit soort bijeenkomsten was al ervaring opgedaan ter voorbereiding van de huishoudelijke vergadering in januari over de positie van de vrouw in de partij. De nu geplande regionale vergaderingen zouden ertoe moeten bijdragen dat de afstand tussen bestuur en achterban in verschillende opzichten verkleind zou worden. Het hoofdbestuur zag deze bijeenkomsten vooral als een instrument om uitvoering te geven aan zijn taak het gemeenschappelijke binnen de principiële kaders van de partij te benadrukken. Daarnaast hoopte het op deze wijze de ruimte te bieden aan verschillende opvattingen over zaken die het wezen van de partij niet raakten, zodat een polariserend werkende vleugelvorming vermeden zou worden. Aandacht zou ook worden besteed aan de komende gemeenteraadsverkiezingen en eventuele vragen met betrekking tot samenwerking met andere partijen. Wat betreft het publiek op deze bijeenkomsten dacht het hoofdbestuur aan de regionaal opererende partijorganen en studieverenigingen, waarbij de nadruk op bestuursleden zou moeten liggen. Van de zijde van het hoofdbestuur zouden minimaal drie leden (onder wie ten minste één lid van het dagelijks bestuur) en de algemeen secretaris aanwezig zijn, met daarnaast zo mogelijk één SGP-parlementariër. In het najaar van 1996 vonden vier regionale bijeenkomsten plaats.

toelichting beginselprogramma

Begin september verscheen het boek *Toelichting op het Program van Beginselen van de Staatkundig Gereformeerde Partij*, de eerste complete toelichting op het SGP-beginselprogramma in de geschiedenis van de partij. Het hoofdbestuur van de SGP had de tekst van deze publicatie in haar

vergadering van 6 januari vastgesteld. De tekst was samengesteld door een in 1990 ingestelde commissie van twaalf personen, die onder voorzitterschap stond van de oud-SGP-voorzitter ds. D. Slagboom.

internationale contacten

Op 3 en 4 mei vond een mede door de SGP georganiseerde conferentie over gemeentepolitiek plaats in Boedapest. Er werd onder meer gesproken door SGP-senator G. Holdijk. Hij voerde eveneens het woord tijdens een conferentie in Cluj (Roemenië) op 2 en 3 juli waar hetzelfde onderwerp aan de orde was. Van 16 tot en met 20 september bezocht een delegatie uit Hongarije en Roemenië de SGP. Het werkbezoek ging over de praktische werking van de drie bestuurslagen in Nederland (Rijk, provincie en gemeenten).

verwante instellingen en publicaties

De Guido de Brèsstichting, het studiecentrum van de SGP, publiceerde in 1996 een vijftal 'commentaren'. In *Het referendum opnieuw bezien* zette J. Weggeman de principiële en praktische bezwaren van de SGP tegen een correctief wetgevingsreferendum uiteen. *Het waterschap boven water* van de hand van D.J.H. van Dijk verschaft informatie over de waterschappen - die zich de laatste tijd hadden ontwikkeld tot een volwaardig lichaam van openbaar bestuur. J. Mulder, de directeur van het SGP-studiecentrum, en A. Weggeman betoogden in *Onderwijs als aanhoudende zorg van de gemeente*, dat de kabinetsvoorstellen met betrekking tot de rol van de gemeenten in het onderwijs botsten met artikel 23 van de grondwet. A. van Maldegem en J. Jansen wezen in *Zuinig en zorgzaam: visie op toekomstig energiebeleid* het gebruik van kernenergie af - een binnen de SGP opmerkelijk standpunt. Het laatste commentaar verscheen van de hand van P.C. van Olst, *Uiten binnen de perken: over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting en betoging*. Hij was van mening dat een burgemeester een betoging niet alleen om redenen van te verwachten ordeverstoring moest kunnen verbieden, maar ook een zekere bevoegdheid diende te krijgen om op inhoudelijke gronden een betoging te weren.

Naast de commentaren publiceerde de De Brèsstichting een tweetal nota's. Tegen het einde van de zomer verscheen *Ver weg en toch dichtbij: SGP-visie op buitenlands beleid*. Een werkgroep onder voorzitterschap van W. Fieret met J.H. Visser als redacteur beschreef hierin de staatkundig-gereformeerde visie op de internationale verhoudingen. De nota *Weer wat nieuws!: een kritische blik op staatkundige vernieuwingen* besteedde in het bijzonder aandacht aan het referendum en het kiesstelsel. De studie werd geschreven door J. Weggeman onder auspiciën van een werkgroep onder voorzitterschap van Holdijk. Een al dan niet gematigd districtenstelsel wees deze werkgroep beslist af. Dat was niet het geval met het Duitse kiesstelsel, maar ook hierbij

werden toch vraagtekens geplaatst.

Op 27 september organiseerde de Guido de Brèsstichting in samenwerking met de LVSGS/SGP-jongeren een studentenbijeenkomst op het Binnenhof over het thema 'Moet de SGP veranderen om dezelfde te blijven?'. Sprekers waren het Zuid-Hollandse SGP-Statelid M. Houtman en L.J. Molenaar, sympathisant van de Landelijke Stichting ter bevordering van de Staatkundig Gereformeerde beginselen. Op 1 november belegde het SGP-studiecentrum een congres over 'alternatieve leefvormen'. Er werd onder meer gesproken door Holdijk en ds. W.Chr. Hovius, die in 1993 was afgetreden als SGP-voorzitter omdat hij zich niet met het standpunt van het hoofdbestuur aangaande het lidmaatschap van vrouwen kon verenigen.

De Stichting Voorlichtings- en Vormingscentrum (SVV) van de SGP organiseerde op 7 juni een congres over lokaal onderwijsbeleid. Staatssecretaris T. Netelenbos van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen behoorde tot de sprekers. Op 11 oktober organiseerde de SVV samen met het hoofdbestuur een congres voor met name SGP-bestuurders en kerkenraadsleden. Het onderwerp was 'stille armoede'. Onder anderen politiek leider Van der Vlies hield een inleiding. Over hetzelfde thema had de SVV in mei - nu in samenwerking met de LVSGS/SGP-jongeren - een brochure uitgegeven, getiteld *Stille armoede in een rijk land*, geschreven door J.R.C. Jansen. Deze informatieve brochure was speciaal bestemd voor kerkelijke diaconieën.

De LVSGS/SGP-jongeren hielden op 13 april hun jongerendag. Het thema was 'Brandpunt Jeruzalem'. Voor zo'n duizend bezoekers sprak onder meer het Tweede-Kamerlid van D66 J.Th. Hoekema over het vredesproces tussen de Israëli's en de Palestijnen. Op deze bijeenkomst presenteerde de SGP-jongerenorganisatie ook een 'Israël-manifest', dat op 15 april aan de Israëli-sche ambassadeur werd aangeboden. Het manifest stelde onder andere dat Jeruzalem de enige en ondeelbare hoofdstad van de staat Israël en het joodse volk was.

De SGP-jongeren waren ook actief op het terrein van de nieuwe media zoals Internet. Op 23 maart was er een bezinningsavond 'Omgaan met nieuwe media' en op 30 maart een kaderdag over dit onderwerp. Bovendien waren er in het najaar een aantal regionale bijeenkomsten over Internet.

Op 8 juni organiseerden de SGP-jongeren een bezinningsbijeenkomst over drugs. Tot de sprekers behoorde Tanis. De jaarvergadering van de LVSGS/SGP-jongeren was op 3 mei.

Op 1 november was er een studieconferentie over het thema 'SGP-jongeren op weg naar 2000'. Het staatkundig-gereformeerde Eerste-Kamerlid Van den Berg voerde er onder meer het woord.

De SGP-jongerenorganisatie liet in 1996 twee publicaties het licht zien. In mei verscheen de 'Info-schets': *Ontoelaatbare reclame toch toegelaten*, geschreven door W.A. Zondag, lid van de sectie Info-zaken van de LVSGS/SGP-jongeren. In december werd de brochure *Vijftig jaar Verenigde Naties: hoedster van vrede en veiligheid* gepubliceerd, geschreven door W.

Vastenhoud. In dit geschrift werd het traditioneel sterk afwijzende standpunt van de SGP ten aanzien van de Verenigde Naties duidelijk genuanceerd.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

In 1996 discussieerde de VVD over de toekomst van het liberalisme. Evenals in 1995 kwam partijleider Bolkestein veelvuldig in het nieuws met opmerkelijke uitspraken, die zich regelmatig richtten tegen het kabinetsbeleid. Soms bracht hem dat in conflict met de liberale bewindslieden. Zo pleitte hij in februari voor bijstelling van het regeerakkoord, hetgeen hem op een afwijzende reactie kwam te staan van minister van Binnenlandse Zaken en partijgenoot Dijkstal.

partijraden

Op 23 maart kwam de partijraad bijeen in Bussum. De aanwezigen bogen zich onder andere over de uitkomsten van de in november 1995 gehouden themadag 'energiebeleid'. Op de partijraad van 22 juni - eveneens in Bussum - stond de inhoudelijke discussie over 'individualisering en liberalisme' (zie hieronder) centraal. Op 20 september werd in Arnhem de traditionele 'Prinsjesdagpartijraad' gehouden.

algemene ledenvergadering

Op 19 en 20 april hield de VVD haar jaarlijkse algemene ledenvergadering in Noordwijkerhout. Tijdens het huishoudelijk gedeelte werd het beleidsplan van het hoofdbestuur voor 1996 in grote lijnen goedgekeurd. De in augustus vorig jaar overleden oud-minister G.M.V. van Aardenne werd postuum door de afgevaardigden tot erelid van de partij benoemd.

Minister Dijkstal kwam op de algemene ledenvergadering in aanvaring met senator H. Wiegel. Hij verweet in zijn toespraak Wiegel dat deze in zijn functie van voorzitter van de koepelorganisatie van zorgverzekeraars het broze akkoord tussen het kabinet en de verzekeraars over de invoering van een eigen bijdrage in de gezondheidszorg had ondergraven. Eerste-Kamerfractievoorzitter F. Korthals Altes nam Wiegel echter in bescherming en verwoordde zijn mening als volgt: 'Leden van de Eerste Kamer staan vaak nog midden in de samenleving. Dat staat los van wat zij als politiek standpunt in de Eerste Kamer innemen' (*de Volkskrant*, 22 april 1996).

De algemene vergadering benoemde A.J. Korff en R.G.P. Sandberg respectievelijk tot algemeen secretaris en penningmeester van het hoofdbestuur. Beiden bekleedden deze functies vanaf oktober 1995 al in waarnemende zin. R. Haafkens kreeg de functie van ondervoorzitter. Op de vergadering kwamen nog enkele partijorganisatorische zaken aan de orde. Zo kondigde het hoofdbestuur plannen aan voor het oprichten van een opleidingsinstituut

om de scholing en vorming binnen de partij te versterken. Partijvoorzitter Hoekzema maakte in zijn toespraak verder gewag van het bestaan van ledenpanels, elk begeleid door een kamerlid, die de betrokkenheid van de leden bij de partij moesten gaan vergroten. Zo waren er al een jongerenpanel en regionale panels in Amsterdam, Rotterdam en Overijssel actief.

partijdiscussie 'liberalisme 21ste eeuw'

Het hoofdbestuur begon in het voorjaar een fundamentele discussie over hoe het liberalisme er in de toekomst uit zou moeten komen te zien. Een en ander zou mogelijkwerwijs uitmonden in een nieuw beginselprogramma. In april stelde het bestuur de commissie Liberalisme 21ste eeuw in. Voorzitter werd I.W. Opstelten, burgemeester van Utrecht en oud-ondervoorzitter van de VVD. Andere prominente leden waren onder anderen de oud-voorzitter van de Eerste-Kamerfractie G. Zoutendijk, directeur K. Groenveld van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting - het wetenschappelijk bureau van de VVD - en de politiek filosoof A.A.M. Kinneging. De commissie diende 'liberale antwoorden te formuleren op de vragen die de maatschappelijke ontwikkelingen oproepen', onder andere met betrekking tot de publieke moraal.

Als eerste aanzet voor de discussie hield de partij op 11 mei een themadag over 'individualisering en liberalisme'. Hier werd een notitie van de Teldersstichting besproken, die gebaseerd was op de conclusies van haar in 1995 verschenen geschrift *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme*. Het stuk pleitte voor het ontwikkelen van een publieke moraal om ongewenste neveneffecten van de individualisering te beperken. De oude VVD-verkiezingsleuze uit 1982 'Gewoon jezelf zijn' moest tot het verleden gaan behoren. Moraliseren onder het liberale motto 'vrijheid verplicht tot verantwoordelijkheid' diende niet langer meer taboe te zijn. De aanwezigen bleken echter grote moeite te hebben met het woord 'moraliseren', dat dan ook veranderd werd in het in liberale ogen minder beladen 'normen stellen'.

Ook de aan de VVD gelieerde Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) keerde zich in een artikel van de hand van haar voorzitter mevr. C. Scheidel en het hoofdbestuurslid C. Jetten tegen een moraliserende overheid. De beide auteurs moesten niets hebben van 'de moraalridders die momenteel in de VVD het debat aanjagen' (*de Volkskrant*, 3 juni 1996).

De uitkomsten van de themadag stonden vervolgens ter discussie op de partijraad in juni. Ook hier voelde men niets voor een moraliserende taak van politici en overheid: moraliseren zou neerkomen op bemoeizucht, hetgeen in tegenspraak was met het liberale gedachtegoed over de autonomie van het individu. Toen Groenveld het woord 'moraliseren' in de mond nam werd hij zelfs onthaald op een driewerf 'nee!' uit de zaal. Bolkestein bracht in zijn afsluitende rede de gemoederen weer wat tot bedaren. Hij meende dat het bijbrengen van algemeen beschaafde normen en waarden niet een taak moest zijn van de staat, maar van de ouders, daarin gesteund door het onderwijs.

De bijeenkomst van de partijraad had overigens geen besluitvormend karakter. De uitkomsten ervan zouden betrokken worden bij het rapport dat de commissie Liberalisme 21ste eeuw voorbereidde. In december werd dit rapport gepubliceerd, onder de titel *Vrij en verantwoordelijk: een liberaal toekomstperspectief*. De commissie zag in nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering, mondialisering en de technologische revolutie geen aanleiding de liberale beginselen aan te passen. Wel erkende ze dat in een tijd van individualisering het belang van verantwoordelijk burgerschap extra onderstreept moest worden. In het begin van 1997 zou het rapport in de partijafdelingen besproken worden, waarna de algemene vergadering zich er in mei definitief over zou uitspreken.

Europa

Evenals in voorgaande jaren leidde het thema Europa tot enige verdeeldheid binnen de VVD. In maart leverde Bolkestein felle kritiek op het zogenaamde Benelux-memorandum, opgesteld ten behoeve van de Intergouvernementele Conferentie (IGC), die aan het eind van die maand in Turijn gehouden zou worden. Het memorandum pleitte voor een andere wijze van besluitvorming in de EU, waarbij bij belangrijke besluiten niet langer unanimiteit vereist zou zijn maar een meerderheid van stemmen voldoende was. Bolkestein was hier een verklaard tegenstander van en wilde het vetorecht van elke lidstaat handhaven. Hij kwam hiermee tegenover het kabinet te staan. D66-minister van Buitenlandse Zaken Van Mierlo en premier Kok reageerden geërgerd. Ook binnen de VVD lagen de meningen verdeeld. De Tweede-Kamerfractie schaarde zich achter haar politiek leider. De liberale delegatie in het Europees Parlement en de Eerste-Kamerfractie daarentegen wilden het vetorecht laten vallen. Aan dit meningsverschil lagen verschillende opvattingen over de mate van Europese integratie ten grondslag. Voor Bolkestein moest die minder ver gaan dan voor exponenten van de pro-Europastroming in de VVD, zoals de voorzitter van de liberale fractie in het Europees Parlement G.M. de Vries en W.F. van Eekelen, VVD-senator en voorzitter van de Europese Beweging Nederland. In april had Bolkestein een gesprek met de liberale delegatie in Straatsburg, dat de kou wat uit de lucht nam. Volgens Europarlementariër J.G.C. Wiebenga was men het 'voor 98 procent met elkaar eens' (*de Volkskrant*, 19 april 1996). Ook op de algemene vergadering van de VVD in april was Europa een punt van discussie. Er vond onder andere een deelsessie over dit onderwerp plaats.

Liberale Internationale

Van 5 tot 8 juni werd in Noordwijk het 47ste congres van de Liberale Internationale (LI) gehouden over het thema 'media en democratie'. Het congres werd gesponsord door een aantal bedrijven, waaronder de KLM en het farmaceutisch bedrijf Merck, Sharp & Dohme, waar Bolkestein commissaris van was. Bolkestein presenteerde er de notitie *Media and Democracy*, waarin hij de mening vertolkte dat de democratie in gevaar kwam als de media aan de werking van de markt overgelaten zouden worden. Bolkestein werd op de bijeenkomst geïnstalleerd als nieuwe president van de LI. Hij was de opvolger van D. Steel, de leider van de *Liberal Democrats*. In zijn speech tot het congres liet hij weten tijdens zijn voorzitterschap vooral aandacht te willen besteden aan wereldwijde misdaadbestrijding, de bevordering van de vrijhandel en de naleving van de Rechten van de Mens.

Tweede-Kamerverkiezingen 1998

Het hoofdbestuur stelde in april de commissie Kandidaatstelling Tweede Kamer in onder voorzitterschap van de voormalige fractievoorzitter van de Eerste Kamer, D. Luteijn. De commissie moest het hoofdbestuur gaan adviseren over geschikte kandidaten voor de groslijst. In oktober werd de commissie geïnstalleerd die het verkiezingsprogramma zou gaan schrijven. Voorzitter hiervan werd Linschoten, die in juni was afgetreden als staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (zie ook in deze Kroniek onder Hoofdmomenten). Korthals Altes werd vice-voorzitter.

Commissarissen van de Koningin in Groningen en Gelderland

In juni nam H.J.L. Vonhoff afscheid als Commissaris van de Koningin in Groningen wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Hij had deze functie vanaf 1980 bekleed. Over zijn opvolging ontstond enige commotie binnen de partij. De afdeling Groningen van de VVD wilde namelijk dat de nieuwe Commissaris van de Koningin wederom een liberaal zou zijn, omdat de PvdA al een dominante rol speelde in de stedelijke en provinciale politiek. Bovendien waren er persoonlijke bezwaren tegen de PvdA-kandidaat J.G.M. Alders. Zo zou hij onvoldoende in staat zijn als ambassadeur van de provincie op te treden bij het bedrijfsleven. De landelijke partijtop daarentegen (en met name Bolkestein) hechtte meer belang aan een VVD-commissaris in Gelderland, een post die in december vrij zou komen doordat de D66-er J.C. Terlouw met pensioen ging. De VVD-top kon zich goed verenigen met de benoeming van Alders, die overigens ook de voorkeur had van de volledige vertrouwenscommissie uit de Provinciale Staten van Groningen (inclusief de VVD). Uit protest tegen de gang van zaken schortte de Groninger afdeling in mei al haar activiteiten op. In augustus vond een

gesprek plaats tussen de afdeling enerzijds en landelijk voorzitter Hoekzema en Bolkestein anderzijds, waarin het meningsverschil werd bijgelegd. Bolkestein deed de toezegging dat hij zich in de toekomst ervoor zou inzetten om op belangrijke posten in Groningen een VVD-er benoemd te krijgen.

In oktober ontstond ook rond de benoeming van een nieuwe Commissaris van de Koningin in Gelderland beroering in de VVD. De twee belangrijkste liberale kandidaten voor deze post waren oud-minister en oud-burgemeester van Breda E.H.T.M. Nijpels en voormalig VVD-voorzitter J. Kamminga. De vertrouwenscommissie onder leiding van de liberale mevr. C.E. van Berkestijn-Terlingen droeg in meerderheid Nijpels voor. Van Berkestijn had zich overigens eerder - naar verluidt onder druk van Bolkestein, die geen politieke vriend van Nijpels was - een voorstander van Kamminga betoond, maar was weer van mening veranderd. De voorkeur voor Nijpels bracht de commissie tegenover de VVD-Statenfractie, die Kamminga prefereerde. De coalitiepartners CDA, PvdA en D66 in de Gedeputeerde Staten toonden zich zeer verontwaardigd dat de VVD-fractie zich had uitgesproken terwijl de benoemingsprocedure nog liep. Ze sloten gevolgen voor de politieke samenwerking niet uit. Nadat de fractie had erkend een fout te hebben gemaakt, was de crisis bezworen. Minister Dijkstal negeerde uiteindelijk het advies van de vertrouwenscommissie en benoemde Kamminga op de post. Hij kondigde bovendien aan dat hij de rijksrecherche opdracht zou geven het uitlekken van de namen van de kandidaten te onderzoeken. Beide feiten leverden woedende reacties op van de commissie, die zich niet serieus genomen voelde. Kamminga, die in juni afscheid had genomen als voorzitter van de ondernemersvereniging voor het midden-en kleinbedrijf MKB-Nederland, zou begin januari 1997 als Commissaris van de Koningin geïnstalleerd worden.

commissariaat van Bolkestein

In september raakte Bolkestein in opspraak, toen het televisieprogramma *Netwerk* bekendmaakte dat hij in 1995 tot driemaal toe geprobeerd zou hebben het beleid van D66-minister mevr. E. Borst-Eilers van Volksgezondheid, Welzijn en Sport te beïnvloeden ten gunste van het farmaceutisch bedrijf Merck, Sharp & Dohme (MSD), waarvan hij commissaris was. Minister Borst liet in een reactie op kamervragen weten dat zijn pogingen voor haar beleid geen gevolgen hadden gehad. De VVD steunde haar politiek leider en was van mening dat er niets onoirbaars was gebeurd, omdat Bolkestein Borst had benaderd in zijn functie van commissaris en niet als VVD-fractievoorzitter. De Tweede Kamer wilde echter tekst en uitleg van de VVD-leider zelf over een mogelijke belangenverstrengeling. Bolkestein, die op het moment dat het nieuws naar buiten kwam op Cyprus verbleef, vond het evenwel niet nodig vervroegd naar Nederland terug te keren. Dit wekte de irritatie van de coalitiepartners D66 en PvdA. Na zijn terugkeer liet Bolkestein aan de pers weten zorgvuldig en terughoudend gehandeld te

hebben en altijd een scheiding te hebben aangebracht tussen zijn handelen als fractievoorzitter en als commissaris. Op 2 oktober vond een debat in de Tweede Kamer plaats over de nevenfuncties van kamerleden. Bolkestein nam hierin wat gas terug. Hij liet weten zijn lobby-activiteiten voor MSD te zullen staken, totdat er duidelijkheid gecreëerd zou worden in de Tweede Kamer over de vraag wat parlementariërs mogen in nevenfuncties. Op instigatie van D66 werd het dagelijks bestuur van de Tweede Kamer gevraagd met voorstellen te komen voor een 'toetsingskader', waarmee de verlangde duidelijkheid geschapen diende te worden. Hoewel er alom kritiek was op Bolkesteins optreden, haalde een motie van GroenLinks en SP waarin het lobbygedrag van Bolkestein werd afgekeurd het niet.

partijbijeenkomsten

Op 17 februari organiseerde het hoofdbestuur een themadag over mobiliteit. Veel onderwerpen die op deze dag aan de orde kwamen, werden eveneens besproken op een zogenaamd 'flitscongres', gehouden op 16 maart met als thema 'nationaal ruimtelijk beleid'. Men discussieerde aan de hand van een notitie die de partijcommissie Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening had opgesteld over de actualisering van dit beleid.

Op 23 november hield de VVD een openbaar symposium in Amsterdam onder het motto 'VVD en migranten: samen naar de toekomst'. Bolkestein riep tijdens de bijeenkomst nogal wat weerstand op bij de vele aanwezige allochtonen, toen hij de Westerse beschaving superieur achtte aan die van de islamitische landen.

Op 30 november hield het hoofdbestuur de themadag 'zorgen voor de toekomst' over het ouderenbeleid. Partijvoorzitter Hoekzema installeerde op de bijeenkomst een Initiatiefgroep Ouderenbeleid onder voorzitterschap van het oud-Tweede-Kamerlid mevr. N. Rempt-Halmmans de Jongh. Deze groep diende het hoofdbestuur te ondersteunen bij het vormgeven van een ouderenbeleid. De uitkomsten van de dag zouden verder besproken worden op de partijraad van april 1997.

verwante instellingen en publicaties

De Teldersstichting organiseerde samen met de partijcommissie Wetenschap en Technologiebeleid op 18 maart een symposium over de kwaliteit van het natuurwetenschappelijk en technisch onderzoek op Nederlandse universiteiten. Op 29 maart hield het wetenschappelijk bureau samen met het internationaal secretariaat van de VVD een besloten bijeenkomst over de toekomst van de Europese Unie. Een notitie van P.G.C. van Schie, *Kwellingen in kaart*, stond ter discussie. De Teldersstichting publiceerde in 1996 een tweetal geschriften. Onder redactie van K. Groenveld zag *Proliferatie van mensenrechten* het licht, een bundeling van artikelen die eerder in *Liberaal Reveil* -

het blad van het wetenschappelijk bureau - verschenen waren. Van Schie tekende voor *Nationaal belang: over de bruikbaarheid van het begrip voor een liberaal buitenlands beleid*. In het geschrift leverde hij kritiek op D66-minister Van Mierlo's omschrijving van het nationaal belang, zoals die dat verwoord had in zijn Herijkingsnota buitenlands beleid. Hij vond dat Van Mierlo het begrip zo breed had ingevuld, dat eigenlijk alles er onder viel en niets meer werkelijk van belang was. De nieuwe voorzitter van de JOVD mevr. Scheidel liet in een reactie op het geschrift echter weten de omschrijving van de Teldersstichting weer veel te eng te vinden.

De JOVD hield in 1996 een drietal bijeenkomsten. Op 23 en 24 maart congresseerden de jonge liberalen over Europa. Tijdens deze vergadering trad A. Toor af als voorzitter van de JOVD en werd opgevolgd door mevr. C. Scheidel. Een opvallend besluit van het congres betrof verder het opheffen van de afdeling 't Gooi, omdat deze een aantal keren negatief in de publiciteit was gekomen vanwege banden met onder andere het extreem-rechtse Oud Strijders Legioen. Op 23 en 24 juni werd de jaarlijkse algemene vergadering gehouden met als thema 'vrede en veiligheid. Op 16 en 17 november spraken de jonge liberalen over de werkgelegenheid.

Op 9 maart organiseerde de Haya van Somerenstichting een landelijke dag 'vorming en scholing', waarop het startsein gegeven werd voor de 'Leergang Besturen' - een serie bijeenkomsten en cursussen voor bestuursleden van de partij.

Op 15 en 16 maart hield de Organisatie Vrouwen in de VVD haar congres met als thema 'de ondernemende vrouw'. Op 9 november belegde zij een conferentie over de ondernemende vrouw in de landbouw.

De VVD-Bestuurdersvereniging vierde op 1 en 2 november haar vijftigjarig bestaan. Ter gelegenheid daarvan verscheen *96 x Knipoog*, een bundeling van columns van de hand van mevr. L. van Haren die eerder in het verenigingsblad *Provincie en Gemeente* waren gepubliceerd.

personalia

Op 3 juni overleed W.H. Fockema Andreae, die van 1949 tot 1950 in het kabinet Drees-Van Schaik staatssecretaris van Oorlog was geweest.

Op 16 juli overleed H.R. Nord, voortrekker van de Europese eenwording binnen de VVD. Vanaf 1979, toen de eerste rechtstreekse verkiezing voor het Europees Parlement werd gehouden, tot 1989 was hij Europarlementariër. Bij de Europese verkiezingen van 1984 was hij tevens lijsttrekker. In 1987 werd de naar hem vernoemde Mr. H.R. Nordstichting in het leven geroepen, die zich bezig zou gaan houden met het begeleiden en coördineren van de Europese voorlichtingscampagnes van de VVD. Ook binnen de landelijke VVD bekleedde hij vele functies. In 1989 werd hij bij de afsluiting van zijn actieve parlementaire loopbaan tot erelid van de VVD benoemd.

Op 31 juli overleed H.R. van Houten. Hij was staatssecretaris van Buiten-

landse Zaken in het kabinet-De Quay (1959-1963).

In november werd R.L.O. Linschoten tot kroonlid van de Sociaal-Economische Raad (SER) benoemd. Hij volgde F.H.G. de Grave op, die eerder in juni zijn plaats in het kabinet als staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid had ingenomen.

EEN KRUISTOCHT VOOR HET SOCIALISME

Sjeng Tans en de doorbraakverkiezingen van 1956

A. Klijn

1. Jean Guillaume Hubert Tans en de doorbraak

De Nederlandse sociaal-democratie is nauw verweven met de lotgevallen van twee Limburgse socialisten: Willem Hubert Vliegen (1862-1947) uit Gulpen en Jean Guillaume Hubert - kortweg 'Sjeng' - Tans (1912-1993) uit Maastricht. Representerende de één een nuchter, pragmatisch reformisme, de hoofdstroom binnen de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP); de ander was een personificatie van de doorbraakgedachte, het principiële uitgangspunt van de Partij van de Arbeid (PvdA). Bij zijn installatie tot partijvoorzitter van de PvdA in juni 1965 vergeleek Tans zich graag met Vliegen, de eerste partijvoorzitter van de SDAP. Hun beider levensgeschiedenis was, aldus Tans, illustratief voor de veranderde verhouding tussen katholicisme en socialisme.¹ In zijn vergelijking legde Tans het accent op de verschillen. Toen Vliegen voor het socialisme koos, moest hij in feite met het katholicisme breken - 'excommunicatie', om het zo maar uit te drukken, uit de Limburgse leefgemeenschap was onvermijdelijk. Tans slaagde er daarentegen in, zoals hijzelf met voldoening vaststelde, katholiek, socialist plus Limburger te zijn en tegelijkertijd een rol als nationaal politicus te spelen. Hij liet echter na op een belangrijke overeenkomst tussen hemzelf en Vliegen wijzen: in beide gevallen was hun politieke overtuiging 'gestaald' door strijd. Het is bekend dat de SDAP-ers voor de Tweede Wereldoorlog vooral in het katholieke Zuiden geconfronteerd werden met een felle anti-socialistische gezindheid. Minder bekend echter is welke vechtersmentaliteit er nodig was voor een doorbraak-katholiek als Tans om in het Limburg van de jaren vijftig openlijk voor zijn PvdA-lidmaatschap uit te komen en als 'afvallige' actief aan het politieke spel deel te nemen. Tans beantwoordt dan ook niet aan het 'standaardbeeld' van de doorbraak-socialist. In de regel wordt deze meer gezien als volksopvoeder vol hooggestemde idealen dan als politiek strateeg;² het één sluit het ander echter niet uit.

Het lijkt wel of nu de PvdA vijftig jaar bestaat, er slechts met een licht gevoel van gêne over het doorbraak-ideaal gesproken kan worden dat aan haar oprichting ten grondslag lag. Over het algemeen wordt er in mineur aan

gerefereerd.³ Inderdaad was en werd de PvdA niet wat zij oorspronkelijk wilde zijn: een brede socialistische volkspartij, een bundeling van alle progressieve krachten, ongeacht levens- of geloofsovertuiging. Het lag in de bedoeling dat de doorbraak, zoals Tans het uitdrukte, als een koevoet onder het als verouderd beschouwde partijwezen zou werken;⁴ de hoop was gevestigd op vernieuwing van de partijpolitieke constellatie - dat wil zeggen op een tweedeling in de Nederlandse politiek tussen vooruitstrevend en behoudend. De vooroorlogse verzuilde samenleving had immers, zo was de gedachte, een adequaat reageren op de economische crisis en de opkomst van nationaal-socialisme en fascisme in de weg gestaan; Tans zelf had de werkloosheid aan den lijve ervaren, toen hij kort na zijn doctoraalexamen Nederlands in 1936 geen baan kon vinden. De ideologische bagage van Tans en andere katholieke doorbraak-socialisten werd gevormd door het uit Frankrijk afkomstige personalisme. In deze niet eenvoudig in kort bestek samen te vatten theorie stonden ethische waarden als persoonlijke verantwoordelijkheid, gemeenschapszin en gerechtigheid voorop. Het mag zo zijn dat het personalisme als een wat vage leer, als een studeerkamerproduct te boek staat,⁵ in de Limburgse politieke praktijk gedroeg Tans zich niet als een zweverige studeerkamergeleerde - ook al was hij gepromoveerd op een studie over het dialect rond Maastricht.

De doorbraak-strategie van de PvdA wordt meestal geassocieerd met een ruk naar rechts richting het midden van het politieke spectrum, richting Katholieke Volkspartij (KVP), passend in een periode van nationale consensus en wederopbouw. Deze associatie is op zich niet onjuist, maar vertroebelt wel het zicht op andere aspecten van de doorbraak-strategie, die minstens zo belangrijk waren. De doorbraak-strategie van de PvdA was tevens een politiek antwoord op ingrijpende sociaal-economische veranderingen, die het vaak sterk gesloten karakter van lokale samenlevingen onder druk zetten. Daarnaast bracht de doorbraak-strategie een ongekende polarisatie van de politieke verhoudingen in Limburg met zich mee. Deze polarisatie hield uiteraard nauw verband met 'de aanslag' om de maatschappelijke verhoudingen open te breken. Zowel socialisten als katholieken, zij het niet allemaal en niet allemaal op hetzelfde moment, waren zich terdege van deze fundamentele veranderingen bewust.

Beide aspecten komen nergens zo goed tot uiting als in de handel en wandel van Tans - het boegbeeld van de doorbraak in Limburg - bij de Tweede-Kamerverkiezingen in juni 1956, die geheel in het teken van de doorbraak stonden. Wellicht behoren deze verkiezingen tot één van de laatste romantische hoofdstukken uit de geschiedenis van het Nederlandse socialisme. Immers, een klein groepje 'heldhaftige' Limburgse PvdA-ers wist met succes onder leiding van gewestelijk voorzitter Tans tegen een oppermachtige KVP op te boksen. Een KVP die volgens Tans er niet voor terugdeinsde zich van 'terreur-methoden' te bedienen. De Limburgse KVP-ers voelden zich dan ook door de PvdA met haar propaganda voor de doorbraak ernstig in hun positie

bedreigd. Tijdens de buitengewoon harde verkiezingscampagne deden zich in Limburg diverse incidenten voor, waarbij de aanhang van de PvdA en de KVP zich flink roerde. De eerste rel waarbij politie-optreden noodzakelijk was om de minister-president tegen een menigte jongeren te beschermen vond niet plaats in de hoofdstad Amsterdam in de zomer van 1966, maar tien jaar eerder in de bisschopsstad Roermond! Volgens *Het Parool* deed de verkiezingsstrijd sterk denken aan het verhaal van de kleine David die tenslotte de reus Goliath versloeg.⁶ Het was mede dankzij dit appèl op heldendom en martelaarschap dat de PvdA na de ongekend felle strijd als overwinnaar uit de bus kwam. Landelijk gezien werd zij de grootste partij met een kamerzetel meer dan de KVP. In Limburg ging de PvdA vooruit van nog geen 13% naar ruim 17% van de stemmen: zij was een politieke factor van betekenis geworden in deze provincie.

Het is evident dat Tans als doorbraak-socialist en gewestelijk voorzitter een sleutelrol speelde in deze verkiezingen, die tot de belangrijkste van deze eeuw werden uitgeroepen. Voor Tans was 1956 een cruciaal jaar in zijn leven, waarin hij zich als politicus moest bewijzen. Vanuit de vooronderstelling dat men iemand bovendien juist in een conflictsituatie goed leert kennen, gaat hier de aandacht uit naar Tans' houding tijdens deze emotionele verkiezingsstrijd in Limburg - als een eerste vingeroefening voor een meer uitgebreide biografie over het veelbewogen leven van deze PvdA-politicus.⁷ In de jaren zestig verlegde Tans zijn belangstelling meer naar de landelijke politiek en kreeg hij het als partijvoorzitter met de opkomst van Nieuw Links te stellen. Later, in de jaren zeventig, werd hij als de verloren zoon in Limburg binnengehaald en bejubeld werd wegens zijn grote inzet bij de totstandkoming van de Rijksuniversiteit Limburg (sinds 1996 Universiteit Maastricht geheten).

2. Limburg frontgebied

Voor Tans betekenden de doorbraakverkiezingen van juni 1956 een vuurdoop als full-time professioneel PvdA-politicus. Via de illegale *Je Maintiendrai*-groep en later, na de bevrijding, de Nederlandse Volksbeweging was Tans onmiddellijk lid geworden van de PvdA bij haar oprichting in februari 1946. Tans had zijn PvdA-activiteiten met een baan als leraar Nederlands aan een katholieke middelbare school in Maastricht willen combineren, maar werd na het roemruchte bisschoppelijk mandement van mei 1954 gedwongen een keuze maken tussen het leraarschap en een carrière in de politiek. Dit mandement stelde de doorbraak gelijk aan afbraak van de katholieke zaak en verbood de gelovigen onder meer om lid te zijn van het NVV en te luisteren naar de Vara; het lidmaatschap van de PvdA werd niet rechtstreeks verboden, maar wel stellig ontraden. Het hoeft geen betoog dat het mandement de goede verstandhouding tussen de regeringspartijen PvdA en de KVP niet bevorderde: het bestaansrecht van de PvdA werd betwist! Hoe dit ook zij,

noch de PvdA-, noch de KVP-top zag uiteindelijk in deze kerkelijke uitspraak reden om de rooms-rode coalitie te beëindigen. Er stonden grotere, nationale belangen op het spel: verhoging van de welvaart en sociale voorzieningen. Niettemin bracht het herderlijk schrijven hevige beroering teweeg. Het was niet alleen een traumatische ervaring in Tans' persoonlijk leven, maar ook een traumatisch gebeuren dat de politieke harmonie van die dagen danig verstoorde. De hoog oplopende politieke spanningen rond de verkiezingen van 1956 zijn er onlosmakelijk mee verbonden.

In het mandement weerklonk de angst van de rooms-katholieke kerk en de katholieke politiek-sociale organisaties om hun greep op het maatschappelijk leven te verliezen. Het katholieke bolwerk Limburg maakte juist een periode van snelle economische en sociale veranderingen door; na 1950 was hier sprake van een industrialisatiegolf en nam het aantal industriële arbeidsplaatsen op stormachtige wijze toe. Het was ook de bisschop-coadjutor mgr. J.M.J.A. Hanssen van het bisdom Roermond die een belangrijke stempel op de formulering van het mandement had gedrukt. Hanssen had van verschillende zijden noodkreten ontvangen over de verzwakking van het katholiek besef en over het terreinverlies van de KVP ten opzichte van de PvdA in Limburg.⁸ Met het mandement meende het episcopaat de KVP een steuntje in de rug te geven. De KVP had na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1952 namelijk een zware psychologische klap te verwerken: zij was voor het eerst niet groter geworden dan de PvdA. Met een verlies van twee zetels voor de KVP en een winst van drie zetels voor de PvdA kwamen beide partijen op hetzelfde aantal van dertig kamerzetels uit. Qua stemmenaantal was de PvdA echter net iets groter geworden dan de KVP! De KVP moest vaststellen dat de partijpolitieke eenheid onder katholieken ver was te zoeken. Ter rechterzijde van de KVP opereerde sinds 1948 de Katholieke Nationale Partij (KNP). Verder bestond in de PvdA de Katholieke Werkgemeenschap (KWG) - met Tans als één van haar prominente leden - en bovendien hoorde het KVP-bestuur binnen de eigen gelederen kritische geluiden ten aanzien van de regeringssamenwerking tussen de KVP en de PvdA.

Tans was zich ervan bewust dat de nervositeit binnen de KVP steeg naarmate 1956 dichterbij kwam. In het Limburgse PvdA-voorlichtingsblaadje *Socialistisch Commentaar* trachtte hij met bijtend ironische pen de KVP verder in het nauw te drijven. Leek de doorbraak slechts een rode droom van een stelletje naïevelingen te zijn, nu - in 1952 - bleek deze wortel te schieten en nieuwe vooruitzichten te bieden, aldus Tans.⁹ Was hij zich er echter ook van bewust, hoe scherp hij in de gaten gehouden werd door het bestuur van de Vereniging Katholiek Onderwijs Maastricht, door het bisdom Roermond en door de KVP? Ongetwijfeld wist Tans dat het schoolbestuur hem met argusogen gadesloeg. Hij publiceerde zijn stukjes in *Socialistisch Commentaar* en in *Het Vrije Volk*, waar hij zijn eigen colum 'In de roos' had, niet voor niets anoniem. Hoe verontrust de Vereniging Katholiek Onderwijs Maastricht en het bisdom over Tans' PvdA-activiteiten waren, blijkt wel uit

het feit dat het bisdom zich in samenspraak met die vereniging reeds vanaf het najaar van 1952 over eventuele maatregelen tegen Tans in zijn hoedanigheid als leraar op een katholieke school bezon.¹⁰ Ook de KVP in Maastricht zag een gevaar in Tans; in de zomer van 1953 werd zelfs gealarmeerd gesteld dat deze 'de helft der abiturienten van het katholiek gymnasium en HBS rijp [maakte] voor de fakkeldragers van de PvdA'. Niet gespeend van psychologisch inzicht vervolgde de onbekende schrijver over de 'zeer goed practiserende katholiek Tans', die 'elke dag in de kerk' zat:

'Hij is de zoon van 'n slager... die z'n winkel dreef naast de ingang der fabrieken van Regout. De "pottemennekes" kwamen hier hun halfonsje hoofdkaas halen en vertelden van hun leed en miserie. In 'n mens met 'n bewogen hart blijft dit zitten. Men voelt met hun mee, maar houdt afstand om 't verbod van de kerk. En toen dit verbod er niet meer was, bekende dr. Tans zich tot lid. In de eerste jaren na de oorlog nog eenvoudig lid; later, wellicht geprikkeld door de heftige tegenstand van z'n omgeving werd hij hoofdbestuurslid, leider van een scholingscursus, schrijver in *Het Vrije Volk*, polemist, kandidaat voor Kamer, Staten en Gemeenteraad, en bovenal: de man die aan de socialistische entree bezorgde in de nette Maastrichtse milieus'.¹¹

Kort daarna kreeg Tans, in oktober 1953, tot zijn ontzetting van Hanssen te verstaan dat het onverantwoord was zowel leraar op een katholieke school als actieve PvdA-er te zijn. Niet alleen de positie van Tans, maar die van de katholieke PvdA-ers in het algemeen werd precair in het Zuiden; deze kwamen eind 1953, begin 1954 steeds meer onder (gewetens)druk te staan. Opmerkelijk is dat de landelijke socialistische pers daar echter niet of nauwelijks aandacht aan wenste te besteden. Wellicht wilde men van die kant de nationale betrekkingen niet laten vertroebelen door de polariserende verhoudingen in Noord-Brabant en Limburg.¹² Voor Tans kwam het mandement in ieder geval niet *ex nihilo*. Hij reageerde begin juli 1954 echter wel verbijsterd op een briefje van het schoolbestuur, waarin hem gevraagd werd welke consequenties hij uit het mandement zou trekken. Tans moest binnen een week een keuze maken tussen zijn baan als leraar en zijn PvdA-activiteiten: 'buigen of broodroof'.¹³ Het mandement bracht Tans dus niet alleen tot 'zedelijke verontwaardiging' of in een 'diepgaand gewetensconflict', maar betekende tevens een directe bedreiging in zijn bestaan. De kwetsuur zat diep: tot aan zijn dood keerde Tans in bijna ieder interview op het mandement terug. Hij stond dan ook in de zomer van 1954 niet voor een gemakkelijke keuze, want hij was gehuwd en vader van vijf zonen tussen de vier en de tien jaar. Buigen was echter iets waar Tans, een lange, slanke man met ook in fysiek opzicht een opvallend rechte rug - hij had iets strams

in zijn houding - niet of nauwelijks toe in staat was. De keuze werd echter een stuk eenvoudiger, toen hij uitgerekend in die eerste week van juli het aanbod kreeg een opgevallende plaats in de Tweede Kamer op te vullen.¹⁴ Tans zei opgelucht 'een weloverwogen, gewetensvol "ja"' tegen het Tweede-Kamerlidmaatschap, waarbij hij vooruit liep op de officiële stellingname van de KWG die pas in februari 1955 plaatsvond: de KWG besloot toen binnen de PvdA te blijven.¹⁵ Tans koos voor een politieke carrière en verbrandde zijn schepen achter zich: hij kon althans niet meer bij het katholieke onderwijs in Maastricht terugkeren.

Tans had het als katholiek PvdA-politicus niet makkelijk in Limburg: hij werd als het ware de *bête noire* in een grote kudde van overwegend volgzaam katholieken. Hij voelde zich gekrenkt wanneer zijn oud-collega's een straatje omliepen zodra ze hem zagen, maar het kwetste hem nog meer als hij voor een slechte katholiek werd uitgemaakt. Zijn hele gezin stond trouwens onder druk. In de kerk moest het de vernedering ondergaan om donderpreken over het rode gevaar aan te horen en op school werden de kinderen getreiterd en uitgejouwd - ook door de onderwijzers - voor 'vieze, vuile communisten'. De pesterijen liepen dermate uit de hand, dat de kinderen naar een andere lagere school moesten. Toen één van hen naar de katholieke HBS wilde waar zijn vader docent was geweest, werd hij afgewezen, zodat hij naar de stedelijke HBS moest gaan. De oudste zoon kreeg bovendien tot zijn grote schrik tijdens de biecht van de pastoor te horen dat zijn vader een doodzonde had begaan.¹⁶ Zelfs Tans' vrienden werden in hun maatschappelijke positie bedreigd, omdat zij openlijk voor die vriendschap uitkwamen en met de PvdA sympathiseerden, dat wil zeggen niet eens lid waren. Ondanks de sociale druk ging Tans niet gebukt onder twijfel: hij was ervan overtuigd dat hij zijn geweten moest volgen en de goede weg was ingeslagen. Hij had dan ook volgens die vrienden een zeer sterk karakter en een hele positieve instelling in het leven.¹⁷ Tegenstand daagde Tans eerder uit tot volhouden en terugvechten dan tot capituleren. Tans zelf liet bovendien ooit weten dat hij zich in het woelige politieke water thuis voelde als een vis.

Met hart en ziel stortte hij zich in zijn nieuwe leven, waarbij hij de aandacht moest verdelen tussen Den Haag, waar hij twee à drie dagen in de week verbleef, en Maastricht. In oktober 1954 werd hij geïnstalleerd in de Tweede Kamer, waar hij als onderwijsspecialist voorzitter van de vaste kamercommissie voor Onderwijs en Wetenschappen werd; in maart 1955 volgde zijn installatie in de gemeenteraad van Maastricht; in september 1955 werd hij gewestelijk voorzitter van de federatie Limburg; en daarnaast ging hij voort met zijn journalistieke werkzaamheden. Sinds begin 1953 zat hij bovendien al in de Commissie voor de propaganda in 't Zuiden, door de PvdA opgericht na de voor deze partij zo hoopvolle verkiezingen van 1952. Tans beperkte zich niet tot de politiek in engere - dat wil zeggen partijpolitieke - zin. Hij was er namelijk van overtuigd dat de doorbraak alleen kans van

slagen had in het katholieke Limburg, wanneer de socialisten zich niet alleen op politiek gebied, maar ook in het bredere maatschappelijke leven zouden bewegen en zich achter het regionalisme stelden.¹⁸ Zelf bekleedde hij diverse bestuursfuncties; in de jaren vijftig zat hij onder andere in de adviesraad van de Regionale Omroep Zuid en in het bestuur van de Maastrichtse schouwburg.

Het is duidelijk dat de PvdA na het mandement van 1954 met Tans, die nu al zijn kaarten op een politieke carrière had gezet, een belangrijke troef in handen had gekregen. De partijleiding meende juist in het Zuiden doorbraakwinst, met name onder de katholieke arbeiders, te kunnen boeken. Vooralsnog was de PvdA in Limburg echter een zwak georganiseerd klein partijtje, dat zijn actieve kader voornamelijk onder de 'import', de zogenaamde 'Hollanders' vond. Alleen in Maastricht, de bakermat van het socialisme in Limburg, was de PvdA sterk met - in 1953 - ongeveer 30% van de gemeenteraadszetels. Op het Limburgse platteland had de PvdA nauwelijks aanhang, maar in de grotere gemeenten als Venlo, Weert, Roermond en Sittard en in de oude en nieuwe mijnstreek was de PvdA bij de kamerverkiezingen van 1952 onmiskenbaar ten opzichte en deels ten koste van de KVP vooruit gegaan. De KVP hervond echter na het mandement haar zelfvertrouwen - zij kon de KNP weer binnen haar gelederen verwelkomen.

Kort na het besluit van de KWG om binnen de PvdA te blijven opende KVP-partijvoorzitter H.W. van Doorn de verkiezingsstrijd; de latere Harry van Doorn werd overigens medeoprichter van de Politieke Partij Radicalen en sloot zich nog weer later - O, ironie van de geschiedenis - aan bij de PvdA. Met het nodige gevoel voor dramatiek riep hij in het Pancratiushuis te Heerlen Limburg uit tot 'frontgebied' waar de 'doorbrekers' al hun krachten op beproefden. De KVP betekende, aldus Van Doorn eind februari 1955, een 'zegen voor land en volk': deze partij stond immers garant voor de 'persoonlijke vrijheid' en verzette zich tegen 'de afbrokkeling van de menselijke waarden' en 'de bedillerijen van de systeemzucht en de dictatuur van de staat, welke de socialisten' propageerden. De kiezers en wel in het bijzonder de Limburgse kiezers moesten zich in 1956 realiseren dat zij zouden uitmaken of 'onze kinderen zullen leven in een rood of in een christelijk land'.¹⁹ De toon was gezet.

3. O'56: de O van Overwinning of van Ondergang?

Zowel in de KVP als in de PvdA leefde de overtuiging dat het al dan niet slagen van de doorbraak vooral afhankelijk was van het Limburgse electoraat: de verkiezingsuitslag in Limburg had dus een meer dan regionale betekenis. Terecht constateerde de voorzitter van het kringbestuur van de KVP-Limburg, J.J.H. Joosten, eind februari 1955 dat de PvdA hoge verwachtingen koesterde ten aanzien van Limburg; hij verwachtte een 'uitputtende verkiezingsstrijd'. Klonken die laatste woorden van Joosten haast een beetje

mismoedig, die van zijn tegenspeler Tans kenmerkten zich juist door strijd-lust. Tans wees de Limburgse socialisten op hun zware verantwoordelijkheid ten aanzien van het socialistische doorbraak-ideaal; het gewest Limburg stond klaar 'voor de aanval, klaar om zijn bijdrage te leveren voor het lustrumgeschenk' aan de PvdA in 1956: 'een nieuwe klinkende verkiezingsoverwinning, met een eigen zetel van Limburg alleen'.²⁰ De KVP en de PvdA riepen hun partijleden op zich actief op de naderende verkiezingen voor te bereiden. De PvdA was al zeer vroeg, eind 1954, met het 'Doorbraakfonds' gestart om maar liefst één miljoen gulden ter financiering van de verkiezingscampagne bijeen te brengen. De KVP volgde in 1955 met het 'Strijdfonds' dat op financiële steun van het episcopaat kon rekenen.²¹ Beide partijen waren bovendien druk in de weer met intensieve, succesvolle ledenwerfacties. Eind 1953 telde de KVP in Limburg 26.000 en in begin 1956 60.672 leden! Ook het ledenaantal van de PvdA in Limburg liet aan het begin van de jaren vijftig een sterk stijgende lijn zien van 1.058 leden in 1950 naar 2.232 in 1956.²² Ondertussen namen de politieke spanningen op landelijk niveau toe. De KVP en de PvdA raakten verdeeld over het sociaal-economisch beleid. Sinds de economische opleving na 1953 krachtig doorzette, ontstond binnen de KVP groeiende weerzin tegen de socialistische regelzucht; de KVP wenste de regulerende functie van de overheid in te krimpen en achtte de tijd rijp voor vrijere loonvorming en belastingverlaging. Bij de huurweterisis van mei 1955 hing de rooms-rode coalitie aan een zijden draadje; de val van het tweede kabinet-Drees werd op het nippertje bezwo-
ren.²³

In deze politiek toch al geprikkelde stemming gaf de KVP onder het motto 'D'anderen een Van Doorn in het oog' het krantje *O'56* - met de O van Overwinning - uit, dat nogal wat commotie veroorzaakte. Eind juni 1955 kregen katholieke kerkgangers *O'56* uitgereikt met het verzoek de zondag daarop geld te storten op het Strijdfonds van de KVP. Door het krantje op een bepaald punt open te vouwen kreeg de lezer steeds de andere kant van de 'eremedailles' van de PvdA te zien; zo was de keerzijde van vrijheid van meningsuiting: behalve voor bisschoppen; de keerzijde van bevordering van de woningbouw: maar voor kleine gezinnen; en die van vaderschap staat zorgt voor alles: loodzware belastingen. In de PvdA wekte vooral de spotprent 'Als de rode haan victorie kraait' grote ergernis. Hierop stonden vier brandende gebouwen afgebeeld met de opschriften 'Kath. pers, KRO, Charitas en Kath. onderwijs', alsof de PvdA op de vernietiging van deze instituties uit was. De reactie in *Het Vrije Volk* was één van grote verontwaardiging: 'Deze plaat is een afschuwelijke leugen, die tot enig doel heeft de geesten te vergiften en de argelozen te misleiden.'²⁴ De partijvoorzitter van de PvdA, E. Vermeer, sprak over 'een misdadige insinuatie' en in het partijbestuur werd zelfs even met de gedachte gespeeld juridische stappen tegen de KVP te nemen. Op voorstel van Vermeer besloot het PvdA-bestuur in ieder geval Tans de financiële armslag te geven onmiddellijk een inlegvel voor *Socialistisch*

Commentaar te maken, waarin het pamflet *O'56* zou worden gehekel.²⁵

Zoals de PvdA zich tijdens deze verkiezingsstrijd gedwongen zag haar identiteit als doorbraakpartij te beklemtonen, zo voelde ook Tans, uitgedaagd door *O'56*, de noodzaak stelling te nemen. De ene publicatie na de andere vloeide uit zijn pen. Zo verscheen begin juli de speciale uitgave van *Socialistisch Commentaar* met de kop 'De O van Ondergang', waarmee Tans wilde aangeven dat het pamflet *O'56* uiteindelijk de KVP zelf zou schaden. Hij haalde diverse uitlatingen van vooraanstaande KVP-ers aan, die zich van het verkiezingsblaadje distantieerden. De plaatselijke KVP-besturen in Amsterdam en in 't Gooi weigerden het blaadje *O'56* te verspreiden met het argument dat zij het onchristelijk en onwaardig vonden. In Limburg deelden alle KVP-afdelingen het krantje echter ijverig aan de kerkgangers uit. Tans meende dan ook dat *O'56* meer typerend was voor de KVP-mentaliteit in het Zuiden dan in het Noorden van Nederland. In *Het Parool* beschuldigde hij terecht of ten onrechte G. Gielen, zowel lid van het hoofdbestuur als van de Tweede-Kamerfractie van de KVP en hoogleraar pedagogiek aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, van het auteurschap van *O'56*.²⁶ Gielen had het openlijk voor dit krantje opgenomen, maar hij wenste niet als de auteur ervan door te gaan - die naam werd zorgvuldig geheim gehouden.²⁷ De Limburgse regionale pers beaamde dat de katholieken in Limburg anders waren dan die in Amsterdam. De Limburgers onderscheidden zich door 'een grote dosis volkse humor' en een afkeer van 'intellectuele betweterij'.²⁸ Ofschoon ook het hoofdbestuur van de KVP achter *O'56* bleef staan - het 'bevat geen leugens, wel scherpe spot'²⁹ - zat de KVP-fractie van de Maastrichtse gemeenteraad er behoorlijk mee in de maag. Tans dreef de voorzitter van de KVP-fractie in het nauw met zijn uitdagende verzoek met bewijzen te komen, dat de PvdA het bijzonder onderwijs wilde vernietigen.

4. Tans' politieke geloofsbelijdenis

Met het pamflet *O'56* was de verkiezingsstrijd in feite al in volle gang, terwijl de verkiezingsprogramma's pas in het najaar van 1955 uitkwamen. De belangrijke thema's in het KVP-programma waren bezitsvorming - met name de verwerving van een eigen woning -, vrijere loonvorming en doorvoering van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. De PvdA verklaarde in haar program met nadruk dat de doorbraak tot haar wezen behoorde en stelde de verkiezingen in het teken van de doorbraak. Verder hield de PvdA vast aan een planmatig economisch beleid gericht op volledige werkgelegenheid en beheersing van de schommelingen in het economisch leven. Op de Fakkeldragersdag in oktober 1955 te Utrecht liet Tans strijdvaardig weten dat hij in de voorste gelederen wilde staan om voor een nieuwe schitterende overwinning van de PvdA te zorgen. Dat de politieke spanningen in Limburg opliepen, kwam duidelijk naar voren tijdens de algemene beschouwingen in de gemeenteraad van Maastricht in januari 1956. Er vond toen een uniek

debat plaats in die zin, dat het tot een fundamentele uitwisseling van gedachten tussen de KVP- en de PvdA-fractie kwam. De waarnemend fractievoorzitter van de KVP begon zijn betoog met een verwijzing naar het bisschoppelijk mandement van 1954. Het getuigde, sprak hij polemisch, bepaald niet van de *sensus catholicus* dat de katholieken in de PvdA dit negeerden en de kerkelijke hiërarchie trotseerden. Hij was er bovendien van overtuigd dat de godsdienstig-zedelijke vervlakking onder katholieken hand in hand ging met het stemmen op de PvdA. Onmiddellijk nam Tans hierop het woord. Hij greep de gelegenheid aan om in het openbaar als het ware zijn politieke geloofsbelijdenis uit te spreken. In een gloedvol betoog zette Tans uiteen wat hem in de politiek bewoog, en rechtvaardigde hij zijn positie. Om te beginnen wees hij op de woorden van nota bene KVP-leider C.P.M. Romme, die juist had gesteld dat de katholiciteit van de katholieke leden in de PvdA niet in het geding was. De waarnemend voorzitter van de KVP-fractie deed nu alsof de ware *sensus catholicus* - ofwel, zoals Tans opmerkte, in het Nederlands gezegd de ware christelijke mentaliteit - uit het KVP-lidmaatschap bleek - alsof dit lidmaatschap 'het veilige toegangskaartje zou betekenen tot de hemel!'

Tans wenste, zei hij malicieus, in zijn betoog buiten beschouwing te laten dat het natuurlijk van een 'hautaine aanmatiging' getuigde wanneer de ene christen over de andere christen de zedenmeester uithing, maar ging graag uitgebreid in op het vraagstuk van de verhouding tussen politiek en godsdienst. Een van de exponenten van het Franse personalisme, de filosoof J. Maritain, had daar aldus Tans ruim twintig jaar eerder zeer belangrijke dingen over gezegd. Politieke verscheidenheid tussen katholieken beschouwde deze filosoof toen al als een vanzelfsprekende zaak: het forceren van politieke eenheid onder katholieken was zelfs 'gevaarlijk en tegennatuurlijk' en zeker niet in het belang van de katholieke kerk. Wat die andere opmerking betreft - de suggestie dat de PvdA de vervlakking van het zedelijk en godsdienstig leven in de kaart speelde - deze was, aldus Tans, te ernstig om erover te zwijgen. Ook nu weer beriep hij zich in zijn verweer op uitspraken uit katholieke hoek. Terwijl hij zich baseerde op een wetenschappelijke publicatie van een geestelijke, stelde hij dat het stemmen op de PvdA misschien het gevolg was van een zekere godsdienstige vervlakking, maar dat de PvdA daarvoor niet verantwoordelijk gesteld kon worden. De oorzaak van die godsdienstige vervlakking lag volgens hem elders, namelijk op religieus terrein.

Hiermee kwam Tans op een voor hem uiterst belangrijk punt. Zijn beslissing om binnen de PvdA te blijven kwam voort uit verzet tegen het zogenaamde 'clan-katholicisme', ook wel 'gehoorzaamheids-katholicisme' genoemd. In dit clan-katholicisme betekende katholiek-zijn eenvoudigweg gehoorzaamheid en volgzaamheid jegens het gezag; wie echter 'uit de gelederen' trad, 'uit de slagorde', was een 'verrader', een 'afvallige', die vervolgd moest worden. Het typische van het clan-katholicisme was, zo betoogde Tans verder, dat het

geen onderscheid maakte tussen gehoorzaamheid en volgzzaamheid; het bewees zodoende niets anders te zijn dan een façade, waarachter het tegen-deel van gehoorzaamheid kon schuil gaan; zelfs de viering van de H. Eucharistie verwerd tot plicht en oefening. In de moderne tijd, aldus Tans, besliste het eigen geweten over de kwestie van volgzzaamheid; die vrijheid moest geëerbiedigd worden, wilde de kerk zich niet tot een 'dictatoriale instelling' verlagen. Geëmotioneerd liet Tans weten dat het mandement hem in een ernstig gewetensconflict had gebracht. Nooit eerder had hij de christelijke mondigheid zo sterk ervaren als 'een kruis', maar hij was ervan overtuigd dat het dragen van dit kruis uiteindelijk ook vruchtbaar zou zijn voor de kerk 'in weerwil wellicht van de uiterlijke schijn'. De opmerking van de waarnemend fractievoorzitter van de KVP dat Tans het mandement genegeerd had, klonk hem daarom als 'een diep grievende belediging' in de oren. Daaruit bleek wel, zei Tans, dat deze geen enkele notie had van wat een gewetensconflict kon zijn; niet wist wat men doormaakte als men 'door de diepten van een dergelijk conflict heen' tot een eigen zelfstandige beslissing moest komen, wat het betekende, wanneer men 'om des gewetens wille' niet anders kon dan zijn geweten volgen. Aan het slot van zijn betoog sprak Tans gedreven:

'Ik sta hier dus, omdat het mijn plicht is te staan, waar ik sta, omdat het mijn plicht is de toestand, die zelfs van katholieke zijde als de ideale toestand is gekenmerkt, te helpen doen groeien, en om uit de noodsituatie te komen waarin de katholieken met hun politieke vormgeving in de 19e eeuw waren geraakt. Ik sta hier, omdat ik in de maatschappelijke vormgeving van het moderne Nederlandse socialisme de beste verwerkelijking zie van mijn katholieke beginselen, van mijn katholieke zedelijke normen. Ik sta hier ook, omdat ik het als mijn roeping versta hier te staan, om op deze wijze de plicht van de Blijde Boodschap in de maatschappij te beleven. En ik verheug mij erover, dat ik die plaats kan innemen; dat het mogelijk is geworden in de ontwikkeling van Nederland, dat de katholiek niet langer afzijdig hoeft te staan, zoals dat helaas en tot grote schade ook van de godsdienst, in de afgelopen tijd noodzakelijk was. Ik verheug mij in deze ontwikkeling en ik ben er vast van overtuigd - de historie is niet terug te draaien en de historische ontwikkeling zal voortgaan - dat wat men "doorbraak" noemt, op weg is en niet is tegen te houden.'³⁰

Tans hield van dramatiek. Hij genoot ervan toespraken te houden en had onmiskenbaar retorische gaven. De toon van de politieke discussie medio jaren vijftig was doorgaans ook plechtig, zo niet - in onze ogen nu - haast

pathetisch. Tans oogste bij zijn politieke tegenstanders in de gemeenteraad waardering voor de oprechtheid, waarmee hij zijn standpunt had verdedigd. Tans was ook oprecht, maar niet alleen dat. Het opvallend frequente gebruik van het woordje 'staan' verraadt iets van zijn onverzettelijkheid: men ziet Tans met een kaarsrechte rug pal staan voor zijn overtuiging.

5. Christendom of socialisme - Drees of Romme?

In de 'echte' verkiezingscampagne, die in april 1956 van start ging, was geen plaats voor dialoog. In Limburg bestookten de KVP en de PvdA elkaar met leuzen als 'christendom of socialisme' en 'Drees of Romme'. Nog nooit hadden de KVP en de PvdA zich zo degelijk op een verkiezingscampagne voorbereid. Beide partijen hadden kosten noch moeite gespaard. Zij hadden zich op de hoogte gesteld van de modernste reclametechnieken en de nieuwste inzichten uit de massapsychologie. De KVP besloot voor het eerst om net als de PvdA met één lijsttrekker te komen, met als gevolg dat de verkiezingen sterk in het teken van de tegenstelling Drees - Romme kwamen te staan. De televisie speelde nog geen rol, maar er werd wel gebruik gemaakt van de radio, van films, lichtbeelden en speciale geluids- en projectiewagens en zelfs een helikopter. Verder waren daar natuurlijk nog de oude vertrouwde massale optochten en demonstratieve vergaderingen, waar de partijbonzen zich met veel vlagvertoon en fanfaregeschetter aan het volk presenteerden. Het zwaartepunt lag echter op het geschreven woord. De KVP en de PvdA overspoelden werkelijk het land met miljoenen folders, manifesten, affiches, brochures en wat dies meer zij. Daarnaast waren er natuurlijk de dagbladen: de PvdA 'had' *Het Vrije Volk* en de KVP *De Volkskrant*.

Het grote voordeel voor de KVP in Limburg was dat de regionale pers kritiekloos aan haar zijde stond. Tans had sterke aanwijzingen gevonden dat de redacties van die kranten hun consigne van boven, dat wil zeggen van het bisdom, kregen.³¹ Het enige medium dat onafhankelijk stond van de katholieke monocultuur in Limburg was de Regionale Omroep Zuid, die slechts verantwoording schuldig was aan Hilversum. Met Tans in de adviesraad werd deze omroep al dan niet terecht als broedplaats gezien van doorbrekers.³² Het redactionele beleid van de regionale kranten was enerzijds gericht op het kweken van een anti-PvdA stemming, door deze partij af te schilderen als een anti-katholieke partij waarin het marxisme nog welig tierde; anderzijds op het isoleren van de socialisten: aankondigingen of verslagen van openbare bijeenkomsten van de PvdA werden althans nooit opgenomen. Om die reden had Tans dan ook al in 1951 het initiatief genomen tot de uitgave van van *Socialistisch Commentaar*, een krantje dat gratis in Maastricht en omgeving werd verspreid. De PvdA beschikte tevens over het bedrijfsblad *De Mijn*, dat reeds vanaf 1949 gratis bij de uitgangen van de mijnen aan de mijnwerkers werd uitgedeeld.

Het was Tans die deze bladen vrijwel helemaal in zijn eentje vol schreef.

Tijdens de verkiezingsstrijd verweet hij de KVP vooral een zwenking naar rechts, zoals blijkt uit de slogan 'Wie op Romme stemt, stemt op Welter. Uw keuze: terug met Romme of vooruit met Drees'. Juist in Limburg speelde de PvdA Drees uit tegen Romme, omdat Romme in het Zuiden een betrekkelijk weinig populaire KVP-politicus was. Verder trachtte de PvdA de katholieke kiezers in Limburg vooral aan te spreken met Tans' - overigens anoniem verschenen - brochure *De katholieke en zijn partij*. De verspreiding van de gigantische hoeveelheid propagandamateriaal lag op de schouders van een vrij kleine groep PvdA-ers. Afgezien van Tans was vooral ook de secretaris van het gewest, J. van der Woude, een belangrijke spilfiguur in de organisatie,³³ er ontstond een kameraadschappelijke vriendschap tussen deze twee mannen die zich verbonden wisten door hun toewijding aan 'de goede zaak'. Op haar beurt gaf de KVP ook weer huis-aan-huis- en bedrijfsbladen uit. Op heftige toon wakkerden deze krantjes afkeer van de 'rooien' aan, waarbij een scherpe tweedeling werd gemaakt tussen 'wij' - goede Limburgse katholieken - en 'zij' - verderfelijke 'Hollandse' socialisten. De angst voor de PvdA nam bij verkiezingsstrijd buitenproportionele vormen aan. In de katholieke pers werd de PvdA als een acuut gevaar voor de maatschappelijke en morele orde in Limburg voorgesteld.³⁴ Het opzweepen van de gemoederen gebeurde doelbewust. De propagandaleider van de KVP liet de reeds genoemde Joosten weten, dat de verkiezingsstrijd zo fel moest worden dat er een 'verkiezingspsychose' zou ontstaan.³⁵ En dat was inderdaad wat er gebeurde: het Limburgse KVP-kader leek in de ban van morele paniek te raken.³⁶ De mix van regionalistische sentimenten, katholicisme en politieke voorkeur voor de KVP bleek een explosief mengsel te zijn.

Vlak voor de verkiezingen ontstond zo'n geladen politieke stemming, dat zich diverse incidenten voordeden. Dat KVP-ers en PvdA-ers elkaars affiches besmeurden of met eigen propagandamateriaal overplakten was niet uniek voor deze verkiezingen - Tans' woning zat onder de KVP-affiches.³⁷ Niet eerder vertoond was echter dat openbare vergaderingen werden verstoord. Het was duidelijk niet alleen politieke stabiliteit, consensus, rustige gezapigheid, orde, moraliteit en gezag wat de klok sloeg in het Limburg van de jaren vijftig.³⁸ Tijdens een zogenaamde platformvergadering van de PvdA in Venlo op 17 mei 1956, waar onder anderen Tans, Drees en Vermeer spraken, gooide een groepje KVP-ers met stinkbommen.³⁹ Zodra Tans als eerste het woord nam, verspreidde zich een onwelriekende geur. Drees moest zijn rede in een verzenkende stank uitspreken in een overvolle zaal met ruim tweehonderd belangstellenden. Na afloop van de vergadering deelden enkele KVP-ers propagandapamfletten uit en kreeg Drees - 'Nederlands eerste burger!' - allerlei beledigingen naar het hoofd geslingerd. Die KVP-ers stonden daar volgens Tans ook om precies te observeren welke gelovige katholieken de PvdA-vergadering bezochten.

Deze gebeurtenis wekte natuurlijk ergernis binnen de PvdA, maar het incident in Roermond, nog diezelfde avond, werd als ronduit shockerend

ervaren. Hier trachtte een menigte scholieren Drees op een openbare vergadering in de open lucht - het was de PvdA in deze stad niet gelukt een zaal te huren - het spreken te beletten. Met KVP-spandoeken en met KVP-affiches beplakte auto's baanden de jongeren zich een weg door de menigte, terwijl zij kabaal maakten met claxons en loeiende motoren. De jongeren zagen zelfs kans om net op het moment dat Drees met zijn rede wilde beginnen de lichtkabel door te snijden, zodat de premier plotseling in het donker stond. Onmiddellijk posteerden twee Fakkeldragers van de arbeidersmuziekvereniging 'De Ster der Toekomst' uit Maastricht met hun flambouwen zich naast Drees. Deze kon zijn rede nu 'in het zichtbaar lichtend idealisme' uitspreken; zijn stem 'trilde van verontwaardiging' toen hij zei: 'Deze sabotage is een schande!'. De 'schande van Roermond' getuigde, aldus Tans, van een pijnlijk gebrek aan democratisch besef onder de katholieke jeugd; *Het Vrije Volk* sprak zelfs van 'nazi-methoden'. In een persbericht verklaarde het kringbestuur van de KVP-Limburg geen enkele verantwoordelijkheid voor de ordeverstoringen in Venlo en Roermond op zich te willen nemen; het voegde eraan toe dat de socialistische propaganda ook wel erg provocerend werkte in Limburg.

Eén dag na 'Roermond' was er alweer bijna sprake van een incident. Vlak voor de komst van een geluidswagen van de PvdA in Thorn verspreidde de plaatselijke KVP-afdeling een pamflet, dat de bewoners opriep de PvdA volkomen te negeren: 'Niet kijken, geen acht op slaan, absoluut niet reageren, maar laten schreeuwen, huizen dicht, straten leeg, zelfs niet gluren achter de gordijnen...'. De KVP-afdeling beloofde het propagandamateriaal van de PvdA op te halen en in het openbaar te verbranden, waarna het 'Aan U, O Koning der eeuwen' en het 'Wilhelmus' gezongen zou worden. De PvdA besloot hierop helemaal geen pamfletten te verspreiden, zodat Thorn - aldus het commentaar voor de Vara-radio - 'een herhaling van de boekenverbranding in Nazi-Duitsland' bespaard bleef.

Ruim een week later was de KVP aan de beurt om verontwaardigd te zijn over een 'provocatie van de ergste soort' in de Heerlense wijk Meezenbroek. De 'propagandisten der PvdA' toonden volgens de KVP-gezinde pers geen enkel respect voor de 'godsdienstige gevoelens der katholieke meerderheid'. Zij hadden in de nacht voor de H. Sacramentsprocessie van de H. Geest-parochie een portret met 'de kop van Drees' op het rustaltaar geplaatst en wel zo dat Drees precies onder het voetstuk kwam te hangen, waarop het Allerheiligste zondagmorgen zou worden geplaatst. Alle PvdA-propaganda kon nog bijtijds worden opgeruimd op één affiche met de kop van Drees na, die in een boom hing vlakbij een luidspreker, waaruit het 'Bid voor ons, zondaars' dreunde. Tans, die het 'oirbaar' scheen te vinden 'als katholiek in deze provincie als gewestelijk voorzitter van de PvdA in Limburg en als aanvoerder in de strijd tegen de katholiek georganiseerde kiezers te fungeren',⁴⁰ stelde een onderzoek in - zonder resultaat.

Tans realiseerde zich als geen ander hoe belangrijk de rol van de pers was

bij deze verkiezingen. Vanzelfsprekend had hij goede contacten met *Het Vrije Volk*, maar hij had deze ook met andere landelijke bladen als *Vrij Nederland* en *Het Parool*. In deze kranten kwamen de Limburgse incidenten uitgebreid aan de orde. Tans legde de verantwoordelijkheid voor 'de uitwassen' bij de KVP-leiding neer: haar 'verdraaide voorstelling van zaken heeft de geesten der mensen volkomen vertroebeld en verward'.⁴¹ 'Zeker', stelde Tans, 'de strijd was altijd fel in Limburg, maar de thans op terreur lijkende methoden zijn erger dan zij ooit zijn geweest'. Het zat volgens hem zo, dat vele mensen die in de richting van de PvdA dachten, uit vrees voor hun werkgevers biljetten van de KVP voor hun ramen hingen; die biljetten waren huis aan huis rondgedeeld en weinigen durfden er geen aan te nemen. Hetzelfde was het geval, aldus Tans, bij de bliksemacties van de KVP om leden te werven: velen gaven zich uit angst als lid op, hoewel zij niet met de KVP sympathiseerden. Verzuachtend noemde Tans het allemaal een onwaarschijnlijk gedoe. In wezen ging het volgens hem om de angst voor de om zich heen grijpende geloofsverzwakking; een enquête van maart 1956 had aangetoond, dat in Maastricht 40 tot 50% van de katholieken op zondag niet naar de kerk ging. Tans meende dat de kerk dit proces probeerde te keren door de mensen politiek aan de KVP gebonden te houden in de hoop op een herleving van het geloofsleven: in plaats van het probleem van binnen uit aan te pakken begon men aan de periferie van het organisatieleven, zodat men niet tot de kern van de zaak doordrong. De KVP, analyseerde Tans verder, werkte nu met de drogreden dat het bij deze verkiezingen om het katholicisme, om het behoud van het christendom, ging en dús om Limburg zelf. Vandaar dat de KVP de PvdA van anti-Limburgse propaganda beschuldigde: zij sloeg daarmee twee vliegen in één klap: de PvdA is tegen het geloof en tegen Limburg, zo vatte Tans het samen.

Aan de teneur van dit soort artikelen ergerde de redactie van *De Nieuwe Limburger*, de meest gelezen Limburgse krant, zich mateloos.⁴² Daarom deed zij het hoofdbestuur van de KVP en het partijbestuur van de PvdA het voorstel om een onpartijdig onderzoek naar de incidenten in Venlo, Roermond en Heerlen te laten verrichten. De nuchtere feiten moesten maar eens boven water komen - de PvdA gaf zich te veel over aan 'schijnheilig gejammer' en ergerlijke overdrijvingen ten koste van katholiek Limburg'.⁴³ Feit is dat deze partij - en met name Tans - de rel in Roermond flink uitbuitte. Drees - 'vader van de ouden van dagen' - werd als een soort martelaar van het vrije woord voorgesteld, monddood gemaakt door een groep door de KVP opgehitste kinderen, die (nog) niet zelfstandig en kritisch konden denken. 'Dr. W. Drees in Limburg met stinkbommen, gejoel en terreur ontvangen', stond met dikke letters te lezen in een socialistisch pamlet dat vlak voor de verkiezingen werd verspreid.

'Zo werd een man als dr. Drees, een figuur van nationale betekenis, die zijn land tijdens de oorlog diende als een der

leiders van het verzet en die daarna tien jaren van zijn leven als minister-president gaf voor herstel en vernieuwing van ons verwoeste vaderland - zo werd deze man in Limburg ontvangen, toen hij er spreken wilde over de idealen van zijn partij: met stinkbommen, gejoel en terreur!'⁴⁴

De schrijver van dit proza was Tans, die, zoals hij het later zelf uitdrukte, 'het hoogtepunt voor het beleven van de wellust' aan het werk als pamfletten-schrijver in de jaren vijftig beleefde.⁴⁵

6. Doorbraak of inbraak?

Tijdens de laatste dagen voor de 'verkiezingen van deze eeuw' op 13 juni 1956 liep de verkiezingskoorts nog hoger op. Terwijl de PvdA met spanning afwachtte of de doorbraak verder ging, vroeg de KVP zich af of zij haar verloren terrein had teruggewonnen: wie zou de grootste partij worden? Zodra de stembusuitslag bekend werd, barstte een daverende feestvreugde uit in het socialistische kamp. Juichend constateerde Tans dat de PvdA voor de tweede achtereenvolgende keer de grootste partij was geworden met een ongekend hoog stemmenpercentage van 32,7%; de PvdA kwam nu met vijftig leden in de Tweede Kamer tegen 49 van de KVP.⁴⁶ Het werd vooralsnog de op twee na beste uitslag uit haar geschiedenis; alleen in 1977 en 1986 zou de PvdA een nog hogere score halen. In Limburg kreeg de PvdA een nog niet eerder vertoonde 17,5% van de stemmen - vergeleken met de verkiezingen van 1948 was dit meer dan een verdubbeling! Vooral in de Mijnstreek bleek de PvdA relatief sterk met om en nabij de 30% van de stemmen; koploper was Nieuwenhagen, waar de PvdA in 1952 14,5% en in 1956 31,9% van de stemmen behaalde. In Tans' eigen 'zwaar bevochten' stad Maastricht steeg de PvdA van 28% tot 31,8%. Maar het mooist van al was toch wel, vond Tans, dat de Limburgse PvdA nu dank zij de doorbraak voor het eerst haar eigen Tweede-Kamerzetel had verdiend: met de circa 69.000 PvdA-stemmen in Limburg kon deze provincie hem op eigen krachten naar de Kamer sturen - in het verleden had hij op een Brabantse lijst gestaan.

Dat de doorbraak onweerstaanbaar voortging was niet alleen de persoonlijke mening van Tans, maar het eensluidende commentaar op de verkiezingsuitslag in vrijwel alle PvdA-gezinde bladen.⁴⁷ Ook de directeur van de Wiardi Beckmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, J.M. Den Uyl, zag de doorbraak duidelijk voortschrijden.⁴⁸ *De Nieuwe Limburger* zag geen doorbraak, maar een 'inbraak': tot schade van de katholieke gemeenschap was het de PvdA gelukt in Limburg 'in te breken'. Impliciet gaf zij daarmee in feite toe dat de doorbraak was geslaagd, ook al wenste zij dit woord vanzelfsprekend niet te gebruiken. Tans' tegenspeler Joosten gaf toe verrast te zijn door de socialistische verkiezingszege, maar beklemtoonde toch liever

dat de KVP, met landelijk gezien 31,7% van de stemmen, haar oude sterkte had herwonnen. In Limburg had de KVP volgens hem zelfs 'een sprong vooruit' gemaakt van 75,5% in 1952 naar 78,6% van de stemmen - bij de vergelijkende cijfers werden de vroegere percentages van de KNP echter wijselijk weggelaten!⁴⁹ *De Volkskrant* liet zich dan ook heel wat minder optimistisch uit: in Limburg, 'het wel heftigst omstreden gebied', had de KVP helaas niet aan haar verwachtingen voldaan.⁵⁰ Het succes van de PvdA had, stelde de KVP-leiding, niets met een doorbraak richting katholieken te maken maar alles met het Drees-effect - inderdaad was de PvdA erin geslaagd Drees als een nationale figuur naar voren te schuiven. Verder had de PvdA volgens haar stemmenwinst in communistische en protestants-christelijke hoek geboekt. Ook meende de KVP-top dat de toenemende onkerkelijkheid in het voordeel van de socialisten zou werken.⁵¹ Waren de spanningen al voor de verkiezingen hoog opgelopen, nu verschilden de PvdA en de KVP weer van mening over de interpretatie van de verkiezingsuitslag: de ene verkiezingsanalyse verscheen na de andere - zowel in kranten als dikke rapporten - om de doorbraak aan te tonen of om die juist te ontcrachten. Niettemin kwam na een uiterst moeizame en langdurige formatie uiteindelijk toch nog weer een kabinet op brede basis tot stand onder leiding van Drees, maar de KVP en de PvdA waren in feite zo op elkaar uitgekeken dat de rooms-rode coalitie twee jaar later uiteenviel.

7. Slot: de doorbraak volgens Tans

Het stond voor Tans vast dat de verkiezingsuitslag de 'doorbraak van de doorbraakgedachte' betekende: de doorbraak bleek geen *idee-fixe* te zijn maar een politieke realiteit. Tans zag de stemmenwinst van de PvdA in Limburg als het gevolg van een bewuste doorbraak. Hij was ervan overtuigd dat vele Limburgse katholieken op de PvdA hadden gestemd omdat zij partijvorming op confessionele grondslag expliciet afwezen en het socialisme als de consequentie van hun geloofsovertuiging beschouwden. Het mandement en de 'onheuse' propaganda van de KVP hadden zijns inziens als een boemerang gewerkt en een stroomversnelling veroorzaakt in het politieke denken. De Limburgers lieten zich niet langer voorschrijven op welke politieke partij zij moesten stemmen, en dachten zelf na. Dit politieke bewustwordingsproces zag Tans in relatie met de toenemende emancipatie van de Limburgse bevolking.⁵² De redactie van *Het Parool* waagde het echter een groot vraagteken achter het bewuste van de doorbraak te zetten. Kon er wel van doorbraak gesproken worden, als die winst vooral het gevolg was van ontkerkelijking? Was het niet beter de verwarrende term doorbraak geleidelijk aan uit de circulatie te nemen? Tans was niet van zijn stuk te krijgen. Kennelijk leefde, stelde hij, ook in buitenkerkelijke kringen het besef dat een doorbraak ofwel vernieuwing van het politieke leven noodzakelijk

was: dit kon toch geen reden zijn om het doorbraak-karakter van de PvdA op te geven.

De PvdA boekte in 1956 ontegenzeggelijk doorbraakwinst in het katholieke kamp, zij het op beperkte schaal. Tans meende met een voor sociaal-democraten typerend optimisme dat 'de tijd' als het ware op de hand van het socialisme was. De doorbraak bleek echter geen onstuitbare historische ontwikkeling. Na 1956 raakte de PvdA tot aan het begin van de jaren zeventig electoraal in het slop: zij bleek meer van de ontkerkelijking te profiteren dan van de deconfessionalisering in de jaren zestig.⁵³ De ontzuiling zou doorzetten maar het politieke aanzien van Nederland zou anders ogen dan de doorbrekers dachten, zoals Tans later in zijn positie van PvdA--partijvoorzitter moest constateren.⁵⁴ De doorbraak had volgens hem echter niet uitsluitend een eng-politieke betekenis. Tans zag de doorbraak nogal breed, namelijk als een aspect van een moderne samenleving op weg naar meer openheid en individuele vrijheid; zo beschouwd zag hij het afbrokkelen van het gesloten katholieke Limburgse bolwerk als een aspect van de doorbraak. Het feit dat de PvdA er in 1956 in geslaagd was om een bres in dat bolwerk te slaan, was volgens Tans een teken dat de Limburgse bevolking zich onder invloed van de industrialisatie en de daarmee samenhangende urbanisatie versneld ging emanciperen. Tans zag het als zijn levensopdracht om als Limburgse districtsvertegenwoordiger van de PvdA een sturende rol in dit emancipatieproces te spelen. Hij juichte het toe dat Limburg de ogen opende voor alles 'wat leeft en beweegt in een nieuwe wereld'; de provincie werd zodoende niet meer zo overdreven romantisch gewaardeerd als in de dagen toen de 'hoorn des herders' nog schalde 'langs der beekjes boord'.

'Ook de Limburgse jeugd vliegt nu uit over de wereld, waarheen zij kan en wanneer zij kan. En de moderne techniek heeft beslist geen halt gemaakt aan de voet van het Limburgse heuvelland, noch in cultureel, noch in economisch-industrieel opzicht. De samenleving heeft er haar gesloten karakter door verloren. Zij werd uit haar isolement gerukt en is komen bloot te staan aan vreemde beïnvloeding vanuit een andere wereld. Met alle gevolgen van dien voor de eigen-geaardheid van de bevolking, die niet meer kan denken en voelen als weleer, toen het dierbaar oord nog zoveel was als het vaderland.'⁵⁵

noten

1. Zie J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen 1862-1947*, Amsterdam, 1994; en J.G.H. Tans, 'Katholicisme en socialisme', in: H.G.M. Derks, *Met betrekking tot Limburg*, Amsterdam, 1966, 234-242.
2. D.F.J. Bosscher, 'Veertig jaar Partij van de Arbeid. Dromen van een doorbraak', in: *Socialisme en Democratie*, 43 (1986), 8-12.
3. P. de Rooy e.a., *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland*, Nijmegen, 1995, 51. Zo schrijft De Rooy over het 'nieuwe' doorbraak-socialisme van de PvdA: 'Noch wat betreft het programma, noch wat betreft politieke strategie kwam er veel uit voort.'
4. J. Tans, 'Om de grondslagen der partijvorming', in: *De katholieke in de Partij van de Arbeid*, 10 (1956), 5, 7.
5. A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1956-1986*, Amsterdam, 1986, 24.
6. *Het Parool*, 1 juni 1956.
7. Deze biografie van Sjeng Tans wordt geschreven in opdracht van het College van Bestuur van de Universiteit Maastricht en zal in 2000 verschijnen.
8. Nota 'KVP in Limburg', 14 oktober 1953. Dossier politieke zaken. Archief van het Bisdom Roermond vanaf 1940 - Bisdom Roermond.
9. *Socialistisch Commentaar*, nr. 10, oktober 1952.
10. Dossier onderwijszaken. Archief van het Bisdom Roermond vanaf 1940 - Bisdom Roermond.
11. Gemeenteraadsverkiezing 1953 stad Maastricht. 111 Gemeenteraadsverkiezingen 1953. Archief J.J.H. Joosten, EAN 927 - Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHC), Maastricht.
12. Brief W.J. van Deelen aan E.F. Albrecht, de secretaris van het PvdA-partijbestuur, 19 mei 1954. P 11 Correspondentie W.J. van Deelen 1953/1954. Archief PvdA - Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam.
13. Tans liet deze brief aan zijn partijgenoot N. van de Wel lezen. Brief N. van de Wel, secretaris van de PvdA-afdeling Heer, aan E.F. Albrecht, 6 juli 1954. F 7 Federatie Limburg 1953/1954. Archief PvdA - IISG, Amsterdam.
14. Tans stond al op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer.
15. Curriculum van en geschreven door J.G.H. Tans, ongedateerd. Familie-archief J.G.H. Tans, Maastricht.
16. Gesprek van de auteur met P. Tans te Maastricht, 12 oktober 1995; en met A.J. Tans te Harderwijk, 1 december 1995.
17. Gesprek met J.G.L. Koene en A.M.H.G. Koene-Pijpers te Roermond, 8 december 1995. Deze personen hoefden niet op een vaste aanstelling in het katholieke onderwijs te rekenen, omdat zij als vrienden van Tans bekend stonden.
18. Samenvatting spreekbeurt dr. J. Tans gehouden te Oisterwijk op 8 mei 1949. F 7 Federatie Limburg 1949. Archief PvdA - IISG, Amsterdam.

19. *Gazet van Limburg*, 15 februari 1955.
20. Verslag der Kringbestuursvergadering van zaterdag 27 februari 1955 Roermond. 79 Vergaderstukken Kringbestuur KVP Limburg. Archief J.J.H. Joosten, EAN 927 - SHC, Maastricht.
Jaarverslag boekjaar 1954-1955 van de Partij van de Arbeid. Gewest Limburg. Particulier archief J. van der Woude, Simpelveld.
21. Het Doorbraakfonds van de PvdA haalde het miljoen overigens niet, maar wel het respectabele bedrag van 850.000 gulden. Op verzoek van Van Doorn verklaarden de bisschoppen zich bereid ieder 5.000 gulden (in totaal dus 25.000 gulden) te geven in verband met de naderende verkiezingen. Notulen van de vergaderingen van de bisschoppen 1953-1958. Archief van het Bisdom Roermond vanaf 1940 - Bisdom Roermond.
22. Zie *Mededelingenblad* van de KVP Kring Limburg en *Jaarverslagen* van de PvdA.
23. Zie voor de huurwetcrisis: D. Bosscher, 'De jaren 1946-1970', in: M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem, red., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994*, Amsterdam, 1994, 190.
24. *Het Vrije Volk*, 22 juni 1955.
25. Notulen van het partijbestuur, 25 juni 1955. Archief PvdA - IISG, Amsterdam.
26. *Het Parool*, 6 en 29 juli 1955.
27. *Limburgsch Dagblad*, 6 augustus 1955. Ook in de recent verschenen studie over de KVP blijft de auteur van O'56 ongenoemd. Zie J.A. Borne-wasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, dl. I: *Herkomst en groei*, Nijmegen, 1995, 363-366.
28. Zie *De Zuid Limburger*, 27 juni 1955; en de *Gazet van Limburg*, 28 juni 1955.
29. *De Tijd*, 11 juli 1955.
30. Handelingen van de gemeenteraad Maastricht, 9 en 10 januari 1956, in: *Gemeentebld van Maastricht* 1956, 20 en verder.
31. Correspondentie J.G.H. Tans aan J. van der Woude, 1948-1956. Particulier archief J. van der Woude, Simpelveld.
32. A.P.M. Cammaert, *Etherslag aan de Maas. Vijftig jaar radio-omroep in Limburg*, Maastricht, 1995, 44. De naam van broedplaats van 'doorbrekers' had de ROZ vooral te danken of te wijten aan het feit dat daar een oud-leerling van Tans, F. Wijsen, kwam te werken die met de PvdA sympati-seerde. De ROZ kreeg die naam volgens Wijsen trouwens niet terecht. Gesprek met F. Wijsen te Maastricht, 19 februari 1996.
33. De Groninger J. van der Woude (1919) behoorde niet tot een kerkge-nootschap. Kort na de bevrijding vertrok hij naar Heerlerheide om als klinisch analist bij de geneeskundige dienst van de mijnen te werken. Hij was niet alleen actief in de PvdA, maar ook in het NVV.
34. In de *Maas- en Roerbode* van 22 mei 1956 liet het KVP-Tweede-Kamerlid J. Peters bijvoorbeeld weten: 'Wij zijn in een strijd gewikkeld op leven

en dood, zonder overdrijving. Als de toestand van 1952 gehandhaafd wordt of verder gaat, dan zijn we aangeland op een hellend vlak naar beneden, waar we niet meer omhoog kunnen klauteren.'

35. 2799 Brief van S.B. Gras, voorzitter commissie Vorming, Voorlichting, Propaganda van de KVP, aan J.J.H. Joosten, voorzitter Kring Limburg KVP, 14 september 1955. Archief KVP - Katholiek Documentatie Centrum (KDC), Nijmegen. Merkwaardig genoeg laat Bornewasser dit aspect volledig buiten beschouwing in zijn hoofdstuk over 'De "Drees of Romme"-verkiezingen van 1956'. Zie Bornewasser, *op.cit.*, 370-385.

36. E. Goode en B.-Y. Nachman, *Moral panics. De social construction of deviance*, Oxford, 1994, 33 en verder.

37. Gesprek met P. Tans te Maastricht, 12 oktober 1995.

38. Stuurman was een van de eersten die dit beeld van de jaren vijftig nuanceerden. Zie: S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', in: *Kleio*, 8 (1984), 6-13.

39. Zie voor deze en volgende gegevens: 3538 Correspondentie met de PvdA 1956-1959. Archief KVP - KDC, Nijmegen. Dit dossier bevat de stukken van de Commissie tot onderzoek van onregelmatigheden tijdens de verkiezingsactie 1956 in Limburg.

40. *Limburgsch Dagblad*, 28 mei 1956.

41. *Het Parool*, 1 juni 1956.

42. *De Nieuwe Limburger*, 29 mei 1965.

43. Het partijbestuur van de PvdA juichte deze suggestie van *De Nieuwe Limburger* van harte toe en zocht begin juni 1956 onmiddellijk contact met het hoofdbestuur van de KVP. Dit zei toe hieraan mee te willen werken - al was de animo niet groot. Binnen het KVP-bestuur vreesde men dat het incident van Roermond nog eens door de PvdA zou worden uitgebuit. Uit tactisch oogpunt kon het KVP-bestuur zijn medewerking aan zo'n onderzoekcommissie natuurlijk niet ostentatief weigeren. Het besloot een afwachtende houding aan te nemen, tot het volgen van een vertragingstactiek dus (Zie het Verslag van de vergadering van het Bestuur van de Katholieke Volkspartij, 23 juni en 9 juli 1956. 11 Vergaderstukken Partijbestuur KVP. Archief J.J.H. Joosten, EAN 927 - SHC, Maastricht). Pas in november 1956 toog de Commissie tot onderzoek van onregelmatigheden tijdens de verkiezingsactie 1956 in Limburg aan het werk, nadat Van Doorn nog een vergeefse poging bij Vermeer had gedaan om van die commissie af te zien. In februari 1957 legde de commissie haar taak al neer, omdat zij zich niet in staat achtte om te achterhalen wat er nu precies was gebeurd en omdat zowel de KVP als de PvdA zich van de 'gewraakte feiten' hadden gedistantieerd (3538 Correspondentie met de PvdA 1956-1959. Archief KVP - KDC, Nijmegen).

44. *Socialistisch Commentaar*, nr. 30, juni 1956.

45. Curriculum van en geschreven door J.G.H. Tans, ongedateerd. Familiearchief J.G.H. Tans, Maastricht.

46. In 1956 werd het aantal leden van de Tweede Kamer uitgebreid van 100 naar 150.
47. Zie het persoverzicht in *Het Parool*, 14 juni 1956.
48. J.M. den Uyl, 'Het perspectief der cijfers', in: *Socialisme en Democratie*, 13 (1956), 281-288.
49. *De Nieuwe Limburger*, 14 juni 1956. In Limburg behaalden de KVP en de KNP in 1952 81,4% van de stemmen. In 1956 behaalde de KVP (inclusief de KNP) 78,6% (verschil: 2,8%).
50. *De Volkskrant*, 14 juni 1965.
51. L.A.H. Albering, 'De verkiezingen van 1956', in: *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 10 (1956), nr. 5, 173-185.
52. Samenvatting van de besprekingen over de verkiezingsuitslag in het Zuiden, gehouden op 29 juni 1956 in Eindhoven door de Commissie voor het Zuiden. Com. 15 Commissie voor het Zuiden 1956/1957. Archief PvdA - IISG, Amsterdam. Zie ook J.G.H. Tans, 'De katholieken en de verkiezingen', in: *Socialisme en Democratie*, 12 (1956), 273-280.
53. R.B. Andeweg en R. Hillebrand, 'De kiezers van de PvdA. Veranderingen en mogelijkheden in het licht van een oud verkiezingsonderzoek', in: J. Bank e.a., red., *Het zesde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 1985, 14-39.
54. Dit geloof in de onverbidelijke komst van veranderingen beschouwt Kennedy als een cruciale factor in de Nederlandse politieke cultuur. Tans droeg met zijn 'gehamer' op de onvermijdelijkheid van de doorbraak bij tot de gedachte dat de Nederlanders in een anachronistisch politiek en sociaal systeem leefden. Hij kan in die zin als een wegbereider van de omvangrijke culturele veranderingen in de jaren zestig worden gezien. Zie J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam, 1995, 15, 35.
55. J. Tans, 'Bij ons in Limburg', in: *Het Vrije Volk*, 26 november 1956.

VOX POPULI, VOX DIABOLI?

Het debat over het referendum in de Nederlandse politieke partijen

A.P.M. Lucardie

1. Inleiding

'Deze plant van vreemde bodem te enten op onze constitutie ware een gevaarlijke proefneming' meende minister-president Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck in 1921 toen bij het debat over de grondwetsherziening invoering van een referendum voorgesteld werd.¹ Hij ging daarbij voorbij aan de Bataafse Republiek in de jaren 1795-1806, toen volksstemmingen een aantal keren voorkwamen. Het eerste referendum in ons land vond plaats in 1797, het laatste in 1805.² Sindsdien hebben voorstanders vele vergeefse pogingen ondernomen, het referendum opnieuw in te voeren. Bij verscheidene grondwetswijzigingen in deze eeuw kwam het opnieuw ter discussie: niet alleen de wijziging in 1922, maar ook die in 1946, 1953 en in de aanloop naar die van 1983.³ Maar liefst twee staatscommissies en een bijzondere parlementaire commissie hebben zich erover gebogen: de Staatscommissie van Advies inzake de Grondwet en de Kieswet onder voorzitterschap van J.M.L.Th. Cals en A.M. Donner in de jaren 1967-1971, de Staatscommissie van Advies inzake de relatie kiezers-beleidsvorming onder leiding van B.W. Biesheuvel in de periode 1982-1985; en vervolgens de Bijzondere Commissie Vraagpunten onder leiding van Tweede-Kamervoorzitter W.J. Deetman - in het bijzonder een adviescommissie daarvan onder voorzitterschap van J. de Koning in 1989-1993.⁴ Vooral dank zij de commissie-Biesheuvel, die unaniem voorstelde een facultatief corrigerend referendum in te voeren, kwam het onderwerp in de jaren tachtig op de politieke agenda om er niet meer van te verdwijnen. Het kabinet-Kok bereidt sinds 1995 een voorstel voor grondwetswijziging voor, dat indien in eerste en tweede lezing goedgekeurd een referendum nog net voor het eind van deze eeuw mogelijk zou moeten maken.⁵

Of het voorstel goedgekeurd zal worden, hangt natuurlijk af van de houding van de politieke partijen in de Eerste en de Tweede Kamer. De weerstand lijkt nog steeds groot, vooral bij de christen-democraten en de kleine protestants-christelijke partijen, maar ook bij veel liberalen. De 'stem van het volk' is voor hen zeker niet de stem van God; misschien spreekt soms wel de

duivel, als het volk zich laat leiden door demagogie en kortzichtig eigenbelang? In dit artikel worden de standpunten van de partijen in het parlement ten opzichte van het referendum nader geanalyseerd. Zoals zal blijken, waren vrijwel alle partijen intern verdeeld over deze kwestie. De discussie binnen en tussen de partijen had vaak een hoog ideologisch gehalte - ook tegenwoordig, in een periode die gekenmerkt lijkt door het vervagen en verdwijnen van ideologie. Na een overzicht van de discussie binnen de afzonderlijke partijen - in volgorde van links naar rechts behandeld - worden de grote lijnen van het debat kort samengevat.

2. Radicaal links en GroenLinks

Van radicaal-linkse partijen zou men misschien veel geestdrift verwachten voor het referendum. 'Links' staat historisch gezien voor radicale democratie en volkssoevereiniteit: de term 'links' duidde vanaf 1789 de stroming aan die de zeggenschap van het volk wilde uitbreiden ten opzichte van koning en adel.⁶ In de negentiende eeuw streefden inderdaad radicaal-linkse partijen als de Sociaal-Democratische Bond (SDB) en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) naar directe democratie, 'directe wetgeving door het volk', referendum en volksinitiatief.⁷

In de twintigste eeuw groeide echter de twijfel. Na invoering van het algemeen kiesrecht bleek 'het volk' de liefde van de sociaal-democraten maar in beperkte mate te beantwoorden. De SDAP-leider P.J. Troelstra vreesde dan ook dat volksstemmingen vooruitstrevende wetgeving eerder zouden belemmeren dan bevorderen en stemde in 1921 in de Tweede Kamer tegen invoering van het referendum.⁸ W. van Ravesteyn, voor 1909 ook lid van de SDAP maar in 1921 sprekend namens de Communistische Partij Nederland (CPN), verweet Troelstra 'opportunisme van het laagste allooi' en stemde zelf wél voor het referendum.⁹ Erg enthousiast was de communist echter evenmin over de volksraadpleging, die hij als sluitsteen van de burgerlijke democratie beschouwde. Een betere, nog meer directe vorm van democratie vond Van Ravesteyn de radendemocratie die toen in de Sovjet-Unie bestond. Gaandeweg verloren de communisten in Nederland hun belangstelling voor democratische hervormingen. Toen de Tweede Kamer in 1975 weer over invoering van een referendum stemde, toonde de CPN geen enkele belangstelling. Ook in de jaren tachtig nam ze zelden of nooit deel aan de discussie hierover, hoewel de Sovjet-Unie toen niet meer als modelstaat gold en de partij volgens haar nieuwe partijprogram wel streefde naar 'een politieke democratie... die zoveel mogelijk ruimte geeft aan directe vormen van zeggenschap'.¹⁰

Bij radicaal-linkse socialisten zonder sympathie voor de Sovjet-Unie knaagde eveneens twijfel aan de burgerlijke vorm van democratie, die door een referendum vervolmaakt maar niet wezenlijk veranderd zou worden. Zo gaf de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) de voorkeur aan 'basis-democratie'

in de vorm van arbeiderszelfbestuur in bedrijven en buurtraden in steden boven een 'fopspeen' als een volksraadpleging, zoals haar vertegenwoordiger in de Tweede Kamer B. van der Lek het noemde, tijdens het debat in 1975.¹¹ Niettemin stemde de PSP voor invoering van het referendum. In de jaren tachtig bleef zij een lauwe voorstander. Veel te lauw, meende oud-partijbestuurder J. Hontelez, die de volksraadpleging als een stap naar directe democratie verdedigde.¹² De vrees van de partijtop van de PSP dat reactionaire media en de belangen van het kapitaal een volksstemming zouden manipuleren, achtte Hontelez overdreven. De nieuwe sociale bewegingen zouden voldoende tegenwicht kunnen bieden.

Van de radicaal-linkse partijen was de Politieke Partij Radikalen (PPR) de volksstemming nog het meest gunstig gezind. Het was dan ook één van de oprichters van de PPR, E.C.M. Jurgens, die in 1975 in de Tweede Kamer een motie indiende om het referendum in te voeren. Niet alle Radikalen deelden echter het enthousiasme van Jurgens. In de linkervleugel van de partij leefde ook vrees voor manipulatie van volksstemmingen door bepaalde belangengroepen.¹³ Pas na een levendige discussie besloot de PPR in 1985 invoering van het facultatief wetgevend referendum in haar verkiezingsprogramma op te nemen, zij het met een vrij hoge drempel van 500.000 handtekeningen.¹⁴

Het standpunt van de PPR werd ook dat van het samenwerkingsverband van CPN, PSP, PPR en Evangelische Volkspartij (EVP), dat onder de naam 'Groen Links' in 1989 aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnam. Het referendum werd in het verkiezingsprogramma van GroenLinks echter tamelijk achteloos vermeld als één van de vele wenselijke vormen van uitbreiding van democratische mensenrechten.¹⁵ Na 1990, toen GroenLinks van samenwerkingsverband tot echte partij werd omgesmeed, nam de belangstelling voor de volksstemming enigszins toe. Zo ijverden woordvoerders van de partij voor een referendum over het Verdrag van Maastricht in 1992.¹⁶ In 1994 kreeg de volksraadpleging iets meer ruimte in het verkiezingsprogramma dan in 1989. Naast een referendum - ter correctie van wetgeving en verdragen - wenste GroenLinks ook het volksinitiatief mogelijk te maken, waar onder bepaalde voorwaarden door burgers ontworpen initiatief-wetsvoorstellen vastgesteld zouden kunnen worden.¹⁷

3. Partij van de Arbeid

Troelstra's afkeer van volksstemmingen (na 1918) werd gedeeld door een meerderheid binnen de SDAP. De Partij van de Arbeid (PvdA), waarin de SDAP samen met de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), de Christelijk-Democratische Unie (CDU) en enkele andere vooruitstrevende christelijke groeperingen in 1946 opging, nam die afkeer over. De VDB moest op dit punt zijn standpunt inleveren: meer dan welke andere partij ook had de Bond het referendum verdedigd. Als enige fractie stemden de vrijzinnig-democraten in 1921 gesloten vóór invoering - het voorstel was dan ook door hun

ingediend.¹⁸ Veel aandacht kreeg het referendum daarna niet meer, maar het bleef een - bescheiden - programmapunt voor de VDB.¹⁹

Binnen de PvdA lieten de oud-VDB-ers het onderwerp echter rusten. Het werd wel een keer aan de orde gesteld door de hoogleraar staatsrecht G. van den Bergh.²⁰ Deze hield een pleidooi voor een facultatief wetgevend referendum en een volksinitiatief. Zijn betoog steunde vooral op twee argumenten. Ten eerste het democratische argument: de 'vierjaarlijkse raadpleging van kiezers mag en kan voor de democraat niet voldoende zijn', een democraat wenst 'een zo actief mogelijke deelneming van alle staatsburgers aan... de aangelegenheden van het gemenebest'.²¹ Een tweede argument, origineler dan het eerste, bestond uit de weerlegging van de stelling van Ruys de Beerenbrouck en vele andere tegenstanders van de volksraadpleging, dat deze niet zou passen in het staatkundig bestel van Nederland. Van den Bergh stelde dat de procedure van grondwetswijziging via ontbinding van de Tweede Kamer formeel gezien de kiezer laat beslissen over de voorgenomen grondwetswijziging; de verkiezing van de Tweede Kamer kon in deze optiek dan als een verkapte volksstemming gezien worden.

Toen de discussie over het referendum in de jaren zestig weer aarzelend op gang kwam, volhardde de PvdA vooralsnog in haar afkeer.²² Ook bij de radicale jongeren die in 1966 Nieuw Links oprichtten met als voornaamste doel de maatschappij en de partij te democratiseren, bestond weinig belangstelling voor deze vorm van directe democratie. De Nieuw Linkers wilden wel een 'verantwoordingsplicht tegenover de burgers' aan parlementariërs opleggen.²³ Het nieuwe beginselprogramma, dat vooral de ideologie van Nieuw Links weerspiegelde, bevatte slechts de vage uitspraak dat 'vormen van directe democratie niet worden uitgesloten'.²⁴ In 1975 stemde de hele Tweede-Kamerfractie, Nieuw-Linkers inclusief, tegen de motie-Jurgens om het referendum mogelijk te maken.

In de jaren tachtig vond echter een omslag plaats. De commissie-Biesheuvel droeg daartoe bij, maar ook de campagne tegen de kruisraketten, die in het kader van het 'dubbelbesluit' van de NAVO in Nederland opgesteld zouden moeten worden als 'antwoord' op de Russische SS-20 raketten. De PvdA verzette zich (op een enkeling na) tegen plaatsing, evenals een groot deel van de bevolking: meer dan een miljoen burgers ondertekenden met dit doel een petitie, ruim een half miljoen nam deel aan demonstraties in Amsterdam en Den Haag (in 1981 respectievelijk 1983). Het kabinet liet zich door dit verzet niet van zijn voornemen afbrengen, ook al wees een deel van regeringspartij CDA eveneens de kruisraketten af. Onder deze omstandigheden leek een volksstemming een aantrekkelijke optie voor de anti-kruisrakettenbeweging om alsnog haar zin te krijgen. Binnen de PvdA ijverden aanhangers van de beweging dan ook voor een volksraadpleging.²⁵

Dat deed in 1984 ook de staatsrechtgeleerde P. Gilhuis, om meer principiële redenen. Het referendum zou politici dwingen meer naar de burgers te luisteren; het zou de afnemende legitimatie van overheidsbesluiten weer

vergroten; en het zou bovendien kiezers als het ware compenseren voor hun gebrek aan invloed op de kabinetsformatie na de verkiezingen.²⁶ Een vergelijkend onderzoek in verschillende landen had zijn sympathie nog versterkt.²⁷

Het pleidooi van Gilhuis werd uitgegeven door de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, voorzien van commentaar door vier deskundigen. Twee van hen ondersteunden de conclusie van Gilhuis. De politiek filosoof J. de Beus voegde nog enkele argumenten toe van meer theoretische aard: de leer van de volkssoevereiniteit, het beginsel van politieke gelijkheid, het sociaal contract tussen overheid en burger en het streven naar maximaal welzijn voor alle burgers zouden ook de invoering van een referendum kunnen rechtvaardigen.²⁸ Een vakgenoot van De Beus, W. Witteveen, gaf de voorkeur aan een volksinitiatief boven een referendum dat wetgeving corrigeert, zoals Gilhuis dat voorstelde. Tegelijk met verkiezingen van de Tweede Kamer zouden de kiezers kunnen stemmen over initiatiefvoorstellen van (een minimumaantal) burgers.²⁹ De hoogleraar staatsrecht W. Konijnenbelt stond daarentegen zeer gereserveerd tegenover een volksstemming. Zonder een sterke gemeenschapszin zou beperkt eigenbelang daarbij de doorslag kunnen geven, ten koste van bepaalde minderheden.³⁰ Ook de oud-minister van Justitie I. Samkalden koesterde bezwaren tegen de volksraadpleging. Wetgeving vereiste volgens hem nu meer deskundigheid dan vroeger. Bovendien konden burgers langs andere wegen, via inspraak en adviesorganen, al hun mening kenbaar maken. Slechts een correctief wetgevend referendum met toestemming van de Tweede Kamer kon eventueel zijn goedkeuring wegdragen.³¹

De sociaal-democraten zetten het debat voort in de jaren 1985 en 1986, op landelijk en op lokaal niveau, al bleef het aantal deelnemers beperkt.³² S. Patijn, Commissaris van de Koningin in de provincie Zuid-Holland (later burgemeester van Amsterdam), sprak de vrees uit dat een referendum gebruikt zou kunnen worden om een kabinet ten val te brengen en het land in een diepe constitutionele crisis te storten.³³ Het Tweede-Kamerlid J. Wallage hekelde daarentegen 'die typisch sociaal-democratische reflex die de arbeiders wil behoeden voor hun eigen onwetendheid'. Hij hoopte dat het referendum de macht van beroepspolitici en specialisten wat zou intomen.³⁴ In 1921 kon Troelstra met reden vrezen voor verzwakking van de parlementaire democratie door volksraadplegingen, anno 1985 was de democratie zo diep geworteld dat die vrees ongegrond was, aldus Wallage.

Het partijbestuur liet zich in de loop van 1986 van de voordelen van de volksraadpleging overtuigen en legde het partijcongres in 1987 een resolutie van die strekking voor. Met een vrij kleine meerderheid nam het congres in april 1987 de resolutie aan.³⁵ De Tweede-Kamerfractie nam nu ook een positief standpunt aan, al handhaafden sommige leden - zoals H.J. Roethof - hun bezwaren.³⁶ In 1989, 1992 en 1993 steunde de fractie de invoering van een volksraadpleging.³⁷

Politiek leider W. Kok verdedigde het referendum als een erfenis van de SDAP van voor 1918.³⁸ Zijn kabinet ontwierp in 1995 dan ook een voorstel, geënt op de aanbevelingen van de commissie-Biesheuvel, maar met nog hogere drempels: een verzoek om een referendum zou in eerste instantie de steun van 40.000 burgers moeten krijgen; daarna zouden 600.000 burgers hun handtekening op het stadhuis moeten zetten om het verzoek te bekrachtigen. Een meerderheid van de opgekomen kiezers zou dan een wetsvoorstel kunnen verwerpen, mits ten minste 30% van de kiesgerechtigden tegen het wetsvoorstel stemden.³⁹ Bovendien zouden bepaalde onderwerpen niet aan volksstemmingen onderworpen mogen worden: begrotingen en verdragen, het Koninklijk Huis. Een voorstander van de volksstemming als Witteveen vond de uitzonderingen beledigend voor de burgers.⁴⁰ Minister A.P.W. Melkert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, ooit actief lid van de PPR maar sinds 1981 PvdA-lid, bleef het referendum echter afwijzen als 'een verouderd idee van de jaren zestig'.⁴¹

4. Democraten '66

De oprichters van Democraten 66 (D66) stelden zich 'een radicale democratisering van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van het Nederlandse politieke bestel in het bijzonder' ten doel.⁴² Daartoe zou ook invoering van een volksraadpleging kunnen bijdragen, 'in bijzondere omstandigheden', en na zorgvuldige studie, zoals het voorzichtig geformuleerd werd.⁴³ D66 was hiermee niettemin de eerste partij na de Tweede Wereldoorlog die het referendum op de politieke agenda wilde plaatsen - wanneer men althans randpartijen buiten beschouwing laat, zoals 'Volksreferendum', een groepering die bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1963 minder dan 0,1% van de uitgebrachte stemmen vergaarde en daarna van het toneel verdween.

In de jaren zeventig besteedde echter ook D66 weinig aandacht aan het referendum. Partij-oprichter en politiek leider H.A.F.M.O. van Mierlo voelde zelf weinig voor het idee. Als enige in de Tweede-Kamerfractie stemde hij in 1975 niet voor de motie-Jurgens.⁴⁴ Zijn opvolger, J.C. Terlouw, legde minder nadruk op staatkundige vernieuwingen. Niettemin nam de partij nog onder zijn leiding in 1981 in het verkiezingsprogramma een voorstel op voor een raadplegend referendum.⁴⁵

Pas in 1986 bleek ook onder de Democraten de belangstelling voor volksstemmingen gegroeid. De twee Eerste-Kamerleden en staatsrechtgeleerden J.F. Glastra van Loon en J.J. Vis hielden een pleidooi voor een correctief wetgevend referendum.⁴⁶ Beiden zagen dit als een soort compensatie voor het weinig democratische karakter van de kabinetsformatie en de bindende regeerakkoorden in Nederland. In de periode van de verzuiling hadden kiezers veel geaccepteerd, maar nu de zuilen afbrokkelden zag Glastra van Loon een kloof gapen tussen kiezers en politici. Nog belangrijker dan de volksstemming achtte hij overigens de verkiezing van een kabinetsformateur

door de bevolking. Evenals Glastra van Loon beschouwde Vis het correctief wetgevend referendum als aanvulling op en niet als ondermijning van de parlementaire, vertegenwoordigende democratie in Nederland. Vis voelde zich dan ook niet aangesproken door de kritiek van de politiek filosoof F. R. Ankersmit op de directe democratie en de 'mimetische representatie' van kiezerswensen door volksvertegenwoordigers.⁴⁷ Mimetische representatie betekent dat de volksvertegenwoordigers proberen de politieke wil van het volk tot in detail zo getrouw mogelijk uit te drukken. Ankersmit vreesde dat deze vorm van representatie de afstand tussen staat en samenleving teveel verkleinde, ten koste van de effectiviteit van de staat en de vrijheid van de burger. Vis deelde die vrees tot op zekere hoogte en wees daarom een volksinitiatief en andere dan correctieve referenda ook af.

Het partijbestuur van D66 gaf evenals Vis en Glastra van Loon de voorkeur aan een correctief wetgevend referendum. Het partijcongres nam dit voorstel in november 1986 over, maar stemde ook (met een krappe meerderheid) in met een positief wetgevend referendum, waarbij een door de Tweede Kamer verworpen initiatief-wetsvoorstel aan het volk voorgelegd kon worden. Een volksinitiatief wees de meerderheid echter af.⁴⁸

De beide Overijsselse Statenleden P. Fokkink en Th. Hooghiemstra bleven het volksinitiatief binnen D66 verdedigen. Naar hun mening zou dit politici dwingen zich minder met bestuur en bureaucratie en meer met burgers te identificeren. Zij deelden dan ook niet de vrees van Ankersmit voor mimetische representatie, maar beschouwden volksvertegenwoordigers als dragers van een mandaat en niet als onafhankelijke zaakwaarnemers van de bevolking.⁴⁹ Fokkink en Hooghiemstra kregen grotendeels hun zin bij de vaststelling van het programma van D66 voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994: 'Op den duur zouden burgers ook van hun kant het initiatief moeten kunnen nemen om tot wetgeving te komen.'⁵⁰ Eerst wilde men echter ervaring opdoen met het correctief wetgevend referendum.

Vooraf dank zij druk van D66 nam de 'paarse coalitie' van PvdA, VVD en D66 in 1994 invoering van een dergelijk referendum in het regeerakkoord op. Het voorstel dat uiteindelijk in 1996 de goedkeuring van zowel kabinet als Tweede Kamer wegdroeg, bevatte weliswaar meer beperkende voorwaarden dan D66 wenselijk achtte, maar bleef ook voor haar aanvaardbaar. D66-staatssecretaris J. Kohnstamm van Binnenlandse Zaken verdedigde zelfs de voor zijn partij eigenlijk te hoge drempels van 40.000 respectievelijk 600.000 handtekeningen: 'Door de verbeterde communicatie-technieken hebben *one issue*-bewegingen meer kans tot de kiezers door te dringen. Daar moet je rekening mee houden'.⁵¹

5. Christen Democratisch Appèl

Het Christen Democratisch Appèl (CDA) stond vanaf zijn oprichting in 1980 huiverig tegenover directe democratie, volkssoevereiniteit en volksstemmingen. Die huiver nam de partij over van haar confessionele voorgangers, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP). Overigens kwam ook in die partijen wel sympathie voor een volksraadpleging voor. A. Kuyper, de oprichter van de ARP, was wel bereid bepaalde kwesties die zich na verkiezingen plotseling voordeden en dus niet in verkiezingsprogramma's behandeld waren, aan een volksstemming te onderwerpen.⁵² A.F. de Savornin Lohman, aanvankelijk partijgenoot van Kuyper maar later de oprichter van een nieuwe partij waaruit de CHU zou voortkomen, ontwikkelde in 1901 een heel eigen visie op het referendum: dat zou een instrument in handen van de Kroon moeten zijn om de groeiende macht van de volksvertegenwoordiging terug te dringen.⁵³ De Koning zou wetten die hij in strijd achtte met het algemeen of nationaal belang aan het volk voor kunnen leggen ter vernietiging. Dit 'koninklijke referendum' hield geen erkenning van de leer der volkssoevereiniteit in, die De Savornin Lohman evenals Kuyper afwees.

De anti-revolutionaire en christelijk-historische volgelingen van Kuyper en De Savornin Lohman stemden echter in de Tweede Kamer tegen voorstellen voor een volksraadpleging, zowel in 1921 als in 1975, op één uitzondering na.⁵⁴ De katholieke fractie deed dat ook, afgezien van een enkele dissident zoals H.A.G. van Groenendael.⁵⁵

Het Program van Uitgangspunten, de grondslag voor het CDA, bevatte geen uitspraken over het referendum, maar wel kritiek op de gedachte van volkssoevereiniteit. 'Een meerderheidsbesluit kan niet onder alle omstandigheden het laatste woord zijn.'⁵⁶ Toch roerden zich ook binnen het CDA al gauw voorstanders van een volksraadpleging. De aanleiding vormde de kruisrakettenkwestie, die de partij aan het begin van de jaren tachtig heftig verdeeld hield. Een tegenstander van plaatsing, S. Faber, stelde in 1983 voor de kwestie in een (raadplegend) referendum aan het volk voor te leggen.⁵⁷ Zijn voorstel vond weinig weerklank bij de partijtop. De woordvoerder voor staatkundige kwesties in de Tweede Kamer, W. de Kwaadsteniet, riep weliswaar op tot een 'grondig beraad' over het referendum, maar zag er zelf weinig heil in.⁵⁸ Het referendum zou niet passen in ons stelsel van vertegenwoordigende democratie. Bovendien zou het de burger in feite weinig extra invloed verschaffen, zo meende De Kwaadsteniet, naast de vele mogelijkheden voor inspraak die de burger al bezat.⁵⁹ De Tweede-Kamerfractie van het CDA stemde dan ook in 1989 tegen voorstellen voor een referendum, ook al waren die gebaseerd op het rapport van de commissie-Biesheuvel, waarvan de voorzitter een christen-democraat was.⁶⁰

De discussie binnen de partij ging echter door. In 1990 stelde de jurist M. Nagel voor alle belangrijke beslissingen aan het volk voor te leggen en aan

het parlement alleen de uitwerking en technische kwesties over te laten.⁶¹ Later zou A. Schoeps, lid van de CDA-Initiatiefgroep 'Confrontatie met de Toekomst', nog verder gaan en de vraag opwerpen: 'Zijn volksvertegenwoordigers nog nodig in een nieuw bestel?'⁶² Met een op het telefoonnetwerk aangesloten computer zouden burgers thuis alle beslissingen zelf kunnen nemen. Zulke radicale voorstellen stonden echter haaks op de christen-democratische traditie, waarin 'niet de majoriteit, maar de autoriteit' centraal stond, meende de stafmedewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA A. Klink.⁶³ In een diepgaande studie over de staatsopvatting van de christen-democratie werkte Klink dit door G. Groen van Prinsterer in de negentiende eeuw geformuleerde beginsel verder uit. Politici dienden weliswaar verantwoording af te leggen aan het volk dat zij vertegenwoordigden, maar bleven zelf verantwoordelijk voor hun beslissingen. Indien ze die aan het volk voor zouden leggen, zouden ze hun eigen verantwoordelijkheid uit de weg gaan; de anonieme massa kon immers niet verantwoordelijk gesteld worden voor haar beslissing.⁶⁴ Daarnaast vreesde Klink dat referenda de effectiviteit en samenhang van het overheidsbeleid zouden ondermijnen. H.J.E. Bruins Slot, burgemeester van Ridderkerk, voegde nog een bezwaar toe: referenda zouden de verdeeldheid binnen de bevolking vergroten.⁶⁵ Evenals Klink meende Bruins Slot dat bestuurders hun verantwoordelijkheid zouden ontlopen door toe te geven aan verzoeken om volksraadplegingen. Zijn betoog lokte een reactie uit van een voorstander van volksstemmingen, de hoogleraar staatsrecht A.K. Koekkoek.⁶⁶ Volgens hem zouden die het primaat van de vertegenwoordigende democratie niet aantasten, mits ze niet te vaak gehouden werden; en ze zouden heel goed passen in de christen-democratische traditie, die immers spreiding van macht voorstond. Uitdagend sloot hij zijn betoog af met de ongetwijfeld retorisch bedoelde vraag: 'of moeten we soms de D van het CDA schrappen?'⁶⁷ De politiek filosoof H.E.S. Woldring hanteerde soortgelijke argumenten. Hij aanvaardde zelfs het beginsel van de volkssoevereiniteit, die volgens hem erkenning van de (hogere) soevereiniteit Gods niet uitsloot. Tegenstanders van volksraadpleging als Klink (en Bruins Slot) redeneerden teveel in het perspectief van bestuurders en te weinig in dat van burgers.⁶⁸ Woldring kreeg steun van de voorzitter van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, de hoogleraar in de rechtswetenschap H. Franken; deze had zich overigens als lid van de commissie-Biesheuvel al voor het referendum uitgesproken.⁶⁹ Hoewel de stemmen voor een referendum binnen het CDA steeds luider klonken, konden ze de partij niet overtuigen. Een intern partijrapport beval nader onderzoek aan, maar wees verder vooral op de nadelen van volksstemmingen.⁷⁰ Nog stilliger was de CDA-Bestuurdersvereniging in haar afwijzing van elke vorm van bindende referenda, ook op lokaal niveau: 'een vorm van directe democratie die op gespannen voet staat met het in de Grondwet verankerde parlementaire stelsel van vertegenwoordiging'.⁷¹ De Tweede-Kamerfractie bleef zich eveneens tegen alle voorstellen voor een

volksstemming verzetten, ook al noemde woordvoerder W. Mateman het referendum 'niet onbespreekbaar' voor zijn fractie.⁷²

6. Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Een van de oprichters van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), P.J. Oud, behoorde als vooraanstaand lid van de VDB tot de voorstanders van het referendum tijdens het Tweede-Kamerdebat van 1921. Zijn enthousiasme, in de loop der jaren al enigszins bekoeld, werd niet gedeeld door de nieuwe partij.⁷³ Het gros van de leden van de VVD kwam dan ook via de Partij van de Vrijheid (PvdV) uit de Liberale Staatspartij (LSP), die alles wat zweemde naar directe democratie altijd had afgekeurd. 'Volksvertegenwoordigers zijn geen loopjongens of gramophoonplaten. In den liberalen staat hebben niet allen bij voortduring alles te zeggen... [De] liberale democratie... staat ver af van de volkssouvereiniteit' schreef bijvoorbeeld G. van den Burg in een toelichting op het beginselprogramma van de LSP in 1939.⁷⁴ Het referendum bleef evenwel in de VVD een onderwerp van discussie. In 1968 hield een commissie Kiezer-gekozene onder leiding van de fractievoorzitter in de Tweede Kamer W.J. Geertsema zich er intensief mee bezig. De commissie wees vooral op de nadelen - ontkrachting van het vertegenwoordigend systeem, ongunstige beslissingen - en vreesde 'dat een hogere graad van ontwikkeling en vooral geïnformeerdeheid van de bevolking vereist is dan thans aanwezig'.⁷⁵ Niettemin zou een meerderheid van de commissie het referendum en wellicht zelfs het volksinitiatief willen invoeren indien het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging dan wel de Eerste Kamer afgeschaft zouden worden, om op die manier niet meer in de (Tweede) Kamer vertegenwoordigde minderheden toch nog enige invloed te bieden. Dat was in 1975 niet aan de orde, toen de Tweede-Kamerfractie van de VVD op één lid na tegen het referendum stemde.⁷⁶

Bij de vaststelling van het *Liberaal Manifest* in 1981, formeel een geautoriseerde toelichting op het beginselprogramma van de VVD, kwam de volksraadpleging opnieuw aan de orde. Een consultatief referendum 'kan in nauw omschreven gevallen een middel tot versterking van de democratie zijn', zo werd besloten.⁷⁷ E.H.T.M. Nijpels, die in 1982 lijsttrekker en vervolgens voorzitter van de Tweede-Kamerfractie werd, stond niet afwijzend tegenover de volksstemming, evenmin als de VVD-leden in de commissie-Biesheuvel.⁷⁸ De meerderheid in de partij volhardde echter in afwijzing van elke vorm van referendum, zo bleek op de Algemene Vergadering in november 1986. Voorstellen van een partijcommissie voor binnenlandse zaken om een facultatief bindend referendum op landelijk en lokaal niveau toe te staan, kregen geen meerderheid.⁷⁹

Hiermee was de discussie echter nog lang niet afgesloten. Geertsema publiceerde in 1987 een polemisch pamflet waarin hij het advies van de commissie-Biesheuvel bestreed en het referendum een 'bijl aan de wortels van de

democratie' noemde. De Nederlandse meerpartijendemocratie vereiste coalities en dus regeerakkoorden waarop de coalitiepartijen konden rekenen; partijen zouden echter later via een volksstemming die regeerakkoorden open kunnen breken en daarmee het land uiteindelijk onbestuurbaar maken.⁸⁰ Geertsema sprak zich niet uit over referenda op lokaal niveau. L. van Leeuwen, burgemeester van Zoetermeer, pleitte in zijn proefschrift voor een gemeentelijk referendum als vervanging van de bestaande inspraakprocedures, die volgens hem meer vertraging opleverden dan een volksstemming.⁸¹ In 1991 stelde de VVD in een algemene vergadering de nota *Ongebroken lijnen* vast, waarin zij duidelijk uitsprak dat 'voorkeur voor de vertegenwoordigende democratie... ons ook huiverig [doet] staan tegenover voorstellen tot invoering van een referendum en/of volksinitiatief, die niet bij onze tradities aansluiten en geen garantie voor betere besluitvorming bieden'.⁸² Overigens voegde de algemene vergadering daar nog wel aan toe dat 'ons staatbestel het houden van een consultatief referendum op lokaal niveau toelaat'.⁸³ In 1993 kwam het referendum opnieuw ter sprake op de algemene vergadering, bij de vaststelling van het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994. Het werd vurig verdedigd door H.C.G.L. Polak, een partijlid van het eerste uur, oud-senator en lid van de Raad van State. Ongeveer eenderde van de afgevaardigden steunde zijn voorstel.⁸⁴ Met enige tegenzin gaf de VVD dan ook in 1994 toe aan de nadrukkelijke wens van D66 om invoering van een referendum in het regeerakkoord van het kabinet-Kok op te nemen. In de Tweede Kamer drongen de liberalen vervolgens aan op strenge voorwaarden en hoge drempels: liefst 1.150.000 handtekeningen zouden burgers moeten verzamelen als ze een correctief referendum wensten te organiseren. Uiteindelijk ging de fractie akkoord met 600.000 handtekeningen, mits dat aantal in de grondwet vastgelegd zou worden.⁸⁵ Politiek leider F. Bolkestein bleef de volksraadpleging echter bestrijden, ook in 1996. Burgers misten naar zijn mening nu eenmaal voldoende kennis, oog voor het algemeen belang en financiële onafhankelijkheid om direct te kunnen beslissen over politieke kwesties.⁸⁶

7. Kleine protestants-christelijke partijen

Hoewel de protestants-christelijke partijen alle drie het beginsel van de volkssoevereiniteit en de directe democratie verwerpen, denken ze verschillend over het referendum. Terwijl de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) het onomwonden afwijzen, wil het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) het met enig voorbehoud aanvaarden.

A.J. Verbrugh, vanaf de oprichting in 1948 één van de 'ideologen' van het GPV, behoorde in de commissie-Cals-Donner tot de minderheid die de volksstemming wel wilde invoeren - vooral indien de evenredige vertegen-

woordiging mocht verdwijnen. Later legde hij meer nadruk op de nadelen en gevaren van een volksraadpleging, zoals misbruik door demagogen en dictators.⁸⁷ J.P. de Vries, die namens het GPV lid was van de commissie-Biesheuvel, verdedigde het referendum met minder voorbehoud. Hij deed dat in het *Nederlands Dagblad* waarvan hij redacteur was, maar ook in een debat tijdens een aan dit onderwerp gewijde bijeenkomst van de Verbondsadviesraad van het GPV in 1987.⁸⁸

Naast een principieel argument, namelijk uitbreiding van volksinvloed, voerde hij ook een opportunistisch argument aan: de door linkse tegenstanders sinds Troelstra vaak gevreesde conservatieve werking van een volksstemming zou vaak in het voordeel van een partij als het GPV kunnen uitpakken.⁸⁹

De Vries overtuigde hiermee nog niet de meerderheid van de deelnemers aan de Verbondsadviesraad, al deelde die wel zijn mening dat aanvaarding van de volksraadpleging niet per se erkenning van volkssoevereiniteit inhield. De Vries' opponent in het debat, F.A.J.Th. Kalberg, kreeg echter nog minder steun voor zijn voorstel voor een koninklijk referendum waarmee de koning(in) wetsvoorstellen die de Tweede Kamer tegen zijn of haar zin aannam, aan het volk ter vernietiging voor zou kunnen leggen.⁹⁰ Zoals hierboven vermeld, had De Savornin Lohman zoets al in 1901 bepleit, eveneens zonder veel succes. De Tweede-Kamerfractie van het GPV volgde De Vries echter wel, zij het met vertraging: nog niet in 1989, maar wel in 1993 en in 1996.⁹¹

De RPF deelde de belangstelling van het GPV voor het referendum allerm minst. A. Kadijk, voorzitter van het curatorium van de Stichting Kader en Vorming van de RPF, zette in een kort artikel zijn bezwaren uiteen. Ook al betekende invoering van een volksraadpleging niet automatisch erkenning van volkssoevereiniteit, dat toch al oprukkende geloof in de soevereiniteit van het volk zou er wel door versterkt worden. Daarnaast noemde Kadijk de al vaker gehoorde argumenten tegen een referendum: gevaren van demagogie en polarisatie, subjectieve vraagstelling, mogelijk aftreden van een kabinet na een verloren volksstemming, bestuurlijke samenhang tussen problemen, en de hoge kosten.⁹² In het verkiezingsprogramma van 1994 verwierp de RPF het referendum zonder meer; in de Tweede Kamer eveneens.⁹³

De SGP wees het referendum ook principieel af, maar telde wel pleitbezorgers van een consultatief referendum op gemeentelijk niveau. Zo juichte het Ridderkerkse gemeenteraadslid M. Veldhoen een volksraadpleging toe over de vorming van een stadsprovincie rond Rotterdam om 'de mening van de bevolking op dit punt eens te peilen'. Zijn Rotterdamse collega A.D. den Braber viel hem daarop scherp aan: 'In wezen is dit revolutie.' Voorts vatte hij zijn bezwaren tegen het referendum kernachtig samen: 'Ik ben geroepen om te regeren, niet het volk.'⁹⁴

Soortgelijke bezwaren werden nader uitgewerkt door de politicoloog J. Weggeman in een kritische studie over staatkundige vernieuwingen.⁹⁵ Het

referendum zou bestaande inspraakregelingen doorkruisen; de kloof tussen politiek en burger verder vergroten in plaats van verkleinen en als 'fopspeen' dienen; het zou polarisatie in de hand werken en de aggregatie van belangen verhinderen; en het zou door vermenging van personen en zaken demagogie uitlokken. Maar bovenal zou het in strijd komen met de 'theocratische norm' en de overheid verhinderen besluiten te nemen die ingaan tegen de wil van de meerderheid van de bevolking, bijvoorbeeld om minderheden te beschermen.

In verkiezingsprogramma's en kamerdebatten nam de SGP ook ondubbelzinnig stelling tegen elke vorm van volksraadpleging. Het Tweede-Kamerlid J.T. van den Berg haalde graag de katholieke staatsman Ruys de Beerenbrouck aan, die het referendum immers in 1921 'een plant van vreemde bodem' noemde die hier wel niet goed zou gedijen.⁹⁶

8. Centrumpartij en Centrumdemocraten

De in 1980 opgerichte Centrumpartij (CP) stelde reeds in haar partijprogramma van 1982 invoering van een referendum en volksinitiatief voor.⁹⁷ De vertegenwoordigende democratie zou in Nederland te veel door politieke partijen, en in het bijzonder door een klein aantal actieve partijleden, gedomineerd worden. Vooral over vraagstukken van nationaal belang 'zoals de vreemdelingenstroom', zou het volk geraadpleegd dienen te worden.⁹⁸

De van de Centrumpartij in 1984 afgesplitste Centrumdemocraten (CD) namen dit standpunt met enig voorbehoud over. In het verkiezingsprogramma van 1994 pleitte men weliswaar voor een bindend referendum op verzoek van de burgers, maar onder voorwaarde dat een tweederde meerderheid in Eerste en Tweede Kamer geen bezwaar zou maken.⁹⁹ In de Tweede Kamer sprak partijleider J.G.H. Janmaat zich uit voor invoering van een referendum, met het oog op het algemeen belang dat door de gevestigde partijen verwaarloosd zou worden. Hij dacht daarbij vooral aan het vreemdelingenbeleid. Zijn fractie zou het kabinetsvoorstel in 1996 dan ook alleen steunen indien het vreemdelingenbeleid niet als onderwerp uitgezonderd zou worden van volksstemmingen.¹⁰⁰

9. Conclusies: de ideologische dimensie

Voor- en tegenstanders van het referendum blijken in vrijwel elke partij voor te komen, zij het in verschillende proporties. Over het algemeen overheersen sinds de jaren tachtig voorstanders bij alle linkse partijen - wellicht de CPN uitgezonderd - en tegenstanders bij de partijen rechts van het midden, met uitzondering van GPV en CD (zie figuur 1). Opvallend zijn vaak de overeenkomsten met de discussie over de invoering van algemeen kiesrecht aan het einde van de negentiende eeuw.¹⁰¹

Figuur 1. De ideologische dimensies links/rechts (horizontaal) en voor/tegen het referendum (verticaal)

De argumenten verschillen echter ook binnen het kamp der voorstanders respectievelijk dat van de tegenstanders. Globaal zou men vier 'vertogen' of ideologisch samenhangende argumentaties kunnen onderscheiden:

(a) een *radicaal-democratisch vertoog*, gebaseerd op de leer van de volkssoevereiniteit. Democratie is regering door en voor het volk, liefst direct en alleen indien noodzakelijk indirect. Volksvertegenwoordigers vervreemden vaak van het volk en dienen het algemeen belang niet per se beter dan het volk zelf. Het volk is bekwaam en verstandig genoeg om volksvertegenwoordigers te kiezen, dus ook om afzonderlijke kwesties te beoordelen - via een correctief referendum of (nog beter eigenlijk) een volksinitiatief. Om de meerderheid te beschermen tegen gepassioneerde minderheden zijn wel enige drempels nodig, maar die mogen niet afschrikwekkend hoog worden.

(b) een *parlementair-democratisch vertoog*, waarbij de huidige constitutie als uitgangspunt dient. Een correctief wetgevend referendum kan het vertegenwoordigende stelsel aanvullen en zelfs versterken zonder het te ondermijnen. Het dient dan vooral ter correctie van overheersing van het parlement door de regering, via bindende regeerakkoorden. Gevoelige kwesties mogen echter niet aan het volk voorgelegd worden en de drempels moeten vrij hoog zijn, anders verliest het parlement teveel invloed. Een volksinitiatief wijzen de parlementair-democraten dan ook af.

(c) een *'aristocratisch' vertoog*, waarin het volk gezien wordt als te weinig bekwaam en onpartijdig, te gemakkelijk manipuleerbaar, en te zeer gericht op eigenbelang om zelf belangrijke politieke beslissingen te nemen. Het volk mag zijn mening via 'inspraak' kenbaar maken en vertegenwoordigers kiezen, die dan de beslissingen nemen in het algemeen belang. De volksvertegenwoordigers worden geacht belangen onpartijdig af te wegen en in brede samenhang te zien. Bovendien zouden zij minderheden beschermen, die anders door de meerderheid verdrukt dreigen te worden. Deze argumenten werden al in de achttiende eeuw aangevoerd door de in hun machtspositie bedreigde aristocraten - toen vaak in erfelijke ambten, nu meestal door het

volk gekozen.¹⁰²

(d) een *monarchistisch of bonapartistisch vertoog*, waarin een referendum dient om de macht van koning of president te versterken ten opzichte van het - teveel door partijen en beperkte belangen overheerste - parlement.

Niet alle argumenten passen in een principieel vertoog. Sommige zijn puur opportunistisch, bijvoorbeeld de pleidooien voor het referendum om de plaatsing van kruisraketten tegen te houden of de stadsprovincie Rotterdam te verhinderen. Ook de argumenten van Janmaat doen opportunistisch aan, gezien zijn enigszins obsessieve aandacht voor het vreemdelingenbeleid.

Op langere termijn lijken deze opportunistische argumenten weinig overtuigend. Meer kracht hebben waarschijnlijk de principiële argumenten - zij het vooral indien in overeenstemming met bepaalde belangen. De aristocratische argumenten lijken duidelijk in overeenstemming met de belangen van de 'gekozen aristocraten', de volksvertegenwoordigers en beroepsbestuurders. De radicaal-democratische argumenten kunnen soms wellicht de belangen van demagogen dienen.

Binnen de Nederlandse partijen lijken de radicaal-democraten nog vrij dun gezaaid, al komen ze in veel partijen voor: niet alleen in GroenLinks en D66, ook in de PvdA en zelfs in het CDA (Nagel en Schoeps, wellicht ook Woldring, Koekkoek en Franken). Veel talrijker lijken de parlementair-democraten, bij de PvdA, het GPV, een deel van de VVD en het CDA en zelfs bij D66 (Vis en Glastra van Loon). Of ze reeds een meerderheid vormen in het parlement, is echter nog de vraag. De aristocraten domineren nog in CDA, VVD, RPF en SGP, maar roeren zich af en toe ook in de PvdA (Melkert). Van de monarchisten en bonapartisten valt vooralsnog weinig te vrezen.

Laten de democraten vooral niet te vroeg juichen: monarchisten en aristocraten hebben al vaker in de vaderlandse geschiedenis aan het langste eind getrokken, juist toen hun macht gebroken leek. Misschien wordt in 1998 eindelijk een volksraadpleging mogelijk gemaakt; maar men vergeet niet dat die 200 jaar geleden ook ingevoerd en vervolgens acht jaar later weer afgeschaft werd.

noten

1. Handelingen Tweede Kamer, 1921-1922, 656.
2. E.H. Kossmann *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam/Brussel, 1982, 55-57.
3. H. Koning, *Directe democratie in Nederland*, Den Haag, 1995, 232-237. Zie ook: C.W. van der Pot, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, Zwolle, 1977, 121-125.

4. Koning, *op. cit.*, 235-254; zie voorts de Kronieken van het *Jaarboek 1990 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1991, 16-17; *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 18; *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 15; *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 16-17; *Jaarboek 1995 DNPP*, Groningen, 1996, 21-22.
5. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Tweede Kamer, kamerstuk 21427 nr. 113 (oktober 1995).
6. J.A. Laponce, *Left and Right: the topography of political perceptions*, Toronto, 1981, 47-52.
7. *Program van de Sociaal-Democratische Bond*, Amsterdam, 1882; P.J. Troelstra, *De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij*, Baarn, 1909, 52.
8. Handelingen Tweede Kamer 1921-1922, 590-591.
9. Handelingen Tweede Kamer 1921-1922, 632-633.
10. *Machtsvorming voor een socialistisch Nederland. Partijprogramma van de CPN*, Amsterdam, 1984, 70-71.
11. Handelingen Tweede Kamer, 1974-1975, 2449.
12. J. Hontelez, 'PSP moet campagne voeren voor invoeren referendum', in: *Socialistisch Perspectief*, (1987), no. 32, 21-29. Hontelez maakte van 1979 tot 1985 deel uit van het partijbestuur.
13. Zie: J. de Jong en D. Maas, 'Het referendum. Een negatief oordeel is onontkoombaar', in: *Radikale Notities*, 3 (1985), no. 3, 3-10.
14. L. Koeneman, 'Het referendum in discussie', in: *Radikale Notities*, 4 (1986), nr. 1, 5-9.
15. *Verder kijken. Verkiezingsprogram van Groen Links 1989*, Amsterdam, 1989, 32.
16. I. Brouwer en H. Schoen, 'Geëmancipeerde burgers willen meebeslissen', in: *Tijd en Taak*, 90 (1992), no. 14, 3-4.
17. *Groen Links of laten we het zo? Verkiezingsprogramma GroenLinks 1994*, Amsterdam, 1994, 3, 18-21, 77-78.
18. P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland*, Dl. I: 1918-1922, Assen, 1968, 364-368.
19. Zie bijvoorbeeld: *Beginselverklaring en werkprogram van de Vrijzinnig-Democratische Bond*, laatstelijk vastgesteld ter Algemene Vergadering te Amsterdam op 21 en 22 November 1936, 4.
20. G. van den Bergh, 'Referendum en volksinitiatief', in: *Socialisme en Democratie*, 9 (1952), no. 9, 600-625.
21. Van den Bergh, *op. cit.*, 614.
22. Zie bijvoorbeeld: D. van der Wel, 'De staat, de kiezer, de notabelen', in: *Socialisme en Democratie*, 24 (1967), no. 2, 142-145.
23. H. van den Doel e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA*, Amsterdam, 1966, 21.
24. *Beginselprogramma van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam, 1978, 30.
25. Zie bijvoorbeeld: L. van Deemter, 'Genegeerde meerderheid, burgerlijke ongehoorzaamheid en referendum', in: *Socialisme en Democratie*, 43 (1986),

no. 6, 205-207.

26. P. Gilhuis e.a., *Pleidooi voor het referendum*, Amsterdam, 1984.

27. P.C. Gilhuis, *Het referendum. Een rechtsvergelijkende studie*, Alphen aan den Rijn, 1981.

28. J. de Beus, 'Een plan voor de democratie', in: Gilhuis, *op.cit.*, 66-83.

29. W. Witteveen, 'Geen referendum maar een volksinitiatief', in: Gilhuis, *op.cit.*, 104-110.

30. W. Konijnenbelt, 'Praten over een referendum', in: Gilhuis, *op.cit.*, 84-96.

31. I. Samkalden, 'Het referendum: ja, onder voorwaarden', in: Gilhuis, *op.cit.*, 97-103.

32. O. de Jong, 'Debat in partij over referendum', in: *Voorwaarts*, 6 (1986), no. 19, 9-11; R. Zunderdorp, 'Referendumdebat kent vele missers', in: *Voorwaarts*, 7 (1987), no. 6, 6-7.

33. S. Patijn, 'Het referendum: toch maar liever niet', in: *Socialisme en Democratie*, 42 (1985), no. 3, 91-92.

34. J. Wallage, 'Rem op beroeps politiek', in: *Socialisme en Democratie*, 42 (1985), no. 3, 87-91.

35. B. Middel, '21ste congres PvdA als beginpunt vernieuwing?' in: *Voorwaarts*, 7 (1987), no. 12, 4-19.

36. *Het Parool*, 18 september 1986. Roethof noemde het referendum een 'modieus stokpaard van mensen die hun zin niet krijgen' en vreesde dat het het vertrouwen in het parlement zou ondermijnen.

37. Handelingen Tweede Kamer 1988-1989, 5656; Handelingen Tweede Kamer 1992-1993, 1817-1826, 1873; Handelingen Tweede Kamer 1993-1994, 3258-3260; zie ook Koning, *op.cit.*, 242-254.

38. W. Kok, 'De Rode Droom', *Socialisme en Democratie*, in: 52 (1995), no. 11, 495-497.

39. Zie de Kroniek van het *Jaarboek 1995 DNPP*, 21-22.

40. W. Witteveen, 'Kiezer keizer! Over referendum en representatie', in: *Socialisme en Democratie*, 53 (1996), no. 1, 3-7.

41. *De Volkskrant*, 17 oktober 1995.

42. J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66*, Amsterdam, 1967, 69.

43. Gruijters, *op.cit.*, 81-82.

44. Handelingen Tweede Kamer 1974-1975, 2450.

45. *Verkiezingsprogramma Democraten '66 1981-1985*, Den Haag, 1981, 7.

46. J.F. Glastra van Loon, 'De verloedering van een democratie', in: *Namens*, 1 (1986), no. 3, 127-132; J.J. Vis, 'Regeerakkoord dupeert de kiezer', in: *Namens*, 1 (1986), no. 5, 250-252.

47. R.R. Ankersmit, 'Referendum of representatie?' in: *Namens*, 2 (1987), no. 5, 287-292. Ankersmit schreef dit naar aanleiding van het eerder genoemde artikel van Vis. Zie voorts: J.J. Vis, 'Antwoord aan Ankersmit', in: *Namens*, 2 (1987), no 5, 293.

48. L. Oosterbeek, 'Het kongres van de voorzitters en de inspraak', in: *Democraat*, 19 (1986), no. 6, 4-5.
49. P. Fokkink en Th. Hooghiemstra, 'De burger als "sluiswachter". Veranderingen in het politiek proces', in: P. Hilhorst e.a., *Referenda en politiek*, Den Haag, 1993, 7-18.
50. *Ruimte voor de toekomst. Verkiezingsprogramma Democraten 66*, Den Haag, 1994, 58.
51. *Trouw*, 25 oktober 1995.
52. A. Kuyper, *Antirevolutionaire Staatskunde*, Dl. II: De toepassing, Kampen, 1917, 341.
53. A.F. de Savornin Lohman, *Onze Constitutie*, Utrecht, 1901, 384-386.
54. In 1921 stemde A.R. van de Laar voor het referendum; hij had zich echter los gemaakt van de ARP en in 1912 de Christelijk-Sociale Partij opgericht die ook op sociaal-economisch gebied vrij dicht bij de linkse partijen stond; in 1926 smolt deze partij samen met anderen in de Christelijk-Democratische Unie (CDU), die op haar beurt in de PvdA op zou gaan. Zie I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, Deventer, 1977, 47-58.
55. Zie Oud, *op.cit.*, 255, 364-368.
56. *CDA Program van uitgangspunten*, Den Haag, 1980, 17.
57. S. Faber, 'Pleidooi voor een rakettenreferendum', in: *CDActueel*, 3 (1983), no. 50-52, 28-29.
58. W. de Kwaadsteniet, 'Grondig beraad over referendum is nodig', in: *CDActueel*, 4 (1984), no. 1-2, 8-9.
59. D. Aanen, 'Invloed van kiezers bij referendum niet groter', in: *CDActueel*, 9 (1989), no. 8, 10-11; zie ook *Trouw*, 25 maart 1989.
60. Biesheuvel was als fractievoorzitter van de ARP in de Tweede Kamer in de periode 1967-1971 één van de wegbereiders van het CDA, maar hield zich na de fusie meestal op de achtergrond.
61. M.Nagel, 'Democratie in Nederland', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 11 (1990), no. 12, 465-469.
62. *NRC-Handelsblad*, 31 januari 1997.
63. A. Klink, 'Democratie en politieke betrokkenheid', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 11 (1990), no. 12, 470-476.
64. A. Klink e.a., *Publieke gerechtigheid. Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*, Houten, 1990, 262-267.
65. H.J.E. Bruins Slot, 'Referendum kan worden gemist in bestuurlijk Nederland. De relatie tussen bestuur en burger', in: *Bestuursforum*, 15 (1991), no. 4, 133-136.
66. A.K. Koekkoek, 'Christen-democratie en referendum. Vormen van directe democratie en de D van CDA', in: *Bestuursforum*, 15 (1991), no. 5, 159-161.
67. Koekkoek, *op.cit.*, 161.
68. H.E.S. Woldring, 'Worsteling om de democratie', in: *Christen Democratische Verkenningen*, (1996), no. 2, 75-81; en *idem*, 'Spreiding van

- verantwoordelijkheden', in: *Christen Democratische Verkenningen*, (1996), no. 3, 109-115.
69. H. Franken, 'Een partij met een verhaal', in: *Christen Democratische Verkenningen*, (1993), no 7/8, 300-302.
70. R.H. van de Beeten e.a., *De Christen-democratie, bestuurlijke en staatkundige vernieuwing*, Den Haag, 1993.
71. CDA-bestuurdersvereniging, *Staatkundige vernieuwing, schijn en wezen*, Den Haag, 1996, 26.
72. *Trouw*, 15 februari 1996.
73. In 1947 schreef Oud: 'In het algemeen moet men er van uitgaan, dat de volksvertegenwoordiging den wil van de meerderheid der kiezers weergeeft, doch er kunnen zich omstandigheden voordoen, waarbij dit niet het geval is. Zo wanneer het betreft een zaak, die bij de verkiezingen nog niet aan de orde was, of een zaak die in de "neutrale zône" ligt, of een zaak, die in de kamers beslist is ingevolge een compromis tussen politieke fracties op een wijze, die de instemming van de kiezers niet heeft. Dan moet de mogelijkheid bestaan, indien daarvoor uit het kiezerskorps een voldoende aandrang komt, de eindbeslissing in handen van dat korps te leggen.' Zie Oud, *op.cit.*, 364-365.
74. G. van den Burg, *Liberalisme telkens weer! Toelichting op het liberale beginselprogramma*, Den Haag, 1939, 14.
75. *Kiezer en gekozene*. Rapport van de commissie Kiezer-gekozene van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, Den Haag, 1968, 51.
76. Mevr. A. Kappeyne van de Coppello stemde als enige voor het referendum; zie: Handelingen Tweede Kamer 1974-1975, 2450.
77. *Liberaal Manifest*, Den Haag, 1981, 40.
78. Zie W.J. Geertsema, *Het referendum: bijl aan de wortels van de democratie*, Houten, 1987, 14.
79. V. Hafkamp, 'Algemene Vergadering VVD afwijzend tegenover invoering referendum', in: *Vrijheid en Democratie*, 16 december 1986; zie ook *Vrijheid en Democratie*, 2 september 1986.
80. W.J. Geertsema, *op.cit.*, 38-40.
81. L. van Leeuwen, *De gemeente centraal. Om de doeltreffendheid van het binnenlands bestuur*, Assen, 1989, 78-84.
82. *Ongebroken lijnen: een liberaal perspectief*, Den Haag, 1991, 30.
83. *Ibidem*, 50.
84. R. Dijkman, 'Minus Polak wil goed correctief referendum', in: *Vrijheid en Democratie*, april 1996; zie ook: H.C.G.L. Polak, 'Het komend feest der verkiezingen', in: *Liberaal Reveil*, 33 (1992), no. 6, 195-197.
85. Handelingen Tweede Kamer 1995-1996, 4010; zie ook: L. Ornstein, 'De VVD wil het referendum eerst lekker uitkleden', in: *Vrij Nederland*, 16 september 1995; J. Jansen, 'Niet voor bange mensen', in: *Elsevier*, 24 februari 1996.
86. F. Bolkestein, 'Over burgerschap en democratie', in: *Liberaal Reveil*, 37 (1996), no. 2, 72-78.

87. A.J. Verbrugh, 'Referendum als derde barrière bij wetgeving', in: *Nederlands Dagblad*, 20 december 1985; A.J. Verbrugh, *Universeel en Antirevolutionair. Toelichting bij de richtlijnen voor nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke en antirevolutionaire politiek*, Dl. 1, Groningen, 1980, 177.
88. *GPV'ers over het referendum*. Amersfoort, 1987. De Verbondsadviesraad is geen besluitvormend maar een meningsvormend orgaan, al zullen de deelnemers vaak wel partijleden met de nodige invloed zijn.
89. *Nederlands Dagblad*, 10 december 1985.
90. *GPV'ers over het referendum*, 32-50.
91. Koning, *op. cit.*, 245-246, 53-254; Handelingen Tweede Kamer, 1995-1996, 4006.
92. A. Kadijk, 'Het referendum: gewikt en gewogen', in: *Afgestemd*, 2 (1992), no. 5, 14-18.
93. *Verantwoord kiezen, rechtvaardig delen. Verkiezingsprogramma RPF 1994-1998*, Nunspeet, 1994, 14.
94. *Reformatorisch Dagblad*, 6 juni 1995.
95. G. Holdijk e.a., *Weer wat nieuws! Een kritische blik op staatkundige vernieuwingen*, Den Haag, 1996, 49-68.
96. J.T. van den Berg, 'Referendum "plant van vreemde bodem"', in: *De Banier*, 68 (1989), 6 (23 mrt.); voorts in Handelingen Tweede Kamer 1995-1996, 4000.
97. *Program van de Centrumpartij*, Amsterdam, 1982, 4-5.
98. *Partijprogram van de Centrumpartij*, 1.
99. *Oost West, Thuis Best. Verkiezingsprogramma Centrumdemocraten 1994*, Den Haag, 1994, 5.
100. Handelingen Tweede Kamer 1995-1996, 4030-4031.
101. Zie H. Spoormans, 'Met uitsluiting van voorregt.' *Het ontstaan van de liberale democratie in Nederland*, Amsterdam, 1988, 137-166.
102. Zie over de discussie in de achttiende eeuw: C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848*, Heerlen, 1965.

BOLSJEWIEKEN, TRIBUNISTEN EN HET AMSTERDAMS BUREAU VAN DE KOMINTERN (1919-1920)

G. Voerman

Inleiding

Na de Oktoberrevolutie in 1917, waarbij de bolsjewieken in Rusland de macht overnamen, verbrak de Nederlandse regering alle betrekkingen met de nieuwe machthebbers. Den Haag wenste zich op geen enkele wijze in te laten met Lenin zijn opvolgers. De diplomatieke betrekkingen met Moskou bleven verbroken tot 1942. Tot grote onvrede van de Nederlandse autoriteiten was deze afzijdigheid niet wederkerig. Kort na de machtsovername zochten de bolsjewieken contact met hun Nederlandse geestverwanten, de zogenaamde 'tribunisten'. Anderhalf jaar later liet Moskou het oog vallen op Amsterdam als vestigingsplaats van een buitenpost van de in maart 1919 opgerichte Communistische Internationale (hieronder verder aangeduid met de Duitse afkorting Komintern). Bijna onder de neus van de regering in Den Haag werd gepoogd in de Nederlandse hoofdstad een centrum op te zetten, dat een belangrijke rol moest spelen in het internationale netwerk van verbindingen en propaganda-activiteiten. Kosten noch moeite werden hiervoor gespaard. Uiteindelijk liep deze onderneming op een fiasco uit - niet alleen door het optreden van de Nederlandse autoriteiten, maar vooral door het resolute ingrijpen van Moskou zelf. In dit artikel wordt het kortstondige bestaan van het Amsterdams Bureau geschetst, aan de hand van documenten uit de Komintern-archieven.¹

Tribunisten en bolsjewieken

Aan het begin van de twintigste eeuw raakte in de meeste sociaal-democratische partijen in Europa de gematigde reformistische stroming in conflict met een radicale, marxistische vleugel. Tot een breuk kwam het veelal pas na 1917, onder de invloed van de Oktoberrevolutie in Rusland. In enkele landen deed zich de splitsing echter eerder voor. In 1903 viel de Russische Sociaal-Democratische Arbeiderspartij uiteen in mensjewieken en bolsjewieken. Zes jaar later braken in Nederland de zogenaamde 'tribunisten' - zo geheten naar hun oppositioneel blad *De Tribune* - met de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Zij richtten in maart 1909 hun eigen partij op: de Sociaal-

Democratische Partij (SDP).

Al snel kwam het tot contacten tussen de SDP en de bolsjewieken. Deze laatsten, die werden geleid door Lenin, stonden tamelijk geïsoleerd binnen de internationale socialistische beweging en waren blij om geestverwanten te kunnen verwelkomen. Waarschijnlijk ontmoette Lenin op een internationaal congres in 1907 D.J. Wijnkoop, een van de aanvoerders van de oppositie. Later maakte de Russische leider tevens kennis met andere prominente tribunisten, zoals de wiskundige A. Pannekoek en de dichter H. Gorter. De kritiek van deze Nederlandse theoretici op K. Kautsky, de gematigde Duitse leider van de Tweede Internationale, klonk Lenin als muziek in de oren.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de contacten tussen bolsjewieken en tribunisten frequenter. Lenin zocht steun bij de SDP in zijn strijd tegen de gematigde socialisten die vóór de oorlogskredieten hadden gestemd. Hij deed zijn uiterste best om de tribunisten zo ver te krijgen dat zij deelnamen aan de conferentie van Zimmerwald. In dit Zwitserse plaatsje kwam in de zomer van 1915 een aantal tegenstanders van de oorlog bijeen. Uit Nederland was echter alleen de dichteres H. Roland Holst aanwezig (die zich later bij de SDP aan zou sluiten). Partijleider Wijnkoop en zijn compaan W. van Ravesteyn hadden niets in deze onderneming gezien. De eerste schreef na de bijeenkomst aan Lenin dat het hem niet duidelijk was waarom de bolsjewieken het zogenaamde manifest van Zimmerwald hadden ondertekend. Er stond immers alleen maar veel, tot niets verpflichtende 'oude rommel' in, aldus Wijnkoop, die er zelfingenomen op liet volgen: 'Wij zouden nooit gestemd hebben voor iets dergelijks, want onze principes zouden ons dat niet toegelaten hebben.'²

Van een al te grote bereidheid om Lenin tegemoet te komen was bij Wijnkoop en Van Ravesteyn geen sprake. Ook na de Oktoberrevolutie behielden zij hun kritische instelling. De vrede van Brest-Litovsk bijvoorbeeld die het oorlogsmoede Rusland onder leiding van Lenin en Trotski met Duitsland sloot, vond in hun ogen eigenlijk geen genade. De beide partijleiders meenden dat een Duitse overwinning de proletarische revolutie in West-Europa langdurig zou vertragen. Deze meningsverschillen deden echter geen afbreuk aan de bewondering van de tribunisten voor de bolsjewistische machtsvername. De naamsverandering van de SDP getuigde hiervan. In maart 1918 gingen de bolsjewieken zich Russische Communistische Partij (bolsjewiki) noemen. In november volgde de SDP: zij doopte zich om tot Communistische Partij in Nederland (CPN).

Oprichting Komintern

Anderhalf jaar na de Oktoberrevolutie ging Lenin over tot de vorming van de Komintern. Voor het oprichtingscongres in maart 1919 was ook de CPN uitgenodigd, maar het was voor de partij niet mogelijk om een afgevaardigde uit Nederland naar Moskou te sturen. Door de Geallieerde blokkade van

Rusland en de burgeroorlog die daar woedde, waren de verbindingen met de buitenwereld grotendeels afgesneden. In Letland bevond zich in die tijd de Nederlandse tribunist S.J. Rutgers. Hij was na een verblijf in Nederlands-Indië en de Verenigde Staten via Japan naar Rusland gereisd. Na een ontmoeting met Lenin was hij gaan werken in Riga. Nu werd Rutgers door de communistische machthebbers naar de Russische hoofdstad ontboden om deel te nemen aan het eerste Komintern-congres.

Een van de problemen waarmee de nieuwe organisatie zich geconfronteerd zag, was de gebrekkige verbinding van Moskou met het Westen. Terwijl de Komintern-leiding in de veronderstelling leefde dat de revolutie in Europa elk moment kon uitbreken, was zij als gevolg van de Geallieerde omsingeling amper in de gelegenheid aan de aanstaande omwenteling haar steentje bij te dragen. Om in deze cruciale periode toch nog enig contact met haar geestverwanten te kunnen onderhouden, ging de Komintern ertoe over voorposten buiten Rusland te openen. Zo werd in maart 1919 in Wenen het Zuid-oostelijk Bureau gevormd dat betrekkingen onderhield met de communistische partijen in Oostenrijk, Tsjechoslowakije en op de Balkan. Ook in Stockholm, waar de bolsjewieken al langer voet aan de grond hadden, bevond zich een liaison-bureau van de Komintern.³ In september 1919 besloot het *Exekutivkomitee* van de Komintern (uitvoerend comité; beter bekend onder de Duitse afkorting EKKI) tot de opening van vertegenwoordigingen in Amsterdam en in Berlijn.

West-Europees Secretariaat (WES) in Berlijn

Voor het opzetten van de Komintern-vestiging in de Duitse hoofdstad werd J. Reich aangezocht.⁴ Hij zou door Lenin persoonlijk zijn benaderd met het verzoek in Berlijn het 'West-Europees Secretariaat' (WES) van de Komintern op te richten. Met een miljoen roebel in Zweedse en Duitse valuta in zijn bagage arriveerde Reich - die zich 'James' of 'Thomas' noemde - in de herfst van 1919 in Berlijn.⁵ Hij betrok enkele leiders van de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD) bij zijn activiteiten, zoals partijleider P. Levi, penningmeester E. Fuchs, *éminence grise* K. Zetkin; en W. Münzenberg - de grondlegger van de Communistische Jeugd Internationale in 1919. De leiding van de KPD drukte zo een zwaar stempel op het WES.

De voornaamste taak van het WES was de opbouw van een apparaat voor het onderhouden van de verbindingen tussen Rusland en West-Europa. Daarnaast stichtte Reich een uitgeverij voor Duitstalige literatuur van de Komintern. Ten slotte had het WES een belangrijke financiële functie: het sluisde gelden van Moskou door naar de communistische partijen en hun uitgeverijen. 'Auf diese Weise flossen Beträge in Höhe von Hunderten von Millionen durch die Hände des Gen. Thomas [Reich]', zo stellen de historici Wehner en Vatlin op basis van onderzoek in de Komintern-archieven.⁶

Amsterdams Bureau

Een zelfde soort opdracht die Reich voor Duitsland moest uitvoeren, kreeg de nog altijd in Moskou verblijvende Rutgers voor Nederland. Het EKKI koos hem uit voor de oprichting van het zogenaamde Amsterdams Bureau. 'Man meinte dass Holland einerseits am meisten legale Bewegungsfreiheit ermöglichte und andererseits durch die Gruppe der Tribunisten mit Gorter, Pannekoek, Wijnkoop, Roland Holst, u.a., die Gewähr für eine richtige marxistische Linie geben würde', zo schreef Rutgers later in zijn autobiografie voor de kaderafdeling van de Komintern.⁷ Wat betreft beide veronderstellingen zou men in Moskou bedrogen uitkomen, zoals zal blijken.

Dat Amsterdam naast Berlijn als tweede West-Europese filiaal van de Komintern was uitverkoren, lag enigszins voor de hand. De meeste leden van het EKKI hadden in de voorgaande jaren de leidende tribunisten ontmoet. Plaatsvervangend EKKI-secretaris J. Berzin kende Rutgers nog uit de tijd dat beiden in de Verenigde Staten vertoefden. Ook Lenin had met de Nederlandse leiders kennis gemaakt, zoals hierboven uiteengezet.

Op 28 september 1919 besloot het EKKI tot de instelling van de 'Afdeling van de Komintern in Amsterdam', in de wandeling het 'Amsterdams Bureau' geheten.⁸ Het Bureau kreeg een aantal taken. In de eerste plaats moest het verbindingen met andere landen tot stand brengen. Verder diende het een blad uit te geven, een archief op te zetten, een bibliotheek in te richten en in januari 1920 een internationale conferentie bijeen te roepen.

Moskou wees Roland-Holst, Pannekoek, Gorter, Wijnkoop, Van Ravesteijn en Rutgers aan als leden van het Bureau in Amsterdam. Hun werkzaamheden hoefden zij niet *pro deo* te verrichten. Het EKKI stelde voor het Amsterdams Bureau een bedrag van twintig miljoen roebel ter beschikking - heel wat meer dan Reich in eerste instantie voor het WES in Berlijn had meegekregen. Rutgers kreeg het bedrag slechts voor een klein deel in contanten mee. Voor het merendeel had het de vorm van door de bolsjewieken geconfiscerde edelstenen: vijf grote en een aantal kleine - naar schatting 150.000 gulden waard (anno 1997 ruim een miljoen gulden).⁹ Een deel van het geld was voor de salarissen van de medewerkers bedoeld. Voor Gorter en Pannekoek had Moskou nog meer in petto: zij kregen als extraatje uit een bijzonder fonds 'een vastgesteld bedrag' toegewezen - met de bedoeling hen aan te stellen in dienst van de 'beweging'.¹⁰ Het EKKI had grote plannen met deze twee, die zich een jaar later tot de felste 'linkse' critici van Moskou zouden ontpoppen. Pannekoek had echter geen zin om een functie als vrijgestelde te krijgen; zijn positie als 'princiepueel theoreticus' zou zo in gevaar komen.¹¹ Ook Gorter hapte niet toe.

Het EKKI fourneerde niet alleen de middelen voor het Amsterdams Bureau. Eerder al had het ook voor de CPN in de buidel getast. Op 16 september besloot de Komintern-leiding voor het partijwerk in Nederland een half miljoen roebel aan kostbaarheden uit te trekken. Rutgers kreeg voor zijn

'dienstreis' naar Nederland 40.000 roebel aan reisgeld mee.¹² Op de valreep voor zijn vertrek uit Moskou werd hij bij Lenin in het Kremlin ontboden, waar hij om drie uur 's nachts nog een kort onderhoud met de Russische leider had. Op verzoek van Rutgers schreef Lenin een boodschap voor de Nederlandse communisten, waarin hij wees op de benarde omstandigheden waarin Sovjet-Rusland verkeerde. 'De overwinning der internationale proletarische Revolutie is ondanks alles, onvermijdelijk', zo hield Lenin zijn partijgenoten in Nederland voor.¹³

Dat er in de praktijk nog heel wat obstakels lagen, zou Rutgers aan den lijve ondervinden bij het uitvoeren van zijn opdracht. Zowel in financieel als in politiek opzicht stuitte hij op grote problemen, waarbij de tegenstand niet alleen uit de hoek van de 'klassevijand' kwam, maar ook van geestverwante zijde.

Berlijnse zwendel

De eerste zware tegenslag kreeg Rutgers te verwerken na zijn bezoek aan Berlijn. Hier zocht hij op verzoek van Lenin de Duitse partijleiders Levi en Fuchs op. Deze wisten hem te overtuigen van de nijpende financiële situatie waarin de KPD verkeerde. Rutgers besloot een deel van de kostbaarheden te verkopen en 400.000 mark te fourneren voor de noodlijdende Duitse kameraden (omgerekend ongeveer 12.000 gulden), zo verhaalde Rutgers later tegenover Berzin.¹⁴ Omdat hij het te riskant vond om het resterende kapitaal - in baar geld en in natura - in één keer mee naar Nederland te nemen, liet Rutgers het in Berlijn achter.

Het was Rutgers' bedoeling dat een koerier de in Berlijn opgeslagen kostbaarheden in gedeeltes zou nabrengen. Al snel werden twee edelstenen in Nederland bezorgd. Deze werden verkocht en leverden bijna 26.000 gulden op.¹⁵ De transactie leverde de nodige problemen op, ook al omdat naar de pers uitlekte dat Russische diamanten voor revolutionaire doeleinden werden verkocht.¹⁶ Uiteraard ontkende de CPN de aantijgingen in alle toonaarden. Principiële bezwaren koesterde de partijleiding overigens niet. Mocht het Moskou ondanks alle barrières toch eens gelukken om de CPN enige steun te verlenen, dan zou men niet weigeren.¹⁷

Deze eerste nazending uit Duitsland bleek echter ook meteen de laatste te zijn. Het eind van het liedje was dat er verder niets meer uit Berlijn kwam - de KPD had het door Rutgers achtergelaten kapitaal in eigen zak gestoken.¹⁸ Eind 1919 beklagde Rutgers bij Berzin zich over deze 'boevenstreek' van de Duitse kameraden. Hij stelde voor om de verbinding met Rusland niet meer over Berlijn, maar over Riga te laten lopen. 'Solange die Kuriere mit Geld über Berlin gehen wird man sie da schon ausplündern.'¹⁹

Opbouw Amsterdams Bureau

Door de Duitse zwendelpraktijken raakte het Amsterdams Bureau financieel in grote moeilijkheden, nog voordat het goed en wel met zijn werkzaamheden was begonnen - ongetwijfeld niet tot ongenoegen van de KPD, die liever zag dat het Berlijnse WES in West-Europa het rijk alleen zou hebben. In de verwachting dat de financiën wel zouden volgen, was Rutgers als secretaris van het Bureau alvast met de opbouw begonnen. Hij pakte de zaken voortvarend aan. Hij huurde in Amsterdam aan de Leidsestraat kantoorruimte en stelde personeel aan. Roland Holst kreeg de verantwoordelijkheid voor het *Bulletin* van het Amsterdams Bureau. Het internationaal archief werd in Rotterdam gevestigd, waarover de uitgever W.L. Brusse de leiding kreeg. Hij moest onder meer documenten van de revolutionaire beweging verzamelen. De kunstschilder J. Proost (die zich tooide met de schuilnaam J. Jansen) kreeg de opdracht een koeriersdienst op te zetten. De eerste tijd pendelde hij vooral tussen Amsterdam en Berlijn heen en weer. Door al deze werkzaamheden vloog het geld weg, ook al omdat er daarnaast nog zeventuizend gulden ter beschikking was gesteld voor de uitgave van een tiental brochures van Gorter, en tweeduizend gulden ter ondersteuning van *De Tribune*.

Al met al kostten de activiteiten van het Bureau maandelijks ongeveer tienduizend gulden. Eind 1919 was er evenwel nog maar 31.000 gulden in kas (die al was gespekt door de verkoop van de beide edelstenen), een bedrag dat dus hooguit voor een paar maanden toereikend zou zijn.²⁰ De tering moest dus naar de nering worden gezet. Niemand van de door Moskou aangezochte personen had iets van het toegekende salaris van drieduizend gulden per jaar genoten, behalve Rutgers zelf die geen inkomsten uit andere bron had. Door de nijpende financiële problemen zag Rutgers zich in maart 1920 gedwongen de medewerkers van het Bureau te ontslaan en de huur op te zeggen.

Ook *De Tribune* moest met minder steun toe, hetgeen hard aankwam. Het water stond penningmeester J. Ceton aan de lippen. Als enige uitweg zag deze bijstand van de Russen, 'want zonder een geregelde hulp van een paar duizend gulden per maand zullen we er niet meer komen'. Ceton vroeg Rutgers om bij het EKKI een goed woordje voor *De Tribune* te doen.²¹ Deze kon Ceton maar in geringe mate tegemoet komen. Rutgers stelde voor de duur van één kwartaal honderd gulden per week ter beschikking, bedoeld voor een 'Russische bijlage'.²² Toen het geld echter opraaakte, zag Rutgers zich gedwongen deze bijdrage ook stop te zetten.

Politieke verdeeldheid

Bovenop deze financieel-organisatorische complicaties kwamen ook nog eens de politieke strubbelingen tussen de leden van het Bureau. Het zou het tweede grote obstakel voor hem zijn om zijn opdracht tot een goed einde te brengen. Tijdens de oorlogsjaren was er een conflict ontstaan tussen Wijnkoop en Van

Ravesteyn enerzijds en Gorter, Pannekoek en in mindere mate Roland Holst anderzijds. De ruzie ging over de pro-Geallieerde, anti-Duitse opstelling van de beide partijleiders. Het duo was beducht voor alles wat Duitsland in de kaart kon spelen. Door een overwinning van keizer Wilhelm II zou de proletarische revolutie op de lange baan geraken, zo meenden Wijnkoop en Van Ravesteyn. Gorter en Pannekoek vonden deze eenzijdigheid uit den boze; zij beschouwden het Duitse en Anglo-Amerikaanse imperialisme als één pot nat. Rutgers, die al sinds 1911 in het buitenland verbleef, was van deze onmin amper op de hoogte. Dat zou echter snel veranderen. Na zijn aankomst belegde hij eind november 1919 in Amsterdam een gezamenlijke bijeenkomst met het door het EKKI uitverkoren vijftal. Meteen bleek dat de tegenstellingen tussen Wijnkoop en Van Ravesteyn enerzijds en Gorter anderzijds zeer groot waren.²³ Twistappel was nog altijd de buitenlandse politiek. Gorter dacht dat Duitsland zeer waarschijnlijk op korte termijn het toneel van de omwenteling zou zijn. Wijnkoop geloofde hier niets van: het Duitse proletariaat was volledig uitgeput, waardoor Duitsland 'een wal tegen de revolutie' was geworden. Hij verwachtte alle revolutionaire heil van Engeland.²⁴ De partijvoorzitter en zijn compaan Van Ravesteyn hadden weinig zin om deel te nemen aan de door Moskou voorgestelde commissie, omdat zij hierin permanent in een minderheidspositie zouden verkeren. Zij eisten een grotere invloed van de CPN bij het Bureau. In geval van een conflict zou het partijbestuur moeten beslissen, zo meende Wijnkoop; de 'Holl. partij heeft historisch recht op controle'. De andere leden hadden daarin echter weinig trek. Rutgers merkte op dat het bureau verantwoording schuldig was aan Moskou, en niet aan de Nederlandse partij.²⁵ Op de volgende bijeenkomst barstte de bom. Wijnkoop en Van Ravesteyn zeiden het vertrouwen in de niet aanwezige Gorter op, omdat zij er niet zeker van waren dat hij zich zou onthouden van aanvallen op de partijleiding.²⁶ Gorter, die eerder om gezondheidsredenen met de gedachte had gespeeld te bedanken voor het lidmaatschap van het Bureau, piekerde er nu niet meer over zich terug te trekken.²⁷ Rutgers, Roland Holst en Pannekoek vonden dat Wijnkoop en Van Ravesteyn zich moesten schikken. Het argument dat Rutgers hiervoor gebruikte, zal de beide partijleiders een gruwel zijn geweest: 'Verder is het niet twijfelachtig, dat de leden van het Executief Komitee in Moskou juist op Gorter en Pannekoek voor de vertolking van hun opvattingen in de eerste plaats het oog hadden,' zo schreef hij hen.²⁸ Niettemin vond Rutgers een uitweg voor deze patstelling. Het zestel zou formeel tot de komende internationale conferentie aanblijven, waarna op deze bijeenkomst het Bureau definitief zou worden samengesteld.

Conferentie in Amsterdam

Aan het begin van 1920 werd zowel door het Amsterdams Bureau als door het WES een internationale conferentie voorbereid. Reich verzocht het Bureau om medewerking te verlenen aan de Duitse bijeenkomst.²⁹ Met de nodige tegenzin gingen de 'Amsterdammers' hiertoe over. Eigenlijk vond men dat er alleen in Nederland een conferentie moest worden gehouden, aangezien het EKKI Rutgers immers daartoe opdracht had gegeven.³⁰ Het Amsterdams Bureau was dan ook al begonnen met de organisatie van de eigen internationale conferentie.

Half januari kwamen de eerste afgevaardigden uit Amerika en Engeland reeds in Nederland aan. Zij drongen erop aan om niet te lang te wachten.³¹ Dit was niet tegen dovemansoren gezegd. Toen het Bureau maar niets hoorde over de WES-bijeenkomst, besloot het om begin februari zelf de conferentie te houden.³² Het Amsterdams Bureau was zo Berlijn te snel af, terwijl het tegelijkertijd de verantwoordelijkheid hiervoor bij het WES kon leggen.

Op 3 februari opende Rutgers de bijeenkomst. Hij zette uiteen dat Moskou mede voor Amsterdam had gekozen vanwege het politieke krediet dat de tribunisten hadden opgebouwd: 'comrades in Holland were known by their revolutionary tactics of over ten years to express the essentials of the communist international'.³³ Dat er over deze hoofdzaken in het Nederlandse organisatiecomité bepaald geen consensus bestond, werd de afgevaardigden al snel duidelijk, toen Gorter en Wijnkoop elkaar diverse malen openlijk in de haren vlogen. Niettemin besloten de afgevaardigden formeel het Internationaal Bureau in Amsterdam te vestigen, onder leiding van een driemanschap bestaande uit Rutgers, Roland Holst en Wijnkoop als vertegenwoordiger van de CPN.

Tot voorzitter van de conferentie werd Wijnkoop gekozen. De Nederlanders vormden het leeuwendeel van het gezelschap. Naast de al genoemde Rutgers, Roland Holst, Wijnkoop en Gorter waren ook Pannekoek en Van Ravesteijn aanwezig. Zo nu en dan verschenen gasten, zoals H. Sneevliet (namens de revolutionaire stroming in Nederlands-Indië), B. Bouwman (de voorzitter van de Nederlandsche Federatie van Transportarbeiders - NFT - van het NAS), en het christen-socialistische Tweede-Kamerlid J.W. Kruyt.³⁴

De opkomst uit het buitenland viel behoorlijk tegen. In feite was alleen de Angelsaksische wereld vertegenwoordigd. Uit de Verenigde Staten was L. Fraina gekomen, de internationaal secretaris van de *Communist Party of America*. Hij was een oude bekende van Rutgers; samen hadden zij in New York een socialistisch blad geredigeerd. Fraina werd vergezeld door de koe-rrier J. Nosovitsky. De Engelse gedelegeerde F. Willis (van de *British Socialist Party*) twijfelde aan de betrouwbaarheid van deze persoon, maar Fraina stond geheel in voor zijn reisgenoot - ten onrechte, zoals later zou blijken, want Nosovitsky werkte als *under-cover agent* 'N-100' voor het Department of Justice in New York.³⁵ Naast Willis waren verder uit Engeland

aanwezig zijn partijgenoot J. Hodgson, S. Pankhurst (van de *Workers' Socialist Federation*), en J. Murphy namens de *Socialist Labour Party*.³⁶ Een half jaar later zouden deze groeperingen samengaan in de *Communist Party of Great Britain*. De Belg E. van Overstraete vertegenwoordigde 'Onafhankelijke Brusselse Communisten'.

Tijdens de conferentie meldde zich verder terloops de Rus M. Borodin. Deze was op de terugweg van Amerika naar Rusland. Hoewel Borodin voor de Komintern werkte - hij had in de Verenigde Staten een bijzondere opdracht van het EKKI uitgevoerd - was hij niet de speciale afgezant van Moskou, waar Rutgers eerder bij het EKKI om had verzocht. Het liefst had Rutgers Berzin zelf er in Amsterdam bij gehad. Wanneer dat niet mogelijk was, dan hoopte Rutgers dat de EKKI-secretaris een boodschap kon sturen 'about action we might be able to prepare in Western Europe in line with the policy over there'.³⁷ Op het verzoek kwam echter geen reactie, waardoor Amsterdam dus in het ongewisse bleef over de politieke standpunten die op dat moment in Moskou werden gehuldigd. Deze onwetendheid zou het Bureau duur komen te staan.

Al met al waren er dus niet meer dan vier landen op enigszins ordentelijke wijze vertegenwoordigd: Nederland, Engeland, de Verenigde Staten en België. De KPD, de belangrijkste communistische partij na de Russische, was niet aanwezig. De bijeenkomst in Amsterdam was dus verre van representatief. Dat eerst Borodin en later de Zwitserse afgevaardigde J. Herzog, leider van de nietige *Kommunistische Partei der Schweiz*, zich nog in dit gezelschap voegden veranderde daaraan weinig.

Ingrijpen politie

Inmiddels had zich wel een delegatie van de KPD reisvaardig gemaakt. Voordat deze in Nederland arriveerde, was de conferentie echter al gestaakt. De autoriteiten hadden lucht gekregen van de bijeenkomst. Achteraf bleek dat onder anderen Fraina de politie onbewust op het spoor had gezet. Kennis van wat er werd besproken verkregen de autoriteiten door enkele agenten in burger, die zich met een dictafoon in een wandkast in de vergaderzaal hadden verstopt. Voordat deze luistervinken werden ontdekt door Borodin - niet toevallig de conspiratief meest ervaren deelnemer van de conferentie - had de inlichtingendienst al enkele dagen ongestoord zijn gang kunnen gaan. Zo vernamen de Nederlandse autoriteiten Rutgers' mededeling dat de Sovjet-regering twintig miljoen roebels 'oude waarde' in de vorm van diamanten en parels ter beschikking had gesteld, 'vertegenwoordigende alsoo ruim 22.000.000 gulden' - een nogal opgeblazen bedrag.³⁸

De uitvoerige verslagen werden naar het liberale *Algemeen Handelsblad* doorgespeeld, dat gretig onthullingen deed over de conferentie.³⁹ Het dagblad poogde een verband te leggen tussen de in die dagen uitgebroken staking in de Amsterdamse en Rotterdamse havens enerzijds, en de aanwezig-

heid van de vakbondslieden Bouwman en Sneevliet op de conferentie en de Russische roebels die de CPN zou hebben ontvangen anderzijds. Wijnkoop ontkende in *De Tribune* de beschuldigingen glashard. 'Wij herhalen intussen, dat nooit nog diamanten of andere edelgesteenten door de Sowjet-Regeering ter beschikking zijn gesteld van een Uitvoerend Bureau der Communistische Internationale...; en dat noch de Communistische Partij hier te lande, noch *de Tribune*, noch het pas opgerichte Internationale sub-Bureau te Amsterdam, noch eenige der personen aan deze drie lichamen verbonden, persoonlijk, over welke noemenswaarde som dan ook, voor welke actie ter wereld, de beschikking hebben'.⁴⁰ Wijnkoop loog letterlijk alsof het gedrukt stond, in een blad dat onder meer met Russische steun op de been werd gehouden. De stakende transportarbeiders ontvingen daadwerkelijk een bijdrage van Rutgers.⁴¹

Om de autoriteiten op het verkeerde been te zetten, werden de zittingen elders in Amsterdam voortgezet. Het hielp niet veel, zoals Pannekoek in zijn memoires beschrijft. 'Ook hier ontbrak ons alle gave van conspiratie; als het tijd voor lunch was, zwermde wij uit naar een café in de buurt met tuin, zetten aan tafeltjes onze discussies in vele talen voort, en moeten op het andere publiek zeker de indruk van een internationale conferentie gemaakt hebben'.⁴² Ingrijpen van de politie maakte echter een einde aan de bijeenkomsten. De wat later gearriveerde vooraanstaande Duitse communiste Zetkin werd eveneens aangehouden en naar Amsterdam overgebracht. De sociaal-democratische wethouder F. Wibaut sprong voor zijn oude Duitse kennis in de bres en wist haar vrij te krijgen.⁴³

De regering van het 'land van de slappe reactie', zoals Lenin Nederland ooit had genoemd, kon dus wel haar tanden laten zien. Mede door haar toedoen eindigde de revolutionaire bijeenkomst in een fiasco. Het organiserende Amsterdams Bureau moest echter de hand ook in eigen boezem steken. Roland Holst legde later de vinger op de zere plek. 'Het gemis aan ervaring van onze partij wat illegale actie betreft, en andere omstandigheden hadden sommige noodzakelijke voorzorgen verhinderd, die het wellicht mogelijk zouden gemaakt hebben de conferentie tot een goed einde te brengen'.⁴⁴ De eerste krachtproef voor het Amsterdams Bureau was door het gebrek aan conspiratieve ervaring een grote mislukking geworden, hetgeen leidde tot gezichtsverlies voor de tribunisten. Met de snelle organisatie van de conferentie had men de Duitsers een slag voor willen zijn. Nu keerde de overhaasting zich als een boemerang tegen het Amsterdams Bureau. Het WES, dat in tegenstelling tot het Bureau in korte tijd een goed geolied illegaal apparaat met vele verbindingen had opgebouwd, spon er garen bij. Het had zo bij de ontlukende competentiestrijd tussen Amsterdam en Berlijn de beste papieren.

Gespannen relatie Amsterdam - Berlijn

Na het politie-optreden werd besloten met een kleinere groep ten huize van Rutgers in Amersfoort verder te praten. Toen de Duitse delegatie in Nederland aankwam, vervoegde deze zich bij Rutgers door. De afvaardiging bestond uit Zetkin (die bij haar aankomst zoals gezegd werd aangehouden), Münzenberg, P. Frölich en de Komintern-vertegenwoordiger in Duitsland, M. Bronski.

De Duitsers waren bepaald niet te spreken over de uitkomsten van de conferentie. Dit gold in de eerste plaats de afbakening van de werkterreinen van het Bureau en het WES. Zonder dat zij daarin gekend waren, was afgesproken dat Amsterdam West-Europa en Amerika zou bestrijken; Berlijn kreeg Centraal- en Zuidoost-Europa toebedeeld. Veel erger voor de Duitsers was dat het Amsterdams Bureau voor zichzelf een leidende rol had opgeëist. Berlijn werd ondergeschikt verklaard aan Amsterdam: het WES werd gedegeerd tot onderafdeling van het Bureau. Het Secretariaat kon voor zijn eigen territorium zelfstandig oproepen uitgeven, maar voor de publicatie van algemene manifesten of het beleggen van internationale conferenties moest het eerst overleg voeren met het in Nederland gevestigde Bureau. Amsterdam had uiteindelijk de touwtjes in handen: 'internationale oproepen, proclamaties en acties gaan uitsluitend uit van het Amsterdamsch Bureau.'⁴⁵

Hoewel deze taakverdeling slechts voorlopig was, was zij voor de Duitsers onverteerbaar. De delegatie wees op de eenzijdige samenstelling van de conferentie, haar voortijdige einde en het feit dat het WES niet had kunnen meebeslissen als gevolg van de te laat verzonden uitnodiging. Onverbloemd verklaarden de Duitsers de rollen te willen omdraaien: de centrale leiding zou in Berlijn bij het WES moeten liggen.⁴⁶ Na uren van moeizame besprekingen werd uiteindelijk afgesproken dat het WES en het Amsterdams Bureau voorlopig beide hun activiteiten zouden voortzetten. Een representatief samengestelde conferentie in mei zou dan de organisatorische knopen moeten doorhakken.

De gereserveerdheid van de Duitse delegatie ten aanzien van de Nederlanders was niet uitsluitend het gevolg van de besluiten van de conferentie. Al tijdens zijn tussenstop in Berlijn op weg naar Nederland in de herfst van 1919 had Rutgers bij de leidende Duitse communisten een zekere weerstand gevoeld tegen de plannen die het EKKI met de tribunisten had. 'Man erwartete wenig tüchtige Arbeit von den Holl. Genossen und war besonders dagegen, dass eine Konferenz oder ein Bureau in Amsterdam zusammen kommen würde,' zo berichtte Rutgers aan Berzin.⁴⁷ Nu het door de KPD gedomineerde WES op het tweede plan dreigde te raken, gingen de reserves over in een openlijke campagne tegen het Amsterdams Bureau. Op het partijcongres van de KPD haalde Zetkin keihard uit naar het Amsterdams Bureau. Ze eiste dat het Komintern-hoofdkwartier in Duitsland gevestigd werd: 'Der Sitz der westeuropäischen Vertretung der III. Internationale gehört dorthin, wo die Revolution handelt, kämpft, lebt.'⁴⁸

Rutgers liet zich overigens ook niet onbetuigd. Hij deelde Bronski mee dat het Amsterdams Bureau niet van plan was de politieke leiding van het WES te erkennen. Rutgers koos de aanval door van de Komintern-vertegenwoordiger in Berlijn onmiddellijk de overmaking van 60.000 gulden van de voor het Amsterdams Bureau bestemde gelden te eisen. Het ging hier om een rechtmatige aanspraak, aldus Rutgers, die absoluut de zelfstandigheid van het Bureau niet wilde prijsgeven: 'die Beiträge können wir nicht acceptieren [sic] als eine Art monatliche Unterstützung aus Berlin'.⁴⁹ Hij schatte dat de edelstenen die nog in Berlijn lagen, een waarde hadden van minimaal vijf miljoen mark (zo'n 150.000 gulden).⁵⁰

Terwijl Rutgers zich tegenover Berlijn zelfverzekerd toonde, was hij tegenover Berzin heel wat minder zeker van zijn zaak. Rutgers bleef weliswaar van mening dat Amsterdam de uitgelezen plaats was voor het Bureau, maar hij kon zich nu ook wel een positie van een soort tussenstation voorstellen waarbij Berlijn als hoofdkwartier fungeerde. Rutgers gaf toe dat de situatie in Nederland minder gunstig was dan hij in Moskou had gedacht. De prijzen lagen hoog, en onder het kleine aantal partijleden was het moeilijk de juiste krachten te vinden. Bovendien was er nog de onderlinge animositeit. 'Das Land ist zu klein, die Bewegung zu eng und wenn Moskau wieder Verbindungen bekommt, wären wir sehr glücklich und gerne bereit als eine untergeordnete Durchgangsstelle Dienste zu leisten.'⁵¹

Radek en de partijstrijd in de KPD

Los van de financiële en organisatorische conflicten kwam het Amsterdams Bureau ook op politiek terrein in frontale aanvaring met Berlijn. De geschilpunten betroffen het parlementarisme en de houding ten aanzien van de vakbonden - twee punten die in de Duitse partijstrijd op dat moment een belangrijke rol speelden. Eigenlijk vanaf haar oprichting werd de KPD verscheurd door tweespalt. De partijleiding, aangevoerd door Levi, was een uitgesproken voorstander van verkiezingsdeelname. De linkse oppositie daarentegen sprak zich uit voor het radenstelsel en tegen het parlement. Ook was zij het oneens met de voorkeur die de KPD-leiding aan de dag legde voor het werken in de traditionele vakbonden. De oppositionelen wilden deze vervangen door revolutionaire bedrijfsorganisaties, de zogenaamde *Arbeiter-Unionen*.

In de loop van 1919 raakte deze linkse stroming in de KPD door toedoen van de partijleiding in het defensief. Op de achtergrond speelde de Pool K. Radek hierbij een belangrijke rol. Radek, een oude bekende van Pannekoek en de andere leidende tribunisten, was een vertrouweling van Lenin. In 1918 dook hij als vertegenwoordiger van de bolsjewieken op in Duitsland, waar hij al snel werd gearresteerd. Vanachter de tralies onderhield hij op eenvoudige wijze contact met de KPD, en fungeerde hij min of meer als haar ideologische gids.⁵² Radek en Levi waren het met elkaar eens dat het revolu-

tionaire tij in Duitsland aan het verlopen was en dat daarom de communistische invloed via het parlement en de vakbonden moest worden vergroot.⁵³ Deze opvattingen van Radek vormden de basis van de '*Leitsätze*', die het WES eind 1919 publiceerde.⁵⁴ Inmiddels was Levi er in geslaagd om op het congres van de KPD een krappe meerderheid voor zijn standpunten te vinden. De oppositie - bijna de helft van de ledenaanhang - verliet hierna de partij, en richtte de *Kommunistische Arbeiter-Partei Deutschlands* (KAPD) op.

In Moskou was men niet blij met de partijstrijd. In december 1919 ontving Rutgers van het EKKI het verzoek om in het conflict als officiële Komintern-bemiddelaar op te treden. Hij moest proberen een definitieve splitsing te voorkomen. Vanwege gezondheidsproblemen zag Rutgers van deze opdracht af. Als plaatsvervanger kwam Pannekoek in aanmerking, maar uiteindelijk werd besloten om geen bemiddelingspoging te wagen.⁵⁵ De kans op succes was te klein, ook al omdat Pannekoek sympathiseerde met het links-oppositionele kamp in de KPD.⁵⁶ Ook Rutgers was niet neutraal. In een brief aan Moskou wees hij de KPD-leiding als de grote boosdoener aan: zij zou haar machtspositie misbruiken en van een vergelijk niets willen weten.⁵⁷ Van de uit de koker van Radek komende *Leitsätze* moest hij niets hebben. Rutgers schreef aan Berzin benieuwd te zijn naar zijn oordeel en dat van N. Boecharin - die hij in de Verenigde Staten en later in Moskou had ontmoet - over dit 'nieuwe opportunisme'.⁵⁸

In de Duitse partijstrijd kwam het Amsterdams Bureau op voor de belangen van de oppositie. Deze inmenging zette bij de KPD-leiding natuurlijk kwaad bloed. Na haar oprichting had de KAPD om toetreding tot de Komintern verzocht. Toen het WES verklaarde tegen toelating te zijn, kwam het Amsterdams Bureau prompt in het geweer. Het wees erop dat het WES grotendeels uit KPD-leden bestond, waardoor het als rechter in eigen zaak optrad. Bovendien vond Amsterdam dat de KPD-leiding de oppositie 'systematisch' uit de partij had gedreven. De conclusie van het Bureau luidde dat de KAPD gewoon als lid van de Komintern moest worden beschouwd, totdat het eerstkomende congres over deze kwestie kon oordelen.⁵⁹

Politieke opstelling Amsterdams Bureau

In zijn verklaring over de KAPD bevestigde het Amsterdams Bureau nog eens openlijk zijn linkse positie. Het beschouwde het krachtens zijn van Moskou verkregen mandaat als zijn taak 'er voor te waken dat minderheden van links in hun opkomst worden belemmerd.' Aan deze tolerante opstelling was eigenbelang niet geheel vreemd, want politiek gezien stond 'Amsterdam' dicht bij de KAPD dan bij de KPD. De twee door Pannekoek voor de conferentie in Amsterdam opgestelde resoluties over het parlementarisme en de vakbonden toonden dat overvloedig aan.⁶⁰

De Komintern had zich op het oprichtingscongres in maart 1919 afwijzend

uitgelaten over verkiezingsdeelname. Na de anti-parlementaire retoriek van het begin nam Moskou gas terug. In september 1919 verklaarde voorzitter Zinovjev dat onder de dictatuur van het proletariaat het parlement weliswaar plaats zou maken voor de sovjets, maar dat het onder het kapitalisme echter gewenst kon zijn de volksvertegenwoordiging te benutten om de revolutie te bevorderen. 'Whether at any given moment to take part in elections, in the electoral campaign, depends on a number of concrete circumstances which must be very carefully considered in the given country at the given time.'⁶¹

De resolutie van Pannekoek over het parlementarisme was grotendeels gebaseerd op het rondschrijven van Zinovjev. Wel benadrukte Pannekoek sterker dan de Komintern-voorzitter de mogelijkheid van een boycot ten tijde van revolutionaire woelingen. Wanneer in zo'n periode het parlement het orgaan van de contra-revolutie werd en er tegelijkertijd sovjets waren ontstaan, kon het noodzakelijk zijn om geheel en al van verkiezingsdeelname af te zien om alle krachten te concentreren op de directe massa-actie. Pannekoeks slotsom was echter bijna letterlijk identiek aan die van Zinovjev, namelijk dat het besluit tot verkiezingsdeelname aan de arbeidersklasse van de landen zelf moest worden overgelaten.

Op de Amsterdamse conferentie kon deze resolutie niet behandeld worden als gevolg van het ingrijpen van de politie. *En passant* werd de houding ten aanzien van het parlement wel meegenomen in de resolutie over de vakbonden. De afgevaardigden spraken unaniem uit dat het doel van het revolutionaire proletariaat de verovering van de staatsmacht was. 'Noch parlementen, noch de vakverenigingen zijn daarvoor geschikte middelen, maar massale actie en arbeidersraden, massale actie om alle arbeiders, georganiseerd en ongeorganiseerd, te samen te brengen en te vereenigen tot een openlijke en directe worsteling om de macht, en de raden als de organen van den revolutionairen arbeidersstaat, van de proletarische dictatuur.'⁶² Met deze categorische afwijzing van het parlement ging de conferentie een stapje verder dan Zinovjev en Pannekoek.

Op het terrein van de vakbonden nam Amsterdam eveneens een behoorlijk links standpunt in, zoals uit de hierboven aangehaalde resolutie blijkt. Er sprak een sterk wantrouwen uit tegen de traditionele bonden. Zij zouden handlangers van het kapitaal zijn geworden en niet meer in staat tot een beslissende actie tegen het kapitalisme. De bestaande vakbonden moesten daarom van binnenuit worden 'gerevolutioneerd', of anders vervangen door geheel nieuwe, krachtige, anti-kapitalistische bedrijfsorganisaties.

Zoals te verwachten viel, stond de KPD en het door haar gedomineerde WES volstrekt afwijzend tegenover deze stellingnames.⁶³ Ook enkele andere partijen in West-Europa joeg Amsterdam tegen zich in het harnas. Het Bureau was nogal bemoeizuchtig en stelde zich vaak 'steil' op, wat hem natuurlijk vele vijanden bezorgde. Men hield echter voet bij stuk. Rutgers schreef aan Berzin dat onder alle omstandigheden een principiële politieke lijn geboden was. Dit hield volgens hem in: 'kein Entgegenkommende Hal-

tung gegen Zentrumsgruppen, scharfer Kampf innerhalb oder ausserhalb aber jedenfalls *gegen* reaktionären Gewerkschaften [und gegen] alle Formen der bürgerlichen Demokratie... Dagegen alle Energie gerichtet auf Massenaktionen auch wo diese mit syndicalistischen Tendenzen behaftet sind, grosse Wert auf Hebung der revolutionären Energie... Wer das jetzt für verfehlt hält, soll nicht Amsterdam als Zentralstelle befürworten.'⁶⁴

Opheffing Amsterdams Bureau door het EKKI

Ongetwijfeld had Rutgers er geen weet van dat hij met deze woorden eigenlijk het doodvonnis over het Amsterdams Bureau afriep. Terwijl de tribunisten in Nederland nog alle kaarten zetten op de aanstaande revolutie, had Moskou deze voorlopig afbesteld. Radek, die na zijn vrijlating in januari 1920 naar de Russische hoofdstad was teruggekeerd, wist de leidende bolsjewiki ervan te overtuigen dat hun verwachtingen van de omwenteling in Europa veel te hooggespannen waren.⁶⁵ Tegelijkertijd kreeg Moskou door het opheffen van de blokkade door de Geallieerden een meer reële kijk op de Europese situatie.

Na zijn aankomst werd Radek secretaris van de Komintern, en zo de tweede man na Zinovjev. Van de nieuwe koers die de Komintern ging varen, werd het Amsterdams Bureau het eerste slachtoffer. Begin februari kwam het EKKI bijeen om zich te buigen over een brief van Rutgers. De aanwezigen, onder wie Radek, Zinovjev en Berzin, oefenden grondige kritiek uit op de thesen van het Amsterdams Bureau.⁶⁶ Dit oordeel zou Rutgers nooit bereiken. Eind april besloot het EKKI het mandaat van Amsterdam in te trekken vanwege de 'sectarische politiek'. 'Das holländische Bureau hat in einer Anzahl wichtiger Fragen eine Stellung eingenommen (Gewerkschaftsfrage, Parlamentarismus), die gegen die Stellung der Exekutive der 3-ten Komm. Intern. ausläuft,' zo luidde het door Radek ondertekende besluit. De tribunisten leden in de prestigieslag met Berlijn een smadelijke nederlaag, want het EKKI decreeteerde dat de taken van het Bureau naar het WES moesten worden overgeheveld.⁶⁷

Het bericht over de opheffing, dat begin mei in Amsterdam bekend werd, sloeg bij Rutgers in als een bom. Hij was met stomheid geslagen en vermoedde meteen de boze hand van Radek. Rutgers kon niet bevatten dat Moskou zo snel voor het 'opportunisme' van de Pool overstag was gegaan. Aan Boecharin schreef Rutgers: 'Wir hatten nimmer geglaubt dass die Politik Karls von allen, auch von Sie, gebilligt wurde.'⁶⁸ Roland Holst vatte de opheffing met een mengeling van gelatenheid en opluchting op. '"De Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen, de naam des Heren zij geloofd"... Gelukkig leven we nog!'⁶⁹ Pannekoek reageerde eveneens tamelijk laconiek, mede omdat hij de bui al had zien hangen.⁷⁰ Het door Wijnkoop en Van Ravesteyn gedomineerde partijbestuur liet weten dat het Bureau geen standpunten had ingenomen 'in tegenspraak met de tot dusver bekende opvattin-

gen van het uitvoerend Comité van de Communistische Internationale'.⁷¹

Deze wat lauwe reacties weerhielden Rutgers er niet van om enkele uitvoerige verklaringen op te stellen, waarin hij klip en klaar de beschuldigingen van het EKKI aan het adres van het Amsterdams Bureau poogde te weerleggen.⁷² Wat betreft het anti-parlementarisme voerde Rutgers aan dat het Bureau zich geheel op de circulaire van Zinovjev had gebaseerd. Om aan te tonen dat Amsterdam niet principieel tegen parlementaire activiteiten was, wees hij op het feit dat Wijnkoop en Van Ravesteyn in de Tweede Kamer zaten. Ten aanzien van de vakbonden verklaarde Rutgers dat het Bureau er niet tegen was om onder bepaalde omstandigheden de strijd binnen de reactionaire vakbonden te voeren. Er waren echter inmiddels ook revolutionaire vakbonden ontstaan. Het was, zo stelde Rutgers, toch in de lijn van Moskou om aan deze de voorkeur te geven - de oproep van de Russische vakbonden in april 1920 om een revolutionaire vakbondsinternationale te vormen, toonde dat volgens hem nog eens aan.

Rutgers ging verder op het verwijt van het EKKI in, dat het Amsterdams Bureau de KAPD in bescherming zou hebben genomen.⁷³ Hij herhaalde dat het Bureau het noodzakelijk had gevonden de meer principiële linkse vleugel in de communistische beweging tegen de rechtse, opportunistische richting te ondersteunen. 'Die Opposition ist das Gewissen der Partei, eine Garantie gegen die Versteinerung und das Versprechen für die Partei,' aldus Rutgers. Hij nam ook de centralisatie en discipline op de hak, die Moskou met het oog op de eenheid in de partijen wilde doorvoeren. Dit zou fnuikend zijn voor de pogingen om syndicalisten en sociaal-anarchisten bij het communisme te betrekken, zoals de CPN bijvoorbeeld in Nederland probeerde. Het toonde aan dat Moskou niet goed op de hoogte was van de West-Europese omstandigheden, zo verklaarde het Amsterdams Bureau, zoals ook de keuze van het EKKI voor het WES van die onwetendheid getuigde.

Gebrekkige verbindingen

De kritiek van het EKKI op de linkse lijn van het Amsterdams Bureau kwam in feite neer op een distantiëring van haar eigen opstelling in 1919. Niet ten onrechte refereerde Rutgers er diverse malen aan dat Amsterdam eigenlijk niets anders had gedaan dan de opvattingen weer te geven zoals die bij zijn vertrek uit Rusland gehuldigd werden: hij meende in de geest van het eerste congres van de Komintern te hebben gehandeld. Dat na Radeks terugkeer in Moskou begin 1920 de bakens verzet waren, was het Amsterdams Bureau evenwel ontgaan. Na de conferentie in januari gaf het Bureau nog een aantal verklaringen uit - zoals die over de KAPD - die indruisten tegen de nieuwe lijn.⁷⁴ Deze onwetendheid kwam voort uit het onvermogen van Amsterdam om een betrouwbare, directe verbinding met Rusland tot stand te brengen. Herhaaldelijk had Rutgers er bij Berzin op aangedrongen om hierbij te helpen, maar zonder resultaat. Het gevolg was dat Amsterdam op de verbin-

ding tussen het WES en Rusland aangewezen bleef. Terwijl tussen Berlijn en Moskou over en weer geregeld berichten verstuurd werden, kreeg Rutgers nooit antwoord op zijn reeks brieven aan Berzin die hij via Reich had verzonden. Rutgers had bijvoorbeeld zijn schriftelijk mandaat van het EKKI nooit ontvangen. Het door de geldkwestie reeds gewekte wantrouwen tegen de Duitsers nam hierdoor toe, zeker toen de competentiestrijd tussen Amsterdam en Berlijn eenmaal ontbrandde.⁷⁵

In maart 1920 slaagde Rutgers erin een ander verbindingskanaal met Moskou te vinden. Als tussenpersoon fungeerde F. Ström, een links-socialistisch leider in Stockholm. Deze bemande het Scandinavisch Bureau van de Komintern in de Zweedse hoofdstad. Ström onderhield de verbindingen tussen West-Europa en Moskou en stond in regelmatig contact met Komintern-voorzitter Zinovjev. Rutgers was er niet geheel zeker van of zijn brieven die hij vanuit Amersfoort aan Ström verstuurde, niet geopend werden door de autoriteiten. Voor het mededelen van essentiële informatie gebruikte hij een cijfercode.⁷⁶

Het moet voor Rutgers een bijzonder onaangename verrassing zijn geweest dat een van de eerste officiële berichten van het EKKI die hij via de felbegeerde, niet over Berlijn lopende verbinding met Moskou ontving, het besluit was om het Bureau op te heffen.⁷⁷ In dit bericht droeg EKKI-secretaris Radek het Amsterdams Bureau tevens op om de resterende gelden en kostbaarheden aan het Scandinavisch Bureau over te dragen. Rutgers deelde Berzin echter mee dat men platzak was en zelfs geld tekort kwam: begin mei zouden de schulden vierduizend gulden bedragen.⁷⁸

Het Amsterdams Bureau leek zich te schikken in zijn lot. Het zei toe niet meer in naam van het EKKI te zullen optreden en alleen de lopende zaken af te handelen. Rutgers vatte dit echter ruim op. De door het Amsterdams Bureau en het WES afgesproken conferentie stond nog altijd op de rol. Ondanks zijn toezegging dat het Bureau zijn politieke activiteiten zou staken, trachtte Rutgers internationale steun te mobiliseren voor de komende conferentie.⁷⁹ Van de conferentie kwam echter weinig terecht, doordat voor half juli 1920 het tweede Wereldcongres van de Komintern werd uitgeschreven.

Lenins *Kinderziekte*

Naast de veroordeling door het EKKI stond het Amsterdams Bureau ook nog een schrobbering van Lenin te wachten. Vlak voor het tweede Kominterncongres verscheen zijn brochure *'De linkse stroming'. Een kinderziekte van het communisme*. In dit boekje zette Lenin glashelder de communistische tactiek uiteen. De teneur ervan was dat het revolutionaire doel alle middelen heiligde. Lenin rekende zonder mededogen af met de linkse reserves ten aanzien van parlement en vakbonden. De communisten moesten dáár werken waar de massa's waren, zo betoogde hij. Concreet hield dat in: deelname aan de verkiezingen en werken in de reactionaire vakbeweging. De links-radica-

len noemde Lenin sectarisch, omdat zij zich juist afkeerden van de massa's. Hij ging uitgebreid in op de stellingen van het Amsterdams Bureau over het parlementarisme. Zin voor zin ontleedde en weerlegde hij deze.⁸⁰ Daarnaast trok de Russische leider fel van leer tegen de 'Hollandse linksen'. Zij zouden redeneren 'als doctrinair van de revolutie, die nooit aan een werkelijke revolutie hebben deelgenomen'.⁸¹ De afkeer van de linksen van een strak geleide, gedisciplineerde voorhoede-partij vond evenmin genade. 'Waarschijnlijk zijn enige leden van de Hollandse Communistische Partij, die het ongeluk hadden, in een klein land met de tradities en voorrechten van een bijzonder stabiele legaliteit te worden geboren, en die de wisseling van legaliteit en illegaliteit nooit hebben gekend, zelf in verwarring en verbijstering geraakt, en hebben tot deze dwaze bedenksels bijgedragen'.⁸² Het lijkt erop dat Lenin, die zijn brochure afrondde in dezelfde tijd dat het EKKI tot de opheffing overging, persoonlijk heeft bijgedragen aan het terugdraaien van het mede door hem genomen besluit om het Amsterdams Bureau in het leven te roepen. In '*De linkse stroming*' drong hij er namelijk sterk bij het EKKI en het komende Komintern-congres op aan om de linkse afwijkingen ronduit te veroordelen en 'in het bijzonder de gedragslijn van enige leden van de Hollandse Communistische Partij, die - hetzij direct of indirect, openlijk of in het verborgene, geheel of gedeeltelijk - deze onjuiste politiek hebben ondersteund'.⁸³

Overigens slaagde Wijnkoop erin het harde oordeel van Lenin iets te nuanceren. Hij nam kennis van het manuscript van Lenins brochure nadat hij als vertegenwoordiger van de CPN op het tweede Komintern-congres in Moskou was aangekomen. Wijnkoop tekende onmiddellijk protest aan bij de Russische leider. Hij schreef hem dat deze zijn kritiek ten onrechte aan de 'Hollandse tribunisten' toeschreef, omdat de ware schuldigen - dat wil zeggen Pannekoek en Gorter, die Wijnkoop in zijn brief niet met naam en toenaam noemde - nauwelijks of niet aan het partijwerk deelnamen en bovendien zelfs nog de oppositie in de CPN zouden aanmoedigen. Lenin kwam Wijnkoop tegemoet. Hij erkende dat hij de houding van de CPN 'niet geheel juist' had weergegeven en verving de gewraakte term door 'enige leden van de Hollandse Communistische Partij'.⁸⁴

Slot

Het opzetten van een Bureau van de Komintern in Amsterdam was een blijk van vertrouwen van Lenin in de tribunisten geweest. Sommigen van hen zullen het misschien ook wel als een bolsjewistisch eerbewijs aan hun adres hebben opgevat, als een erkenning van jarenlange, bewezen standvastigheid in het voorste revolutionaire gelid - ook al was hun partij dan niet al te happig geweest op internationale samenwerking. Lang duurde deze periode van vermeende *close harmony* echter niet, zoals hier beschreven werd. Binnen de kortste keren veranderde het Bureau van een teken van bolsjewis-

tische waardering in het symbool van tribunistisch tekort. De organisatie van de conferentie in Amsterdam draaide uit op een echec en het Bureau liep ideologisch vrijwel meteen uit de pas bij het EKKI. Afgesneden van de Komintern werd het een politiek fossiel waarin de radicale standpunten die Moskou in 1919 met verve had uitgedragen, waren gestold. Dat dit buiten zijn schuld was gebeurd, maakte weinig uit. Nadat het EKKI eenmaal zijn koers drastisch had gewijzigd, moest deze broedplaats van 'oude' opvattingen uit de weg worden geruimd. Het prestige van de tribunisten liep hierdoor zware schade op. De afdeling-Amsterdam van de CPN voelde dit haarfijn aan; in een reactie op de opheffing stelde deze dat hierdoor 'het stempel der minderwaardigheid op de Hollandsche C.P. wordt gedrukt'.⁸⁵

Achteraf gezien was de sluiting van het Bureau de eerste stap in het proces van centralisatie dat in de Komintern in 1920 op gang kwam. Na Amsterdam moesten al snel ook andere buitenposten er aan geloven. Hoewel ook het WES in Berlijn op de nominatie stond te verdwijnen, bleef het tot het midden van de jaren twintig bestaan. Met het einde van de Geallieerde belegering van Rusland verviel één van de gronden voor het netwerk van buitenlandse bureaus van de Komintern. Doorslaggevender was het feit dat deze ver van het centrum opererende posten politiek en ideologisch vaak lastig in het gareel waren te houden.

Op deze centralisatie reageerden de leden van het Amsterdams Bureau zeer uiteenlopend. Rutgers legde spoedig het hoofd in de schoot. Aanvankelijk had hij in de veronderstelling geleefd dat de Komintern met de vestiging van het Bureau in Amsterdam het zwaartepunt meer in westwaartse richting wilde verplaatsen.⁸⁶ Na de opheffing van het Bureau zette hij zich nog sterk af tegen de neiging tot centralisatie in de Komintern. Nadat Lenin en in zijn voetspoor het tweede wereldcongres de staf hadden gebroken over de links-communistische opvattingen, werd zijn toon geheel anders. Plotseling bezong hij de voordelen van een 'streng discipline' en een 'zoo groot mogelijke onderwerping van de nationale organen onder een internationale leiding vanuit Moskou'. Het gevaar van een bolsjewistische dominantie in West-Europese aangelegenheden wuifde Rutgers zorgeloos weg; 'onze Russische vrienden' zouden hierin wel maat weten te houden. Van een vermeend gebrek aan kennis bij de bolsjewieken van West-Europa repte hij niet meer.⁸⁷ Tot zijn dood in 1961 bleef Rutgers deze standpunten trouw.

Anders dan Rutgers waren Van Ravesteijn en Wijnkoop tegen de dominante positie die Moskou voor zich opeiste. Als afgevaardigde van de CPN op het Komintern-congres verzette Wijnkoop zich fel tegen het Russische voorstel om de wereldorganisatie in Moskou te vestigen. Mèt Van Ravesteijn verwelkomde hij echter wel de met de centralisatie gepaard gaande versteviging van de positie van de leiding binnen de partijen die bij de Komintern waren aangesloten. Dit voordeel was echter van korte duur. Toen Moskou rond het midden van de jaren twintig van hen beiden gehoorzaamheid verlangde, gaf de eigenzinnige Van Ravesteijn er de brui aan. Hij weigerde zich te schikken

in de wensen van de Komintern, die hij vergeleek met de rooms-katholieke kerk. Na zijn breuk met de CPN zei hij al snel ook het communisme vaarwel. Evenals zijn compaan wilde Wijnkoop ook niet bukken. Hoewel hij zei trouw te blijven aan Moskou, stapte Wijnkoop uit de CPN en richtte een eigen communistische partij op. Het bestaan buiten de Komintern viel hem zwaar. In 1930 keerde Wijnkoop op zijn schreden terug. Hij werd door Moskou weer in genade aangenomen, maar moest daarvoor diep door het stof gaan. In enkele openbare verklaringen beledigde hij zijn politieke zonden en erkende hij het gezag van de Komintern.

Roland Holst benaderde de door Moskou geïnitieerde centralisatie van een diametraal tegenovergelegen positie. Zonder haar sympathie voor de linkse richting geheel op te geven kon zij de toenemende invloed van de Komintern billijken, zolang het maar een tegenwicht bood aan de dictatoriaal ingestelde Wijnkoop en Van Ravesteyn. 'Van nu af aan vormen alle communistische partijen ook organisatorisch een eenheid, hun aller leiders zijn verantwoordelijk aan de Executieve, waarin, naar te hopen valt, het geestelijk en moreel gezag van Moskou de min of meer opportunistische invloeden van andere landen zal neutraliseren,' zo schreef zij na het congres.⁸⁸ Van deze hoop kwam weinig terecht, en Roland Holst verliet in 1924 uit teleurstelling over het optreden van de beide partijleiders de CPN. Na hun val keerde zij weer terug. Solidariteit met de Sovjet-Unie dwong haar er telkens toe het voor Moskou op te nemen, maar uiteindelijk hield ze dit niet meer vol. Na het roeyement van de door haar bewonderde Trotski was voor haar de maat vol: in november 1927 bedankte Roland Holst voorgoed voor de CPN.

In tegenstelling tot hun ideologische geestverwante Roland Holst wilden Gorter en Pannekoek meteen al van geen wijken weten. Zij borduurden voort op het gedachtegoed van het Amsterdams Bureau, op straffe van excommunicatie. Volgens Pannekoek hadden de bolsjewieken de zuivere beginselen van sovjets en revolutionaire bedrijfsorganisaties ingewisseld voor het bord linzen van parlement en reactionaire vakbonden, alleen maar om de grote, aarzelende en halfslachtige arbeidersmassa's in West-Europa voor Moskou te winnen. De introductie door Lenin van de Nieuwe Economische Politiek (NEP) beschouwde Pannekoek als een knieval voor het kapitalisme. In september 1921 hield hij het voor gezien en trad hij uit de CPN. Teleurgesteld wendde Pannekoek zich af van het bolsjewistische experiment. 'Koud en somber ligt de wereld om het proletariaat, vol van de wreedste ellende en de zwaarste strijd. Het groote licht in het Oosten, dat de weg wees, wordt dof. Klein en zwak is nog zijn eigen revolutionaire kracht.'⁸⁹

Ook Gorter hield voet bij stuk. Hij diende Lenin omonwonden van repliek in een 'Open brief aan partijgenoot Lenin'.⁹⁰ Evenals Pannekoek voerde hij het feilen van Lenin terug op zijn gelijkstelling van het overwegend agrarische Rusland met het relatief hoog ontwikkelde West-Europese kapitalisme. Gorter liet het niet bij deze open brief, maar trad ook persoonlijk in discussie met de Russische leiders. In november 1920 vertrok hij naar Moskou, waar

hij onder meer met Lenin sprak. Veel bereikte hij niet. Namens de leiding van de Komintern rekende Trotski op sarcastische wijze met hem af.⁹¹ Thuisgekomen bleek hij zijn vertrouwen in de bolsjewieken te hebben verloren. In september 1921 leverde hij een belangrijk aandeel aan de oprichting van de Kommunistische Arbeiderspartij Nederland (KAPN), waar hij tot zijn overlijden in 1927 bij betrokken bleef.

De ondergang van het Amsterdams Bureau luidde het einde in van de gelijkwaardigheid in de verhouding tussen de tribunisten en bolsjewieken, een gelijkwaardigheid overigens die wellicht meer aan Nederlandse zijde als zodanig werd beleefd dan door Lenin en de zijnen. De Nederlandse communisten belandden als kleine partij in de marge van de Komintern. Dit had zo zijn voordelen: terwijl Moskou zich al zeer snel grondig bemoeide met de belangrijke Duitse en Franse communistische partij, kon de Nederlandse nog enige tijd ongestoord haar gang gaan. Uiteindelijk ontkwam zij echter ook niet aan de hand van Moskou. In 1925 stelde de Komintern in de Nederlandse partij orde op zaken, na daartoe te zijn uitgenodigd door een interne oppositie. Vijf jaar later was zo'n invitatie niet eens meer nodig: op eigen initiatief verving de Komintern toen de voornaamste partijleiders. Deze ingreep bezegelde de politieke afhankelijkheid van de tribunistische erfgenamen van Moskou.

noten

1. De Komintern-archieven zijn gedeponeerd in het *Rossijskij Tsentri Chranenija i Izoetsjenija Dokumentov Novejsiej Istorii* (RTsChIDNI - Russisch Centrum voor Conservering en Studie van Archieven voor Moderne Geschiedenis). Een deel van de stukken die betrekking hebben op de CPN, is op microfilm op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam raadpleegbaar.

De auteur bereidt een proefschrift voor over de betrekkingen tussen de CPN en de Komintern in de jaren 1919-1943. Deze bijdrage kan als een tussentijdse rapportage van dit promotie-onderzoek worden beschouwd. De uitkomsten worden hier dan ook onder enig voorbehoud gepresenteerd; nader archiefonderzoek kan nog tot andere inzichten leiden.

2. Brief aan V.I. Lenin van D. Wijnkoop, 28 september 1915; in: *Briefwisseling van W.I. Lenin met Hollandse communisten*, Moskou, s.a., 39.

3. B. Lazitch en M.M. Drachkovitch, *Lenin and the Comintern*, I, Stanford, s.a., 149 en 199; zie ook F. Svátek, 'The Governing Organs of the Communist International: Their Growth and Composition, 1919-1943', in: *History of Socialism. Yearbook, 1968*, Praag, 1969, 213-215.

4. Zie over Reich: M. Wehner en A. Vatlin, '"Genosse Thomas" und die Geheimtätigkeit der Komintern in Deutschland 1919-1925', in: *Internationale wissenschaftliche Korrespondenz zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, 29 (1993), 1 (März), 1-19 (dit artikel bevat veel informatie over het

- WES, gebaseerd op recent onderzoek in de Komintern-archieven); Lazitch en Drachkovitch, *Lenin and the Comintern*, 73 en 164-182; en B. Nicolaevsky, 'Le récit du "camarade Thomas"', in: J. Freymond, red., *Contributions à l'histoire du Comintern*, Genève, 1965, 1-28.
5. Nicolaevsky, 'Le récit du "camarade Thomas"', 12; zie ook V. Loupan en P. Lorrain, *L'argent de Moscou. L'histoire la plus secrète du PCF*, Parijs, 1994, 47-49.
6. Wehner en Vatlin, '"Genosse Thomas"', 4.
7. 'Biografie Sebald Justinus Rutgers', opgesteld 6 november 1933. *RTsChIDNI*, 495/244/618. In de literatuur is aan het Amsterdams Bureau reeds enige aandacht besteed, zij het uiteraard zonder dat het Komintern-archief hiervoor werd geraadpleegd. Zie onder meer Lazitch en Drachkovitch, *Lenin and the Comintern*, 182-193; en J.W. Hulse, *The Forming of the Communist International*, Stanford, 1964, 152-160. M.C. Wiessing heeft van enkele archiefstukken gebruik kunnen maken; zie *idem*, 'Die Tribunisten und die Komintern', in: *idem*, *Die Holländische Schule des Marxismus - Die Tribunisten*, Hamburg, 1980, 88-130.
8. Op 28 september 1919 besloot het EKKI tot de instelling van het Amsterdams Bureau; twee weken later kende het de officiële benaming toe. Zie de protocollen nrs. 28 en 29 van het EKKI, respectievelijk 28 september en 14 oktober 1919. *RTsChIDNI*, 495/1/1. Het Amsterdams Bureau komt ook voor in de roman *Käte Jahn* van G. van der Kolk (Amsterdam/Antwerpen, 1991).
9. Brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8. Volgens een ongedateerd document dat vermoedelijk in 1921 is opgesteld, zouden aan Rutgers op 14 september 1919 10.000 Zweedse kronen, 5.000 Duitse marken, 50 of 50.000 Engelse ponden en voor ruim vier miljoen roebel aan juwelen zijn verstrekt. Het is mogelijk dat in dit overzicht niet alle bedragen zijn verdisconteerd die aan Rutgers ter beschikking werden gesteld. Zie verder ook Loupan en Lorrain, *L'argent de Moscou*, 46-48.
10. Zie de brief aan Winter [J. Berzin] van S.J. Rutgers, 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8. Pannekoek schreef later in zijn memoires dat Rutgers bij hem was gekomen 'met de uitdrukkelijke boodschap van uitnodiging om naar Rusland te komen, om te helpen in theoretisch werk, als adviseur, etc.' Hij was niet op de invitatie ingegaan. Zie A. Pannekoek, 'Herinneringen uit de arbeidersbeweging', in: *idem*, *Herinneringen. Herinneringen uit de arbeidersbeweging, sterrenkundige herinneringen*, Amsterdam, 1982, 196.
11. Brieven aan S.J. Rutgers van A. Pannekoek, 14 januari en 27 april 1920. *RTsChIDNI*, 495/172/5.
12. Protocol nr. 26 van het EKKI, 16 september 1919. *RTsChIDNI*, 495/1/1.
13. 'Groet van Lenin', in: *De Tribune*, 19 december 1919; ook opgenomen in: *Briefwisseling*, 56. Omdat Rutgers verwachtte dat hij aan de Nederlandse grens grondig zou worden gecontroleerd, verstuurde hij de op linnen getypte boodschap van Lenin via Berlijn naar Nederland, waar hij deze pas in

december ontving. Zie de Duitstalige bijlage bij de brief aan D. Wijnkoop van S.J. Rutgers, 30 juni 1933. *RTsChIDNI*, 581/1/47; en de brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 20 december 1919. *RTsChIDNI*, 495/18/3. Zie ook S.J. Rutgers, 'Mijn ontmoetingen met Lenin', in: *Communisme*, 2 (1936), 6 (juni), 241-245.

14. Brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8. Het bedrag van 400.000 mark werd bevestigd in een brief van 30 december 1919 van V. Kingisepp aan G. Zinovjev; zie Wehner en Vatlin, '"Genosse Thomas"', 5.

15. Brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8. Zie ook de brief aan D. Wijnkoop van S.J. Rutgers, 8 maart 1920. *RTsChIDNI*, 581/1/47.

16. *Algemeen Handelsblad*, 15 december 1919.

17. *De Tribune*, 17 december 1919.

18. Brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8.

19. Zie de brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 20 december 1919. *RTsChIDNI*, 495/18/3.

20. In april was het Amsterdams Bureau inderdaad door zijn geld heen. Zie de brief aan D. Wijnkoop van S.J. Rutgers, 22 april 1920. *RTsChIDNI*, 581/1/47.

21. Brief aan S.J. Rutgers van J. Ceton, 9 januari 1920. *RTsChIDNI*, 495/17-2/6.

22. Brief aan J. Ceton van S.J. Rutgers, 11 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.

23. Brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8.

24. 'Grondstellingen voor de internationale commissie', opgesteld door H. Gorter, z.d. *RTsChIDNI*, 497/1/11. Zie voor het standpunt van Wijnkoop: *De Tribune*, 2 maart 1920.

25. Zie 'Notulen Intern. Kommissie op 22 November 1919', en de conceptversie: 'Notulen verg. Zaterdagavond 22 November 1919'. *RTsChIDNI*, 497/1/10.

26. 'Notulen van de vergadering van leden van het Int. Bureau', 11 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/1/10; en de brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8. Zie ook W. van Ravesteyn, manuscript 'De roman van mijn leven', de noot bij blz. 403. Collectie-Van Ravesteyn; gemeentearchief Rotterdam; en H. de Liagre Böhl, *Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd. Herman Gorter 1864-1927*, Amsterdam, 1996, 414.

27. Zie de brieven aan S.J. Rutgers van H. Gorter, 26 november 1919 en 28 januari 1920. *RTsChIDNI*, 495/172/6.

28. Brief aan W. van Ravesteyn en D. Wijnkoop van S.J. Rutgers, 13 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4 en 581/1/47.

29. Zie de brief aan de leden van het Amsterdams Bureau van S.J. Rutgers, 11 december 1919. *RTsChIDNI*, 497/1/10.
30. Brief aan 'L.' [hoogstwaarschijnlijk M. Litvinov] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 18 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
31. Zie de brief aan 'Werte Genossen' [in Berlijn] van S.J. Rutgers, 15 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
32. Brief aan 'L.' [hoogstwaarschijnlijk M. Litvinov] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 18 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
33. 'Statement about the Branch Buro [sic] of the Communist International and the February Conference in Amsterdam', 3 februari 1919 [moet zijn: 1920]. *RTsChIDNI*, 497/1/1.
34. *Algemeen Handelsblad*, 15 februari 1920.
35. Zie Th. Draper, *The Roots of American Communism*, New York, 1957, 227-232, 252-253 en 293-302.
36. Murphy schreef in zijn memoires over de conferentie in Amsterdam; zie J.T. Murphy, *New Horizons*, Londen, 1941, 84-90.
37. Brief aan 'L.' [hoogstwaarschijnlijk M. Litvinov] van Trotter [S.J. Rutgers], 18 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
38. H. Olink, *De vermoorde droom. Drie Nederlandse idealisten in Sovjet-Rusland*, Amsterdam, 1993, 53.
39. Zie het *Algemeen Handelsblad*, 14, 15 en 17 februari 1920.
40. *De Tribune*, 17 februari 1920. Zie ook *De Tribune* van 16 en 19 februari 1920. H. Roland Holst deed een meer subtiële poging om de Russische steunverlening te legitimeren en tegelijk te bagatelliseren; zie *idem*, 'Parels en diamanten', in: *De Nieuwe Tijd*, 25 (1920), 129-135.
41. Volgens de deels gecodeerde brief aan Fritz [Ström] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers] van 17 mei 1920 (*RTsChIDNI*, 497/2/5) kregen de stakende transportarbeiders een kleine 9.000 gulden. Zie ook de correspondentie tussen G.L. Trotter [S.J. Rutgers] en Fritz [Ström], d.d. 23 maart en 14 mei 1920 (in: 497/2/5) en 6 april 1920. *RTsChIDNI*, 581/1/95. Achteraf bleek dat Komintern-voorzitter Zinovjev deze uitgave niet wilde goedkeuren. De ondersteuning werd overigens verschaft in de vorm van leningen, waarvan uiteindelijk alles werd terugbetaald.
42. Pannekoek, 'Herinneringen', 198.
43. Zie 'Indrukken van Bartha Rutgers'. *RTsChIDNI*, 626/1. Zie ook H. Roland Holst, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen*, Amsterdam/Antwerpen, 1949, 190.
44. Verslag van de conferentie, opgesteld door H. Roland Holst, in: *De Tribune* (bijvoegsel), 20 maart 1920; zie ook *Bulletin*, maart 1920, 1-3.
45. 'Besluiten aangaande het Internationale Bureau', in: *De Tribune* (bijvoegsel), 20 maart 1920; zie ook *Bulletin*, nr. 2, maart 1920, 8.
46. Zie de brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 15 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.

47. Brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8. Zie ook de brief aan de leden van het Amsterdams Bureau van S.J. Rutgers, 11 december 1919. *RTsChIDNI*, 497/1/10.
48. *Bericht über den 3. Parteitag der Kommunistischen Partei Deutschlands (Spartakusbund) am 25. und 26. Februar 1920*, Berlijn, 1920.
49. Brief aan A. Braun [M. Bronski] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 20 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
50. Zie de brief aan 'Doktor' [waarschijnlijk M. Bronski] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 14 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4. Berlijn bood aan om 3 à 400.000 mark (ongeveer 10.000 gulden) terug te betalen, maar daarmee nam Rutgers geen genoegen; zie de brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8.
51. Zie de brief aan 'Winter c.s.' [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8.
52. Aldus de enigszins bevooroordeelde K. Horner [A. Pannekoek], 'De Derde Internationale en de Wereldrevolutie', in: *De Nieuwe Tijd*, 25 (1920), 161-169; 169.
53. M.-L. Goldbach, *Karl Radek und die deutsch-sowjetischen Beziehungen 1918-1923*, Bonn-Bad Godesberg, 1973, 53.
54. 'Leitsätze über die Taktik der Kommunistischen Internationale im Kampfe um die proletarische Diktatur', in: *Die Kommunistische Internationale*, 1919, nr. 4/5, 3-13.
55. Zie de brief aan de leden van het Amsterdams Bureau van S.J. Rutgers, 11 december 1919. *RTsChIDNI*, 497/1/10. Zie ook de brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 20 december 1919. *RTsChIDNI*, 495/18/3.
56. H.M. Bock, *Syndikalismus und Linkskommunismus von 1918 bis 1923. Ein Beitrag zur Sozial- und Ideengeschichte der frühen Weimarer Republik*, Darmstadt, 1993, 147. Zie ook de brief aan S.J. Rutgers van A. Pannekoek, ongedateerd [eind 1919]. *RTsChIDNI*, 495/172/5.
57. Brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 20 december 1919. *RTsChIDNI*, 495/18/3.
58. Zie de brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 15 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
59. 'Mededeeling van het Amsterdamsch Sub-Bureau der Kommunistische Internationale', eind april 1920. *RTsChIDNI*, 581/1/95.
60. Zie 'Propositions and theses for an International Conference', in: *Bulletin*, nr. 1, februari 1920, 1-4; in het Duits verschenen als: 'Vorschläge aus Holland', in: *Die Kommunistische Internationale*, 1919, nr. 4/5, 13-19.
61. 'Extracts from an ECCI circular letter on Parliament and Soviets', opgesteld door G. Zinovjev, 1 september 1919; in: J. Degras, *The Communist International 1919-1943 Documents*, dl. 1: 1919-1922, Londen, 1971, 66-70.
62. 'Stellingen over de vakbeweging', in: *De Tribune*, 20 maart 1920.

63. Brief aan het Amsterdams Bureau, ondertekend door M. Bronski, P. Frölich en W. Münzenberg, 14 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/1/1.
64. Zie de brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 9 maart 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8.
65. Zie Lazitch en Drachkovitch, *Lenin and the Comintern*, I, 126-128; en Goldbach, *Karl Radek*, 59-60.
66. Protocol van de zitting van het EKKI, 2 februari 1920. *RTsChIDNI*, 495/1/2.
67. Zie het besluit van het EKKI gedateerd 25 april 1920, aan S.J. Trotter [Rutgers] toegezonden door Fritz [Ström], 12 mei 1920. *RTsChIDNI*, 497/1/9. Het besluit werd - afgezien van de opdracht dat de fondsen van het Bureau moesten worden overgedragen aan het Scandinavisch Bureau in Stockholm - gepubliceerd in *Die Kommunistische Internationale*, 2 (1920), nr. 10, 239-240. Het verscheen in *De Tribune* op 15 mei 1920.
68. Brief aan N. Boecharin van S.J. Rutgers, 15 mei 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
69. Zie de brieven aan S.J. Rutgers van H. Roland Holst, ongedateerd [eind mei 1920]; en 7 mei 1920. *RTsChIDNI*, 495/172/4.
70. Aan het begin van 1920 schreef Pannekoek met vooruitziende blik: 'Belangrijker dan dat Radek zoo denkt is natuurlijk, dat hij zeker gedeeltelijk uit Rusl. is geïnspireerd d.w.z., dat daar vele van onze lui het opgeven, langer op de Eur. rev. te wachten en - wat voor hen natuurlijk is - trachten, Rusl. aan te passen aan een kapitalistische omwereld... Ik denk, dat theoretisch W.Eur. zich nu zelf moet helpen en de leiding van Rusland uit ons niet verder kan brengen'. Zie de brieven aan S.J. Rutgers van A. Pannekoek, 31 januari 1920; en ongedateerd [mei 1920]. *RTsChIDNI*, 495/172/5.
71. *De Tribune*, 19 mei 1920.
72. 'Erklärung', ondertekend door H. Roland Holst, D.J. Wijnkoop en S.J. Rutgers, 10 mei 1920; en de brief aan het EKKI van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 14 mei 1920. *RTsChIDNI*, 497/1/9.
73. Dit werd pas later naar buiten gebracht; zie *De Tribune*, 15 juni 1920; en 'Het oordeel van Moskou over het Amsterdams Bureau en de KAPD', gedateerd 3 juni 1920; in: *De Tribune*, 8 juli 1920.
74. Zie Hulse, *The Forming of the Communist International*, 157-161.
75. 'I certainly do not like to rely upon this one source'; zie de brief aan 'T.' van S.J. Rutgers, 7 februari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
76. De cijfercode die in de correspondentie tussen Ström en Rutgers gebruikt werd, is door schrijver dezes gedecodeerd. De Zweedse historicus A. Kan was hierbij behulpzaam. Het archief van Ström bevindt zich in de handschriftenafdeling van de Universiteitsbibliotheek Göteborg. Zie verder A. Kan, 'Der bolschewistische "Revolutionsexport" im Jahre 1920 und die schwedischen Linksozialisten', in: *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung* 1994, Berlijn, 1994, 88-103; en *idem*, 'Les relations entre les communistes Scandinaves et les service diplomatique Soviétique', in: *Found-*

- dition Jules Humbert-Droz, ed., *Centenaire Jules Humbert-Droz. Colloque sur l'Internationale Communiste. Actes*, La Chaux-de-Fonds, 1992, 195-204.
77. Brief aan G.L. Trotter [S.J. Rutgers] van Fritz [Ström], 12 mei 1920; in: *RTsChIDNI*, 497/1/9.
78. Brief aan Winter [J. Berzin] van G.L. Trotter [S.J. Rutgers], 12 mei 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/8.
79. Pannekoek had Rutgers aangeraden 'in contact te blijven met radicalen van elk land'; zie de brieven aan S.J. Rutgers van A. Pannekoek, ongedateerd [mei en zomer 1920]. *RTsChIDNI*, 495/172/5.
80. N. Lenin, *De "linksche" strooming, een kinderziekte van het Communisme*, Amsterdam, 1920, 42, 46-49.
81. Lenin, 'De linkse stroming', 48. Lenin noemde verder de analyse van de Nederlandse linksen 'uiterst miserabel'; het nut van het parlement hadden zij volgens hem 'volstrekt niet begrepen'; *ibidem*, 42, 47.
82. *Ibidem*, 26.
83. *Ibidem*, 40-41.
84. Zie de brief aan Lenin van Wijnkoop van 30 juni 1920 en de reactie van Lenin daarop; in: Lenin, *op.cit.*, 107.
85. *De Tribune*, 15 mei 1920.
86. Zie de brief aan L.K. Martens van S.J. Rutgers, 16 januari 1920. *RTsChIDNI*, 497/2/4.
87. S.J. Rutgers, 'Het congres te Moskou', in: *De Nieuwe Tijd*, 25 (1920), 577-582. In dit artikel vroeg Rutgers overigens wel nadrukkelijk ruimte voor het recht op kritiek binnen de Komintern.
88. H. Roland Holst, 'De taak der Communistische Partij in de Proletarische Revolutie', in: *De Nieuwe Tijd*, 25 (1920), 755.
89. A. Pannekoek, 'Overgang', in: *De Nieuwe Tijd*, 25 (1921), 714-725; 721.
90. H. Gorter, *Open brief aan partijgenoot Lenin*, Amsterdam, 1921; zie ook *De Nieuwe Tijd*, 25 (1920), 641-664, 727-750 en 769-783. De Duitse versie verscheen in de zomer van 1920 en werd uitgegeven door de KAPD.
91. L. Trotsky, 'On the Policy of the KAPD', in: *idem, The First Five Years of the Communist International*, I, New York, 1945, 137-152; oorspronkelijk verschenen in: *Die Kommunistische Internationale*, 2 (1921), no. 17. Gorters referaat is nooit gepubliceerd.

LEDENPARTIJEN OF STAATSPARTIJEN?

Financiën van Nederlandse politieke partijen in vergelijkend en historisch perspectief

R.A. Koole

1. Inleiding

Het politieke leven in een democratie kan niet zonder geld. Politieke partijen, die daar een belangrijke rol in spelen, kunnen evenmin zonder fondsen om hun activiteiten te financieren. Campagnes, kadervorming, voorlichting aan leden en kiezers, contacten met zusterpartijen in het buitenland, de bestudering van maatschappelijke problemen vanuit de specifieke partijpolitieke invalshoek, het instandhouden van de partijorganisatie zelf: het kost allemaal geld. Politieke partijen worstelen van oudsher met het vullen van de 'krijgskas', zoals de oprichter van de eerste Nederlandse politieke partij (ARP), A. Kuiper, al verzuchtte.

Gebrek aan middelen behoort tot de kenmerken van politieke partijen. Daar is niets nieuws aan. Wat de laatste decennia wel veranderd is, is de mate waarin partijen afhankelijk zijn van diverse inkomstenbronnen. Wat eveneens is gewijzigd, is de omgeving van politieke partijen. In Nederland betekende de overgang van een verzuilde naar een ontzuilde samenleving vanaf de jaren zestig dat politieke partijen veel minder dan voorheen konden rekenen op de steun van verwante maatschappelijk organisaties als kerken en vakbonden bij het mobiliseren van de kiezers. Tegelijkertijd kon minder automatisch vertrouwd worden op de loyale steun van die kiezers, die zich immers ook losmaakten uit verzuilde verbanden. De positie van politieke partijen werd er kwetsbaar door, ook in financiële zin. Niet alleen betekende de teruggang van het aantal leden een bedreiging van de contributie-inkomsten, ook de geldelijke steun vanuit verwante maatschappelijke organisaties en bedrijven - die sommige partijen voordien soms in ruime mate hadden genoten - droogde op. Niet voor niets werd in Nederland aan het eind van de jaren zestig voor het eerst een appèl gedaan op de overheid om bepaalde activiteiten van partijorganisaties te ondersteunen, nadat iets eerder reeds de fracties in de Tweede Kamer van enige overheidssteun waren voorzien.

De introductie van overheidssubsidie aan politieke partijen heeft geleid tot twee debatten: een empirisch en een normatief debat. In het eerste debat staat de vraag centraal of de introductie van overheidssubsidie heeft geleid tot een andere wijze van functioneren van partijen. De financiering uit de staatskas is geen uniek

Nederlands verschijnsel. In vele andere landen profiteren partijen inmiddels van door burgers en bedrijven opgebrachte belastinggelden. Hierdoor zou de rechtstreekse afhankelijkheid van partijen ten opzichte van burgers (als partijleden) en bedrijven zijn verminderd ten gunste van een grotere afhankelijkheid ten opzichte van de staat. Die laatste vorm van afhankelijkheid kan verkeren in een schijn-afhankelijkheid omdat het de partijen zelf zijn, die via hun vertegenwoordigers in parlement en regering beslissen over de subsidies aan partijen. Betekent deze ontwikkeling nu ook dat door de geringere financiële afhankelijkheid van partijen ten opzichte van leden de partijleiding zich minder laat gezegen door die leden? Dat - met andere woorden - het niveau van de interne partijdemocratie daalt?¹ En betekent die ontwikkeling tevens dat de gevestigde (grote) partijen hun mogelijkheid om over overheidssubsidies te beslissen, gebruiken om hun eigen positie in het partijstelsel te beschermen, dat zij - als het ware - een 'kartel' vormen tegen mogelijke nieuwkomers?²

In de tweede, normatieve discussie gaat het over de vraag hoe de bovengenoemde ontwikkeling moet worden gewaardeerd indien en voor zover zij wordt geconstateerd en welke vormen van regelgeving gewenst zijn met betrekking tot de financiën van politieke partijen. Volgens de één behoeft een geringere afhankelijkheid van partijleden de legitimatie van partijen niet in het geding te brengen zolang de opkomst bij verkiezingen maar groot genoeg is en de overheidssubsidies aan de verschillende partijen in redelijke mate corresponderen met hun onderlinge electorale krachtverhoudingen. Volgens de ander brengt een geringere afhankelijkheid van leden het gevaar met zich mee dat partijen verworden tot ondemocratische verkiezingsmachines. Tegelijk wordt door sommigen de geringere financiële afhankelijkheid van het bedrijfsleven toegejuicht, terwijl weer anderen daarin het bewijs van het maatschappelijk isolement van partijen zien.

Aan regelgeving ten aanzien van politieke partijen ligt, impliciet of expliciet, altijd een normatieve opvatting ten grondslag. In Nederland zal de regering waarschijnlijk in 1997 een wetsvoorstel inzake de subsidiëring van politieke partijen indienen. Uit de stukken die daarover tot nog toe naar buiten zijn gekomen, blijkt dat de regering zich grotendeels voegt in de voorstellen van een speciale commissie, die hierover in 1991 rapporteerde.³ Centraal daarin staat de wens de 'intermediaire positie' van politieke partijen te versterken door middel van doelgebonden subsidies die indirect of rechtstreeks aan de partijen kunnen worden versterkt. Tot die doelen behoren verkiezingscampagnes nadrukkelijk niet, omdat daarmee de 'kwantitatieve intermediaire rol' in plaats van de 'kwalitatieve intermediaire rol' van partijen te zwaar zou worden aangezet. In feite kiest de regering daarmee *grosso modo* voor een bevestiging van de sinds het begin van de jaren zeventig gegroeide situatie van overheidssubsidies aan met partijen gelieerde, maar formeel onafhankelijke stichtingen voor wetenschappelijk onderzoek, voor vorming en scholing en voor het jongerenwerk. In 1990 werd daar de subsidie voor steun aan zusterpartijen in Midden- en Oost-Europa nog aan toegevoegd.

Een discussie over de wenselijkheid van overheidssubsidies aan Nederlandse politieke partijen en over de wijze waarop deze subsidies in regelgeving worden vorm gegeven, kan aan diepgang winnen wanneer zij is gebaseerd op beschikbare empirische gegevens. Tot nu toe waren verschillende inventarisaties van de financiën van Nederlandse partijen beschikbaar, maar zij betroffen steeds een momentopname of waren beperkt tot slechts enkele (grote) partijen.⁴ Bovendien dateert de laatste inventarisatie van 1989.

Deze bijdrage beoogt gegevens te presenteren over meer dan alleen de grote partijen en dan zowel in historisch als in vergelijkend perspectief. Hierbij worden de genoemde inventarisaties aangevuld met gegevens betreffende de Nederlandse politieke partijen in het verleden en die in 1995 (peiljaren: 1960, 1970, 1980, 1989, 1995).⁵ Daarnaast wordt op enkele punten een vergelijking gemaakt met partijen in het buitenland (met 1989/1990 als meest recente gegevens).⁶ Gestreefd is naar een zo groot mogelijke zorgvuldigheid in de presentatie van de gegevens, maar enige voorzichtigheid met het hanteren van de genoemde bedragen als precieze gegevens is geboden. De data inzake het peiljaar 1970 zijn vrijwel steeds gebaseerd op financiële jaarverslagen en niet op accountantsverslagen. Bovendien hanteert elke partij haar eigen wijze van financiële verslaglegging. Niet elke post op een staat van baten en lasten is zonder meer vergelijkbaar met een dergelijke post bij andere partijen. Bijvoorbeeld: de ene partij rapporteert onder 'contributie-inkomsten' alleen het gedeelte bestemd voor de nationale partijorganisatie, terwijl de andere partij bij de 'baten' alle contributie-inkomsten opneemt om vervolgens onder de 'lasten' een gedeelte weer door te geven aan de sub-nationale partijorganen. Zo precies mogelijk is geprobeerd dergelijke posten door herberekening onderling vergelijkbaar te maken.

Bij vergelijkingen met buitenlandse partijen moet een nog grotere terughoudendheid worden betracht. De gegevens betreffende leden en financiën zijn in sommige landen niet altijd even betrouwbaar, ook al worden zij door de partijen zelf verschaft.⁷ De indruk bestaat dat de Nederlandse partijen in dit opzicht gunstig afsteken bij de buitenlandse partijen. Daarnaast waren de gegevens over buitenlandse partijen soms incompleet.

De vergelijkingen 'door de tijd' en 'over de grenzen' worden hier toch gemaakt, omdat deze algemene ontwikkelingen in kaart kunnen brengen en grote verschillen tussen Nederlandse en buitenlandse partijen kunnen belichten. De nadruk ligt op de steun van de overheid aan partijen, omdat het vermoeden bestaat dat deze betrekkelijk nieuwe inkomstenbron de financiële verhoudingen in en tussen partijen danig heeft veranderd. De actuele situatie van de Nederlandse partijen wordt uitvoerig geanalyseerd op basis van de accountantsverslagen uit 1995. Voor dat jaar kan bij meer zaken worden stilgestaan dan de landenvergelijkende en diachrone gegevens toestaan.

2. Een naar verhouding karige Nederlandse overheid

In het kader van het vergelijkend onderzoek naar veranderende partijorganisaties zijn door experts in de verschillende landen gegevens verzameld over het bedrag

dat nationale partijorganisaties aan overheidssubsidie ontvangen.

Tabel 1. Overheidssubsidie aan landelijke partijorganisaties en neveninstellingen in enkele Europese landen (in verkiezingsjaren aan het eind van de jaren tachtig; gemiddelde per kiezer en gemiddelde per partijlid - subsidies aan parlementaire fracties zijn niet meegerekend)

land (+ jaar)	partijen	gemiddelde per kiezer in nationale munt	gemiddelde per partijlid in nationale munt	gemiddelde per kiezer in Ned. guldens ¹	gemiddelde per partijlid in Ned. guldens
Denemarken (1988) ²	SF, SD, RV, V, KF	5,00	56,04	1,27	14,25
Duitsland (1987) ³	CDU, CSU, SPD, FDP, G	15,62	305,87	17,56	343,92
Finland (1987) ⁴	SKDL, SDP, KESK, KOK	33,59	143,84	12,67	54,23
Italië (1987) ⁵	DP, PR, PCI, PSI, PSDI, PRI, VER, DC, PLI, MSI	498,94	4227,36	0,56	4,77
Nederland (1989) ⁶	CDA, PvdA, VVD, D66	0,44	11,90	0,44	11,90
Noorwegen (1989) ⁷	DNA, KRF, H, SV, SP, V, FRP	21,40	131,25	6,04	37,02
Oostenrijk (1990) ⁸	SPÖ, ÖVP, FPÖ, GA	48,83	333,54	7,80	53,28
Verenigd Koninkrijk	alle partijen	0	0	0	0

1. Valutakoers per eind februari 1997.
2. Landelijke partijorganisatie (dus exclusief subsidie aan sub-nationale partijorganen).
3. Landelijke partijorganisaties, campagnekosten, neveninstellingen voor vorming en wetenschappelijk onderzoek.
4. Landelijke partijorganisatie, overige overheidssubsidie (met name subsidie partijpers).
5. Landelijke partijorganisatie, campagnes, partijdagbladen.
6. Overheidssubsidie voor landelijke partijorganisaties (rtv), wetenschappelijke bureaus, vorming en scholing, en jongerenorganisaties.
7. Landelijke partijorganisatie.
8. Overheidssubsidie aan landelijke partijorganisaties en politieke vormingsinstituten.

Bron: berekeningen op basis van gegevens in R.S. Katz en P. Mair, red., *Party Organizations: A Data Handbook*, London, 1992, tabellen A1, B1 en E4.

Nederlandse partijen wijzen soms met enige jaloezie naar andere landen, waar partijen veel meer staatssubsidie zouden ontvangen. Hoe 'bescheiden' is de steun van de Nederlandse overheid aan partijen nu werkelijk? Wanneer het bedrag dat in een verkiezingsjaar door de overheid aan de nationale partijorganisaties (de centrale partijbureaus) en aan neveninstellingen wordt geschonken, wordt gedeeld door het aantal kiezers in dat jaar, kan een indruk worden gekregen van de relatieve gulheid van de Nederlandse overheid.

Van de in tabel 1 opgenomen landen is het bedrag per kiezer in Nederland het laagst: fl. 0,44 in 1989. Italië zit daar vlak bij (fl. 0,56 in 1987). Groot-Brittannië, dat aan partijorganisaties of neveninstellingen in het geheel geen overheidssubsidie schenkt en alleen parlementaire fracties van oppositiepartijen enige staatshulp biedt, is vanzelfsprekend het karigst. In de overige landen trekt de staat veel meer per kiezer uit: in Noorwegen krijgen de landelijke partijorganisaties bijna veertien keer zoveel als in Nederland, in Oostenrijk bijna zeventien keer zoveel, in Finland bijna 29 keer en in Duitsland veerig keer het gemiddelde bedrag per Nederlandse kiezer. De hoogte van het bedrag in Duitsland is slechts voor een deel het resultaat van de campagnevergoeding (5 DM per kiezer); veel belangrijker zijn daar de subsidies aan de met de partijen verwante stichtingen. Tussen 1959 en 1966 kregen Duitse partijen rechtstreeks een algemene subsidie van de overheid, maar het *Bundes-verfassungsgericht* stak daar een stokje voor. In plaats daarvan kregen de partijen vanaf 1967 tegemoetkomingen in de campagnekosten. Verkiezingen zijn immers grondwettelijk voorgeschreven en die grondwettelijke taak wordt voor een belangrijk deel uitgevoerd door de partijen, die daarom voor dit doel wel subsidie mochten ontvangen - zo was en is de redenering. De politieke *Stiftungen* zijn echter formeel zelfstandig en vielen niet onder het verbod van de rechter op subsidiëring. De bedragen die zij ontvangen zijn aanzienlijk. Zij zijn bedoeld voor politieke vorming in Duitsland en voor activiteiten in het buitenland (steun aan zusterpartijen, bepaalde vormen van ontwikkelingshulp). De bedragen voor de stichtingen worden jaarlijks uitgekeerd. Dat betekent dat in jaren dat er geen (nationale) verkiezingen worden gehouden, het gemiddelde bedrag per kiezer toch relatief hoog blijft.

In de meeste van de in tabel 1 opgenomen landen worden campagnekosten niet specifiek vergoed. Niettemin zijn de gemiddelde bedragen daar doorgaans vele malen hoger dan in Nederland. Finse partijen die voor ongeveer de helft van hun totale inkomsten afhankelijk zijn van de overheid,⁸ ontvangen niet alleen veel geld voor de partijorganisatie zelf, maar ook voor de partijdagbladen. In Oostenrijk krijgen de partijen sinds 1975 rechtstreeks geld om propaganda te voeren. Daarnaast heeft elke partij een politiek vormingsinstituut, waarvoor sinds 1973 eveneens forse bedragen van de overheid worden verkregen. De band van dat instituut met de partij is nauw. In Noorwegen wordt sinds 1970 jaarlijks een bepaald bedrag per kiezer aan de nationale partijorganisatie uitgekeerd. Het totaal van die subsidie liep op van acht miljoen kronen in 1970 tot 58,7 miljoen in 1990: een toename van meer dan 730%. Daarnaast ontvangen de Noorse partijen grote

bedragen voor de regionale en de lokale partijorganisaties, net zoals dat het geval is in Zweden en Denemarken. Het Noorse voorbeeld laat zien hoe belangrijk die subsidies aan sub-nationale partijorganisaties zijn. Zoals tabel 1 aangeeft, ontvingen de Noorse partijen in 1988 gemiddeld fl. 6,04 per kiezer aan overheidssteun. Wanneer nu het totaal van de overheidsgelden voor sub-nationale partijorganisaties bij het totale bedrag voor het nationale partijbureau wordt gevoegd, dan stijgt het gemiddelde per kiezer naar fl. 13,17.

De conclusie moet dan ook zijn dat in vergelijking met verschillende andere Europese landen, de Nederlandse overheid tamelijk karig is met het verlenen van financiële steun aan politieke partijen. Van de genoemde landen is alleen het Verenigd Koninkrijk nog veel minder scheutig. Met deze constatering is niet zonder meer een pleidooi gehouden voor een substantiële verhoging van de overheidssubsidie aan nationale partij-organisaties. De verschillende manieren waarop de overheidssubsidie wordt verstrekt moeten in ogenschouw genomen worden, alvorens conclusies getrokken kunnen worden over een al dan niet gewenste verhoging van de financiële steun aan partijen (zie hierna in paragraaf 4).

Een andere vorm van overheidssteun aan partijen moet hier eveneens worden vermeld: de gelden bestemd voor *assistentie* van parlementaire *fracties* en individuele *kamerleden*. In vrijwel alle Europese landen zijn deze sinds de jaren zestig sterk in omvang toegenomen. Zo nam het bedrag voor overheidssteun aan fracties en individuele Tweede-Kamerleden (exclusief het 'salaris' van de laatste) in Nederland tussen 1970 en 1989 toe met een factor van ruim zeventien. In Duitsland was dat in dezelfde periode een factor van bijna zeven, in Oostenrijk van ruim negen en in Denemarken van bijna achttien. Anders geformuleerd: waar het CDA, de PvdA, de VVD en D66 in 1995 gezamenlijk fl. 14.570.708 ontvingen, was dat totaal van dezelfde partijen (of de drie voorgangers in het geval van het CDA) in 1970 'slechts' fl. 846.000. Bij dergelijke groeipercentages valt een correctie voor de inflatie in het niet.

Interessant is ook de verhouding van het bedrag bestemd voor fracties en individuele kamerleden enerzijds en het totaal aan overheidssubsidie aan de landelijke partijen anderzijds. In 1989 ging in Oostenrijk van het totaal aan staatssteun aan partijen ruim 25% naar de fracties. In Duitsland was dat percentage slechts ongeveer 10% (in absolute zin ging het altijd nog om een zeer hoog bedrag), terwijl in Nederland en Denemarken verreweg het grootste deel van de overheidssubsidie bestemd was voor de fracties (en kamerleden): 78% respectievelijk 72%. Deze gegevens wettigen de conclusie dat in de genoemde vier landen er sprake is van een ontwikkeling naar een 'fractiecomplex' van volksvertegenwoordigers en ondersteunende stafleden, die door en voor de politiek leven.⁹ Maar de enorme groei van de fractiesteun wil niet in alle gevallen zeggen dat daardoor ook de balans tussen fractie en buitenparlementaire partijorganisatie doorslaat ten gunste van de fractie. In Oostenrijk en met name in Duitsland ontvangen de buitenparlementaire partijorganisatie samen met de

verwante stichtingen zoveel geld van de overheid, dat dáár het zwaartepunt van de overheidssteun ligt. In Denemarken en Nederland ligt dat geheel anders. Daar kan men op basis van deze gegevens - althans in financiële zin - spreken van een 'parlementarisering' van de 'partij-in-brede-zin'.¹⁰

Die groei van de fractiesteun heeft zich ook na 1989 doorgezet. In Denemarken werd hiervoor in 1995 in totaal door de overheid Dkr. 56.598.137 uitgetrokken (Dkr. 17 per kiezer uit 1994 = fl. 5,00).¹¹ In Nederland was de totale begroting voor steun aan fracties en individuele kamerleden in 1995 fl. 20.851.000 - dat wil zeggen fl. 2,33 per kiezer uit 1994.¹² Wanneer dat laatste getal wordt opgeteld bij het gemiddelde bedrag per kiezer dat partijen in 1995 ontvingen aan overheidssubsidie voor de landelijke partijorganisaties en neveninstellingen (fl. 1,19 - zie ook hieronder tabel 5), dan betekent dit dat de Nederlandse staat jaarlijks een bedrag van ongeveer fl. 3,50 per kiezer aan de partijen 'in brede zin' uitgeeft: nog steeds beduidend minder dan andere onderzochte landen alleen aan de buitenparlementaire partijorganisaties besteedden (het Verenigd Koninkrijk en Italië uitgezonderd).

3. De overheidssteun aan Nederlandse partijen door de tijd heen

Voor de Nederlandse partijen is meer gedetailleerd uitgezocht hoeveel de overheid in de loop van de tijd heeft uitgegeven aan steun aan politieke partijen. De beginsituatie is duidelijk: aanvankelijk kregen partijen in het geheel geen geld van de staat. Alleen de plakborden voor verkiezingsaffiches werden gratis ter beschikking gesteld. Vanaf 1954 konden partijen profiteren van belasting-faciliteiten, omdat de overheid partijen vanaf dat moment aanmerkte als 'algemeen nut beogende instellingen'. Daarmee konden giften aan partijen worden afgetrokken van de inkomsten- en vennootschapsbelasting. Geldelijke middelen werden voor het eerst in 1962 aan partijen toegekend in de vorm van een tegemoetkoming in de productiekosten van televisieprogramma's van politieke partijen. Vanaf 1959 vorderde de regering zendtijd ten behoeve van politieke partijen op televisie (op de radio was dat al eerder het geval). Het nieuwe medium bleek kostbaar en vandaar dat de regering partijen enigszins tegemoet kwam in de kosten. Die subsidies voor televisie-uitzendingen (en later ook voor programma's op de radio) zouden tot aan het eind van de jaren tachtig lang niet opwegen tegen de kosten. Aanvankelijk wilden sommige partijen er ook geen gebruik van maken. Zo zei het PvdA-bestuur in 1963 nog dat zij geen onkostendeclaraties bij de overheid indiende, 'omdat het bestuur op het standpunt staat, dat propaganda voor politieke partijen niet door de overheid behoort te worden gefinancierd'.¹³ Het volgende jaar ging echter ook de PvdA om. Alleen de SGP weigert nog altijd om principiële redenen gebruik te maken van de zendtijd en de bijbehorende subsidies.

Tabel 2. Overheidssubsidies aan partijen, fracties en neveninstellingen, 1970-1995 (in guldens)

partij	jaar	partij-bureau	fractie + individuele kamerleden ¹	neven-instellingen ²	partij / fractie
CDA	1970: ARP	6.000	104.000	0	1/17
	1970: CHU	8.000	86.000	0	1/11
	1970: KVP	6.000	248.000	0	1/41
	1980	22.380	3.528.990	983.134	1/3
	1989	241.741	5.666.920	1.018.403	1/5
	1995	105.580	4.404.884	1.843.006	1/2
PvdA	1970	6.000	236.000	0	1/39
	1980	26.700	3.859.683	1.028.879	1/4
	1989	136.399	5.617.542	1.322.653	1/4
	1995	100.624	4.777.532	2.004.379	1/2
VVD	1970	1.496	116.000	0	1/76
	1980	22.680	2.019.854	728.884	1/3
	1989	202.487	2.859.034	795.142	1/3
	1995	105.580	4.032.236	4.032.236	1/2
D66	1970	8.000	56.000	0	-
	1980	25.921	679.392	308.469	1/2
	1989	136.821	1.267.222	381.968	1/2
	1995	94.924	3.162.724	1.238.640	1/2
SGP	1970	0	?	0	?
	1980	0	313.000	114.656	1/3
	1989	0	472.239	271.560	1/2
	1995	0	428.100	448.400	1/1!
GPV	1970	6.997	?	0	?
	1980	22.380	167.680	?	?
	1989	147.593	262.646	220.556	1/1!
	1995	101.368	429.972	455.159	1/1!

Tabel 2. Overheidssubsidies aan partijen, fracties en neveninstellingen, 1970-1995 (in guldens); vervolg

partij	jaar	partij-bureau	fractie + individuele kamerleden ¹	neven-instellingen ²	partij/fractie
RPF	1980	-	-	-	-
	1989	108.219	262.646	128.998	1/1
	1995	100.000	554.188	453.775	1/1
GL	1970: CPN	8.000	44.000	0	1/6
	1970: PSP	5.848	38.000	0	1/7
	1970: PPR	8.000	32.000	0	1/4
	1980: CPN	20.709	241.352	?	?
	1980: PSP	26.700	166.679	137.773	1/1
	1980: PPR	22.380	313.026	252.554	1/1
	1989: CPN	0	0	0	-
	1989: PSP	42.605	140.748	?	1/3
	1989: PPR	45.998	281.344	?	?
	1989: GL	89.862	-	-	-
	1995: GL	100.000	802.620	544.027	1/1
SP	1989	57.204	0	0	-
	1995	97.200	429.972	268.400	1/1

1. De bedragen voor ondersteuning van fracties en individuele kamerleden in 1995 zijn steeds de som van het exacte bedrag voor de fractie als geheel en het geschatte bedrag voor de persoonlijke medewerkers van de kamerleden behorende tot die fractie (alleen bij de SGP is het bedrag opgenomen dat die partij aan overheidssubsidie voor de fractie op de begroting van de 'Stichting Fractiebijstand' heeft vermeld).
2. Wetenschappelijk instituut, vorming- en scholingsstichting, jongerenorganisatie en in 1995 ook de Midden- en Oost-Europastichting.

Bron: accountantsrapporten en jaarverslagen van partijen; voor 1980 tevens: R.A. Koole, 'Politieke partijen: de leden en het geld', in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1982, 1-95; voor 1989 ook: *Waarborg van Kwaliteit. Rapport van de Commissie Subsidiëring Politieke Partijen*, Den Haag, 1991.

De subsidie voor radio- en televisieprogramma's was opmerkelijk, omdat zij rechtstreeks aan partijen werd toegekend. Bij de latere subsidies voor wetenschappelijke bureaus (1971), vorming- en scholing (1975), jongerenwerk (1981), en vorming in Midden- en Oost-Europa (1990) zou steeds de vorm van

een aan partijen verwante, maar formeel onafhankelijke stichting worden gekozen. De subsidies voor assistentie van (Tweede-Kamer)fracties (vanaf 1966) en van individuele kamerleden (vanaf 1974) hebben weer een eigen karakter, in de zin dat zij drukken op de begroting van de Tweede Kamer. Incidenteel is daarnaast in de jaren zeventig en tachtig aan sommige partijen rechtstreeks, zij het op projectbasis, overheidssteun gegeven ten behoeve van activiteiten om de emancipatie van vrouwen in eigen gelederen te bevorderen. Deze bron van directe steun is inmiddels opgedroogd.

Zoals reeds opgemerkt, werd in 1960 nog geen enkele overheidssubsidie gegeven. Volgens het overzicht in tabel 2 was dat in 1970 enigszins veranderd, maar voor de peiljaren 1980, 1989 en 1995 is duidelijk te zien hoezeer de 'gouden koorden' tussen partijen en overheid zijn aangehaald.

De subsidie voor het partijbureau bestaat voornamelijk uit gelden voor radio- en televisie-programma, in een enkel jaar bij sommige partijen aangevuld met subsidies ten behoeve van emancipatieprojecten. De kolom 'neveninstellingen' heeft vrijwel steeds betrekking op de wetenschappelijke bureaus, de vorming- en scholingsstichtingen en de jongerenorganisaties; bij de PvdA aangevuld met de Evert Vermeer Stichting (EVS; voorlichting over ontwikkelingslanden). In 1995 zijn daar de stichtingen voor Midden- en Oost-Europa aan toegevoegd.

Niet zijn opgenomen de middelen die de overheid sinds 1994 ter beschikking stelt voor het bevorderen van 'samenwerking en debat' tussen politieke partijen in Nederland en die in Zuid-Afrika. Waarschijnlijk omdat het financierende ministerie (Ontwikkelingssamenwerking) een ander is dan Binnenlandse Zaken, is de vorm van de subsidieverlening anders dan gebruikelijk: een stichting waarin de (meeste) Nederlandse partijen met elkaar samenwerken. Omdat de gelden van die Stichting Nieuw Zuid Afrika (SNZA) niet tot individuele Nederlandse partijen zijn te herleiden, zijn zij niet opgenomen in deze tabel.

Het overwicht van de steun aan fracties ten opzichte van die aan partijen blijkt duidelijk uit de tabel. Om de verhouding tussen die twee typen steun aan te geven, is per peiljaar het totaal aan subsidies aan de landelijke partijorganisatie en de neveninstellingen gedeeld door het totaal van steun aan fracties en individuele kamerleden. Het resultaat daarvan is in de laatste kolom in de vorm van een afgerond verhoudingsgetal opgenomen. Gezien de betrekkelijk geringe subsidiebedragen voor partijorganisaties in 1970 en de afwezigheid van steun voor neveninstellingen in dat jaar, is de noemer van de breuk voor dat jaar nog relatief groot. In de jaren 1980, 1989 en 1995 is die noemer kleiner. Opvallend is het verschil tussen de grotere en de kleinere partijen. Bij de laatste is er sprake van een zeker evenwicht tussen beide categorieën overheidssteun (of zelfs een klein overwicht van de subsidies voor de partij plus instellingen - aangeduid met !), terwijl bij de grotere partijen de buitenparlementaire partijorganisatie duidelijk minder subsidie ontvangt dan de fractie. Met andere woorden: de overheid stimuleert de 'parlementarisering' van grotere partijen in financiële zin aanzienlijk meer

dan die van kleinere partijen.

De redenen voor dit opmerkelijk verschil zijn de volgende. Ten eerste is van belang dat alle partijen zendtijd en de daarbij behorende subsidies ontvangen onafhankelijk van de grootte van de partij. Daarnaast is het systeem van subsidieverlening bij fracties veel gevoeliger voor de grootte van de partij (qua zeteltal) dan de systemen van de subsidies voor de neveninstellingen. Weliswaar wordt in beide categorieën gewerkt met een 'basisbedrag' per instelling/fractie, dat wordt verhoogd met een bedrag dat afhankelijk is van het zeteltal in de Tweede Kamer, maar de gevoeligheid van dat zeteltal is veel groter bij de steun aan fracties en vanzelfsprekend bij die aan individuele kamerleden dan bij de subsidiebedragen voor de neveninstellingen. In 1995 kreeg elke fractie een basisbedrag van fl. 181.540 en daarnaast per zetel een bedrag van fl. 79.954.¹⁴ Bij de nieuwe subsidie voor vorming en scholing in Midden- en Oost-Europa geldt een vergelijkbaar regime. Bij de subsidie voor wetenschappelijke bureaus en de vormings- en scholingsinstituten daalt het bedrag per zetel echter naarmate een partij meer zetels heeft. Dat werkt in het voordeel van de kleinere partijen. Bij de jongerenorganisaties was dat ook het geval, maar in 1995 gold inmiddels een regime waarbij een belangrijk deel van de subsidie helemaal niet afhankelijk van zetels was gemaakt, maar werd uitgekeerd op basis van goedgekeurde projecten. Ook dat kon in het voordeel van de kleinere partijen werken.

4. De financiën van Nederlandse partijen in 1995

Op basis van de accountantsverslagen over 1995 kan de financiële situatie van de Nederlandse politieke partijen op nog meer punten worden onderzocht. Om die financiën te kunnen beoordelen, is inzicht in de precieze grootte van de verschillende partijen onontbeerlijk, zowel wat betreft hun kiezers- als ledenaantallen. In tabel 3 wordt een overzicht gegeven.

De verhoudingen qua aantallen kiezers corresponderen duidelijk niet met de verhoudingen qua ledentallen. De partij met de meeste kiezers (PvdA) heeft bijvoorbeeld minder leden dan de tweede partij (CDA). En D66 mag dan bijna twaalf maal zoveel kiezers hebben aangetrokken als het GPV, beide partijen hadden ongeveer evenveel leden. SGP, GPV en RPF hadden gezamenlijk bijna evenveel leden als de VVD, maar vier keer zo weinig kiezers. De organisatiegraad van de partijen is dus verschillend. Deze kan op twee manieren worden berekend. Bij de eerste, 'eigen', organisatiegraad wordt het aantal kiezers van een partij gedeeld door het ledental van die partij. SGP en SP hebben de hoogste 'eigen' organisatiegraad, D66 als vanouds de laagste (net 1% van de eigen kiezers is ook lid van D66). De andere manier om de organisatiegraad te berekenen is het ledental te delen op het totale electoraat. Het voordeel van deze laatste berekening is dat zij minder gevoelig is voor plotselinge wijzigingen in de electorale aantrekkingskracht van de specifieke partijen. Een sterk verliezende partij heeft altijd een relatief hoge 'eigen' organisatiegraad. Maar ook ten opzichte van het totale electoraat heeft het CDA een betrekkelijk hoge 'landelijke' organisatiegraad (bijna 1% van alle kiezers is lid van het CDA). Bij elkaar is nog geen drie procent van

alle kiezers ook lid van een politieke partij. Dat is één van de laagste percentages van West-Europa.¹⁵

Tabel 3: Leden en kiezers, 1994-1995

partij	ledental per 1-1-95	aantal kiezers bij TK-verkiezingen 1994	organisatiegraad t.o.v. eigen kie- zers	organisatiegraad t.o.v. gehele electoraat
PvdA	68.053	2.151.394	3,16	0,60
CDA	100.442	1.995.155	5,03	0,88
VVD	53.465	1.790.952	2,99	0,48
D66	15.000	1.390.047	1,08	0,13
GL	12.500	311.033	4,02	0,11
SGP	23.728	155.230	15,29	0,21
GPV	14.269	119.108	11,98	0,13
RPF	11.035	158.627	6,96	0,10
SP	16.609	118.738	13,99	0,19

Bron: 'Uitslag verkiezing Tweede Kamer 1994: proces-verbaal van de zitting van het centraal stembureau tot het vaststellen van de uitslag van de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer', supplement bij de *Staatscourant* van 11 mei 1994; G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, 192-206.

De verklaring hiervoor moet vooral worden gezocht in het feit dat de Nederlandse partijen ook ten tijde van de verzuiling een betrekkelijk lage organisatiegraad hadden. Op het moment dat de organisatorische verzuiling op haar hoogtepunt was (eind jaren vijftig), was nog geen 12% van de kiezers lid van een politieke partij (in 1946 was dat ongeveer 15%). In vergelijking met verschillende andere landen was dat percentage niet hoog te noemen. De Nederlandse partijen hadden daar echter betrekkelijk weinig last van, omdat zij toch wel konden rekenen op de mobiliserende kracht van verwante organisaties in de zuil. Toen de ontzuiling zich inzette, moesten partijen op eigen kracht de kiezers zien te binden. Dat bleek erg moeilijk, met name voor de KVP. De loyaliteit van kiezers aan de KVP verliep via de katholieke kerk, terwijl er bij andere partijen veeleer sprake was van een rechtstreekse loyaliteit van kiezers aan de partij. Toen de katholieke kerk vanaf de jaren zestig haar achterban vrij liet in de partijkeuze, stortte het

katholieke politieke bouwwerk in. De partij verloor in tien jaar driekwart van haar leden en bijna de helft van haar zeteltal in de Tweede Kamer. Voor de berekening van de algemene organisatiegraad van partijen, is het lot van de KVP van groot belang. Immers, doordat de loyaliteit van de kiezers aan de partij via de kerk verliep, had zij een onevenredig groot aantal leden. De val van de KVP vertekent daardoor de achteruitgang van de algemene organisatiegraad enigszins. Zonder de KVP daalde de gemiddelde organisatiegraad van partijen tussen 1959 en 1972 met ongeveer 42%, terwijl dat met de KVP ongeveer 63% was. De organisatiegraad van alleen de KVP liep terug met 84% van 5,83 in 1959 naar 0,93 in 1972. Het wekt dan ook geen verbazing dat het de KVP was die in 1968 het initiatief nam om te komen tot een uitgebreider systeem van overheidssubsidiëring van studie-, vormings- en voorlichtingsactiviteiten van politieke partijen.¹⁶

5. Het ledental als grondslag voor subsidie?

De verschillende ledentallen van politieke partijen in tabel 3 doen tevens vermoeden dat het systeem van overheidssubsidiëring geheel anders zou uitwerken wanneer niet (alleen) het aantal kiezers (of zetels) de basis voor de berekeningen zou vormen, maar (ook) de ledentallen van partijen in de berekeningen worden betrokken.

Tabel 4 geeft een overzicht van de gemiddelde subsidie per kiezer en partijlid in 1995. Door het systeem van een basissubsidie plus een (afnemend) bedrag per kamerzetel, ontvangen kleinere partijen gemiddeld meer per kiezer dan grotere partijen. Dat is een belangrijk inzicht, omdat soms wordt verondersteld dat overheidssubsidie sterk in het voordeel van de grotere gevestigde partijen werkt.¹⁷ Van de Nederlandse situatie kan dat niet worden gezegd. Wel is het zo dat eerst de barrière van een kamerzetel moet zijn genomen, wil een partij aanspraak kunnen maken op overheidssubsidie. In die zin werkt het systeem wel in het voordeel van de 'gevestigde' partijen, maar niet ten gunste van de grote partijen.¹⁸ Vanwege het sterk proportionele kiesstelsel is de eis van een kamerzetel voor landelijk opererende partijen niet echt een groot bezwaar te noemen: de weg voor nieuwkomers wordt zeker niet geblokkeerd.

Niettemin kan men vragen stellen bij de mate waarin de subsidie voor grotere partijen wordt afgetopt. Waarom ontvangen kleinere (buitenparlementaire) partijorganisaties een gemiddeld bedrag per kiezer dat drie tot vier keer zo hoog is als het bedrag voor de grotere partijen? Voor het systeem van een basissubsidie die gelijk is voor alle partijen, valt veel te zeggen. Maar waarom wordt het bedrag dat daarop per zetel wordt gegeven niet zodanig opgerekt dat de verhouding tussen de kleinere en de grotere partijen bijvoorbeeld maximaal 1:2 is? Overigens is in tabel 4 te zien dat wanneer de steun aan fracties en individuele kamerleden meegenomen wordt in de berekening, de verschillen tussen kleine en grote partijen reeds enigszins zijn verminderd.

Tabel 4. Gemiddelde overheidssubsidie per lid en per kiezer in guldens, 1995
(aantal kiezers TK-verkiezingen 1994; partijleden per 1 januari 1995)

partij	ov.sub excl. fractie	gem. per lid	gem. per kiezer	ov.sub.incl. fractie	gem. per lid	gem. per kiezer
PvdA	2.105.003	31	0,98	6.882.535	101	3,19
CDA	1.948.586	19	0,98	6.353.470	63	3,18
VVD	1.746.401	33	0,98	5.778.637	108	3,23
D66	1.333.564	89	0,96	4.496.288	300	3,24
GL	645.027	52	2,07	1.447.647	116	4,65
SGP	448.400	19	2,89	876.500	37	5,45
GPV	556.527	39	4,67	986.499	69	8,28
RPF	553.775	50	3,49	983.747	89	6,20
SP	365.600	34	3,08	795.572	48	6,70

Het Nederlandse subsidiesysteem houdt - zoals reeds opgemerkt - geen rekening met ledentallen. Dat betekent dat partijen met een lage organisatiegraad relatief veel overheidssubsidie per partijlid ontvangen. Zo blijkt uit tabel 4 dat de partijorganisatie en de neveninstellingen van D66 in 1995 bij elkaar een gemiddeld bedrag van fl. 89 per partijlid aan overheidssteun ontvingen. Het CDA daarentegen moest het doen met fl. 19. De andere partijen positioneren zich tussen deze twee uitersten. Hoe rechtvaardig - of zo men wil: doelmatig - is dat? Om die vraag te kunnen beantwoorden dient men onderscheid te maken tussen de verschillende soorten overheidssubsidie. Tabel 5 laat zien hoe het totaal aan overheidssubsidie aan de partijen en hun neveninstellingen tot stand komt.

Van de verschillende subsidies is met name die voor vorming en scholing in eigen gelederen (*v&s*) gericht op de partijleden. De radio- en televisieuitzendingen (*rtv*) reiken veel verder dan de eigen leden. Datzelfde geldt - als het goed is - voor het wetenschappelijk instituut (*w.i.*), dat immers niet alleen de interne discussie in de partij van wetenschappelijk gefundeerde argumenten behoort te voorzien, maar tevens een rol dient te spelen in het op peil houden van het publieke debat buiten de eigen partij. De subsidies voor 'algemene vorming en scholing politiek kader in Midden- en Oost-Europa', zoals het formeel heet (*o. europa*), zijn bedoeld om vooral buiten Nederland aangewend te worden. De activiteiten van de EVS van de PvdA (*3e wereld*) beperken zich evenmin tot partijleden. De jongerenorganisaties (*jongeren*) kregen in 1995 overheidssteun voor de eigen organisatie en dus ook voor de eigen leden, maar daarnaast werd projectgebonden subsidie verkregen, bedoeld voor activiteiten die verder strekken dan de eigen gelederen.

Tabel 5. Overheidssubsidie aan partijen en neveninstellingen, 1995

partij	rtv	w.i.	v&s	jongeren	o.europa	3e wereld	totaal
PvdA ¹	100.624	540.182	616.133	302.182	400.233	145.649	2.105.003
CDA ²	105.580	520.100	586.793	309.481	426.632	0	1.948.586
VVD	105.580	500.000	557.453	240.335	343.033	0	1.746.401
D66	94.924	404.930	469.439	102.572	261.699	0	1.333.564
GL ³	100.000	213.209	155.179	80.472	96.167	0	644.027
SGP	0	180.000	112.000	177.000	0	0	469.000
GPV	101.368	170.570	97.803	126.246	60.540	0	556.527
RPF ³	100.000	184.783	117.363	75.829	76.100	0	553.775
SP	97.200	170.600	97.800	0	0	0	365.600

1. PvdA - 3e wereld: de EVS krijgt fl. 37.649 van de Europese Commissie en fl. 108.000 van de NCO.
2. CDA - O.Europa: de Eduardo Frei Stichting krijgt fl. 55.000 van de NCO.
3. GL en RPF - rtv: bij gebrek aan precieze informatie is een schatting gemaakt op basis van de aan de andere partijen verstrekte subsidie voor radio en televisieprogramma's; omdat deze subsidies niet afhankelijk zijn van het zeteltal zijn de bedragen voor GL en RPF vergelijkbaar met die voor andere in de Tweede Kamer vertegenwoordigende partijen.

Dat D66 dus een hoger gemiddelde aan staatssteun per partijlid ontvangt dan het CDA is niet in alle gevallen onrechtvaardig of ondoelmatig. Bij met name de subsidie voor vorming en scholing (v&s) zou men dat wel kunnen zeggen. D66 ontving van die subsidie in 1995 een gemiddeld bedrag per lid van fl. 31, terwijl het CDA het moest doen met een gemiddelde van nog geen fl. 6. Is dat verschil vanuit overwegingen van rechtvaardigheid en/of doelmatigheid wel te begrijpen? Kost de politieke vorming van een D66-lid inderdaad vijf keer zoveel als die van een CDA-lid?

Behalve overwegingen van rechtvaardigheid en doelmatigheid kan ook een ander argument worden genoemd om rekening te houden met de ledentallen. Op gezette tijden kan een pleidooi worden gehoord om de hoogte van overheidssubsidies aan partijen af te laten hangen van het aantal partijleden, teneinde de maatschappelijke verankering van partijen te bevorderen. Door slechts het aantal kiezers (of zetels) als basis voor steun te hanteren, bevordert de overheid de electorale gerichtheid van partijen en stimuleert daarmee de dreiging dat partijen verworden tot louter verkiezingsmachines, zo luidt dan de redenering. In een tijd dat veel geklaagd wordt over de afstand tussen 'de burger' en 'de politiek', zou het

wenselijk zijn te stimuleren dat partijen hun ledental op peil houden of - nog beter - vergroten. Dat kan door de overheidssubsidie (mede) van dat ledental te laten afhangen.

Indien de overheid hecht aan het bestaan van ledenpartijen, valt veel voor een dergelijke redenering te zeggen. In het verleden was de maatschappelijke verankering van partijen een reden om bij de subsidiëring van de wetenschappelijke bureaus van partijen te eisen dat tegenover de te ontvangen overheidssubsidie ten minste een even groot bedrag aan eigen inkomsten stond (de zogeheten '*matching funds*'). Die eigen inkomsten werden gezien als een garantie dat de overheid geen maatschappelijk geïsoleerde instellingen zou financieren. Zonder enige discussie heeft de minister deze eis van *matching funds*, waarschijnlijk om praktische redenen, enkele jaren geleden echter laten vallen. Daar is niets voor in de plaats gekomen. Subsidies (mede) op basis van ledentallen zouden dat vacuüm kunnen opvullen. Net zoals de ledentallen van omroepen jarenlang de status en daarmee de hoeveelheid zendtijd van die omroepen bepaalden, zouden de ledentallen van partijen (mede)bepalend kunnen zijn voor de omvang van de financiële steun. Partijen zullen dan inventief worden met het aantrekkelijk maken van het partijlidmaatschap. 'Tientjes-leden' of andere laagdrempelige constructies zullen dan wellicht ontstaan.

Daar is niets op tegen en zelfs veel voor te zeggen met het oog op het vergroten van het maatschappelijk draagvlak van partijen, mits aan ten minste twee voorwaarden is voldaan. Ten eerste moet het gaan om echte partijleden, dat wil zeggen mensen met spreek- en stemrecht op de algemene ledenvergaderingen van partijen. Donateurs, aspirant-leden, 'kennismakingsleden', enzovoorts, die deze rechten niet hebben, zijn geen echte leden. Hun aantallen kunnen dan ook niet als grondslag dienen voor de subsidieberekening, omdat de overheid anders een premie zou zetten op oligarchievorming binnen partijen. Immers, de partijtop zou dan wel over de extra overheidsmiddelen kunnen beschikken, maar nooit door degenen die voor de extra fondsen zorgen formeel ter verantwoording kunnen worden geroepen. Ten tweede dient het ledental door externe accountants of door de overheid zelf jaarlijks gecontroleerd te worden. De betaling van een jaarlijkse minimumcontributie is daarbij een harde voorwaarde. Een dergelijke regeling brengt zeker enige administratieve rompslomp met zich mee, maar dat is nauwelijks een bezwaar indien men het bestaan van ledenpartijen wil stimuleren. De echte vraag is of de overheid dat werkelijk wil.

6. De afhankelijkheidsgraad van politieke partijen

Betekent de toegenomen overheidssubsidie nu dat politieke partijen - in financieel opzicht - geen ledenpartijen meer zijn? Zover is het nog niet, maar een ontwikkeling in de richting van een grotere afhankelijkheid van de staat valt zeker waar te nemen, zoals tabel 6 laat zien.

Nog steeds ontlene vrijwel alle partijen de meeste van hun inkomsten aan de contributiegelden van hun leden. Bij de RPF evenwel ontstond in 1995 een

meerderheidsaandeel van de overheidssubsidies in de gezamenlijke inkomsten van de partij en de neveninstellingen. Bij de overige partijen varieerde dat aandeel in 1995 tussen 17% (PvdA) en 37% (D66 en GPV). In het algemeen zijn kleinere partijen in hogere mate afhankelijk van de overheid dan de grotere partijen.

Bij de 'overige' inkomsten komen giften vanuit het bedrijfsleven bij alle partijen slechts in geringe mate voor, of zijn zij geheel afwezig. De 40% bij GroenLinks in deze categorie heeft vooral te maken met het relatief hoge bedrag dat de partij van haar politieke ambtsdragers ontvangt: de afdrachten van kamerleden en raadsleden waren in 1995 goed voor 33% van de totale inkomsten van partij en neveninstellingen. Ook bij de PvdA heeft de hoogte van het percentage van 'overige' inkomsten (29%) veel te maken met de 'partijbelasting' die raadsleden opbrengen ten behoeve van het Centrum voor Lokaal Bestuur (CLB), een min of meer zelfstandig onderdeel van het wetenschappelijk instituut. Bijna 11% van de totale inkomsten van de PvdA bestond uit contributies aan het CLB.

De SP is wat betreft haar financiën een unieke partij. De totale inkomsten van die partij zijn in omvang vergelijkbaar met die van D66, die in 1994 bijna twaalf maal zoveel stemmen wist te vergaren. De financiële afhankelijkheid van gewone partijleden is bij de SP echter bijzonder klein, maar ook de overheid draagt naar verhouding weinig bij aan de financiële positie van deze partij. Maar liefst 85% van de inkomsten van de SP behoren tot de categorie 'overige'. Ook hier wordt de bulk gevormd door de 'partijbelastingen', opgebracht door politieke ambtsdragers. Bijna de helft van de inkomsten van de partij (48%) kan zo worden verklaard.

Het geval van de SP roept de vraag op hoe een dergelijke partij zou moeten worden omschreven. Een 'ledenpartij', laat staan een 'massapartij', kan de SP vanuit financiële optiek (gezien de relatief beperkte omvang van de contributie-inkomsten) niet worden genoemd. Een 'staatspartij' evenmin, gezien de geringe afhankelijkheid van overheidssubsidies. Voor wat betreft de inkomsten zou de SP eerder een 'kaderpartij' genoemd moeten worden, maar het is slechts het kader met betaalde politieke functies dat genoemde inkomsten opbrengt.

Tabel 6. Inkomsten landelijke partijorganisaties en neveninstellingen, 1989, 1995 (exclusief [contributie]-gelden bestemd voor het sub-nationale niveau en exclusief aparte bestuurdersverenigingen)

partij ¹	contr. (%)		ov. sub. (%)		overig (%)		totaal absoluut	
	1989	1995	1989	1995	1989	1995	1989	1995
PvdA ²	62	54	14	17	24	29	10.418.799	11.799.348
CDA ³	64	61	17	21	19	18	7.276.343	9.389.528
VVD ⁴	61	55	25	31	14	14	3.980.471	5.623.762
D66 ⁵	48	49	31	37	21	15	1.666.103	3.631.173
GL ⁶	-	35	-	25	-	40	-	2.539.490
GPV ⁷	46	49	27	37	27	14	1.388.658	1.554.477
RPF ⁸	44	40	38	52	18	8	621.344	1.059.846
SP ⁹	?	5	?	10	?	85	?	3.692.600

1. De SGP ontbreekt in deze tabel doordat de cijfers voor 1989 zich niet goed lenen voor een vergelijking met die van de andere partijen en de gegevens voor 1995 niet alle beschikbaar waren bij het schrijven van dit artikel.
2. PvdA: Landelijk bureau PvdA, Wiardi Beckmanstichting, St. Opleidingsinstituut, St. Politiek Jongerenwerk, Evert Vermeerstichting, St. Alfred Mozer, St. dr. J.M. den Uyl-lezing, St. Fonds Bijzondere Publikaties, St. Thiele Wibautfonds.
2. CDA: St. Secretariaat CDA, St. Steenkampinstituut, St. Wetenschappelijk Instituut CDA, CDJA, Vrouwenberaad CDA, Eduardo Freistichting.
3. VVD: Landelijke partijbureau, Haya van Somerenstichting (V&S + O. Europa), Teldersstichting, JOVD
4. D66 (landelijk), St. Wetenschappelijk Bureau, St. Politiek Scholings- en Vormingsinstituut, Vereniging Jonge Democraten, St. Instituut Vorming en Samenwerking Midden- en Oost-Europa.
5. GroenLinks (landelijke organisatie), Wetenschappelijk Bureau, St. Scholing en Vorming (inclusief O. Europa), Dwars.
6. GPV (landelijk), Groen van Prinstererstichting, Stichting Mandaat (inclusief O. Europa), GPJC.
7. RPF (landelijk), Marnix van St. Aldegonde Stichting, Stichting Kader en Vorming, Vereniging van RPF-jongeren.
8. Gegevens gebaseerd op de geïntegreerde jaarrekening 1995, die 'is opgesteld onder verantwoordelijkheid van de leiding van de huishouding', aldus de accountantsverklaring. Volgens deze verklaring gaat het hier om 'de geconsolideerde jaarrekening 1995 van het landelijk bureau van de vereniging SP, de Stichting Beheer SP, de Stichting Personeel SP, de Stichting Wetenschappelijk Bureau SP en de Stichting Studiecentrum SP te Rotterdam alsmede de Stichting Ondersteuning SP-fractie Amsterdam'.

Bron: cijfers voor 1989: zie *Waarborg van kwaliteit*, bijlage 4, tabellen 2a. Cijfers voor 1995 berekend op basis van accountantsverslagen partijen en neveninstellingen.

Enigszins geforceerd kan men de 'partijbelasting' ook beschouwen als een indirecte financiering door de overheid, omdat de politieke functionarissen hun 'salarissen' van de staat ontvangen. Zo bezien zou de staatsafhankelijkheid van GroenLinks, de PvdA en de SP stijgen tot respectievelijk 58%, 28% en opnieuw 58%. Maar een dergelijke zienswijze zou ook impliceren dat de afhankelijkheid van partijen ten opzichte van - bijvoorbeeld - het bedrijfsleven aanzienlijk is, omdat de contributiegelden betaald worden door partijleden die hun salarissen vaak ontvangen van particuliere ondernemingen. Beter is het daarom om het fenomeen van de partijbelastingen als een eigensoortige bron van inkomsten te beschouwen, die overigens belangrijker is voor linkse partijen dan voor niet-linkse partijen. Zij is bij de laatste categorie echter niet geheel afwezig. Zo ontving de VVD in 1995 fl. 30.000 van de (leden van de) Tweede-Kamerfractie en fl. 15.000 van de Europarlementariërs, bij elkaar goed voor 1% van de totale inkomsten. Bij het CDA brachten de leden van de aparte Bestuurdersvereniging in 1995 fl. 590.065 aan contributie op. Wanneer de financiën van de Bestuurdersvereniging in de berekeningen van het CDA zouden worden betrokken, betekent dit dat 6% van de totale CDA-inkomsten uit genoemde contributies van bestuurders bestaan.

Binnen de categorie 'overige' inkomsten zijn voorts de rentebaten bij alle partijen die over enig vermogen beschikken van belang.

D66 heeft sinds jaar en dag de post 'schenkingen middels declaraties' bij de inkomsten staan. Partijleden die ten behoeve van D66 kosten hebben gemaakt, declareren deze kosten bij de partij om het bedrag ervan onmiddellijk weer te 'schenken' aan de partij. Die 'schenkingen' zijn goed voor 7% van de totale inkomsten. Voor de partij betekent dit minder uitgaven. Voor de 'declarant' houdt deze constructie in dat hij het bedrag van de 'schenking' kan aftrekken van zijn belastbaar inkomen. Opnieuw een vorm van indirecte overheidssubsidie, zou men kunnen zeggen.

Opvallend zijn de inkomsten bij het CDA uit de beleggingen van het 'Fonds Wetenschappelijk Instituut'. Dat fonds beschikte ultimo 1995 over ruim zes miljoen gulden, waarvan 4,6 miljoen bestond uit beleggingen. De opbrengsten van de effecten bedroegen in 1995 fl. 680.504, goed voor 7% van de totale inkomsten van partij en neveninstellingen. Het Wetenschappelijk Instituut profiteerde daarvan: in 1995 ontving het fl. 309.241 van het fonds. De teruggang in kamerzetels van het CDA en daarmee van de rijkssubsidie voor het Wetenschappelijk Instituut kan door het fonds gemakkelijk worden opgevangen. Wetenschappelijke bureaus van andere partijen ontberen een dergelijke financiële buffer.

7. De gemiddelde ledencontributie en de verhouding nationaal/lokaal

Op de SP na kunnen alle partijen nog steeds 'ledenpartijen' worden genoemd, wanneer men de contributie-inkomsten als criterium neemt. Tabel 6 laat zien dat

de grotere partijen nog steeds voor meer dan de helft van al hun inkomsten afhankelijk zijn van de lidmaatschapsgelden van de individuele leden. Bij de kleinere partijen zijn de contributie-inkomsten nog steeds relatief in de meerderheid, maar zij leveren minder dan de helft van de totale inkomsten op. Het financiële beroep dat partijen op de partijleden doen is niet bij alle partijen gelijk. Tabel 7 laat de gemiddelde contributielast zien.

Tabel 7. Gemiddelde ledencontributie per partijlid voor gehele partij en gemiddeld aandeel contributie bestemd voor nationale partij (aantal partijleden per 1 januari 1995)

partij	gemiddelde contributie per partijlid	gemiddeld aandeel contributie voor nationale partij
PvdA	127,63	74%
CDA	81,80	70%
VVD	93,46	61%
D66	129,63	90%
GL	126,08	55%
SP ¹	30,45	32%

1. De resultatenrekening van de SP maakt geen onderscheid in de post 'abonnement/contributies'; het aandeel voor de landelijke partij is het quotiënt van het bedrag dat de landelijke partij geeft aan 'steun aan afdelingen' en het bedrag dat de landelijke partij ontvangt aan inkomsten uit 'abonnement/contributies'.

De orthodox-protestantse partijen zijn in dit overzicht niet opgenomen. Anders dan de overige partijen hebben zij een federatieve structuur (een landelijke organisatie van zelfstandige lokale dan wel regionale kiesverenigingen). Hierdoor ontbreken in de financiële jaarverslagen van de landelijke organisatie de gegevens over de totale contributie die de leden van alle kiesverenigingen opbrengen. Alleen de contributie bestemd voor de landelijke organisatie is in die verslagen opgenomen.

Bij de andere partijen zien wij dat linkse partijen gemiddeld genomen een zwaarder beroep op partijleden doen dan niet-linkse partijen, maar opnieuw vormt de SP een uitzondering. Het gemiddelde lidmaatschapsgeld bedraagt daar slechts fl. 30,45. Nu is bij alle partijen de laagste contributieschaal (doorgaans afhankelijk van de hoogte van het inkomen van het partijlid) natuurlijk veel lager dan de gemiddelde contributie. Men kan uit de gemiddelden dus niet concluderen

dat alleen de SP toegankelijk zou zijn voor mensen met een laag inkomen. De progressiviteit van de contributiestaffel speelt hier een belangrijke rol. Juist vanwege die progressiviteit zou het wel eens zo kunnen zijn dat mensen met een wat hoger inkomen terugschrikken voor de tamelijk hoge contributie die door de partijen van hun wordt verlangd. Het is in elk geval opvallend dat de partij met de laagste organisatiegraad, D66, de hoogste gemiddelde contributie heeft, terwijl van de partijen die in tabel 7 worden genoemd de SP de laagste gemiddelde contributie heeft en deze koppelt aan de hoogste organisatiegraad. Van de drie grootste partijen heeft het CDA het laagste contributiegemiddelde en de hoogste organisatiegraad. Alleen een vergelijking tussen de VVD en de PvdA levert niet een dergelijk verband op.

De hoogte van de contributie stelt de partijen overigens voor een dilemma. Een verlaging van de contributie maakt het wellicht aantrekkelijker om partijlid te worden. Maar de gemiddelde kosten die de partij voor een partijlid maakt, ook al is dat partijlid niet actief (uitgaven voor ledenwerfacties, de ledenkrant en andere *mailing*), liggen vaak al hoger dan de laagste contributieschaal. Met andere woorden: de hogere lidmaatschapsgelden moeten de lagere compenseren, anders kan het niet uit. Indien de overheid hecht aan 'ledenpartijen', zou zij kunnen overwegen de kosten van ledenwerfacties en ledenkranten (deels) voor haar rekening te nemen.

Tabel 7 laat tevens zien hoeveel van de contributiegelden bestemd is voor de landelijke partijorganisatie. D66 is in dit opzicht het meest centralistisch en de SP het minst. Bij de SP wordt het beeld echter enigszins vertekend vanwege de relatief geringe contributie-inkomsten in vergelijking met de overige geldbronnen. De andere partijen bestemmen een groter deel van de contributie aan de landelijke partij dan aan de sub-nationale partijorganen. Dat wil niet zeggen dat de activiteiten van de landelijke organisatie niet ook ten goede komen aan de sub-nationale gremia. Vele nationale partijbureaus proberen tegenwoordig juist te fungeren als service-instituut voor de lokale en regionale afdelingen. De vraag is echter hoe lang dit vol te houden is, wanneer er een ontwikkeling zou komen in de richting van inhoudelijk en organisatorisch relatief zelfstandige sub-nationale partijorganen. Door de concurrentie met lokale partijen willen lokale afdelingen wellicht ook in financieel opzicht wat zelfstandiger zijn en zelf de hand op de knip van de lidmaatschapsgelden houden. Daarmee zou worden teruggekeerd naar de situatie van vóór circa 1970, toen de meeste partijen overgingen op centralisatie van de contributie-inning. Efficiency was destijds de voornaamste reden. Met deze verandering ging echter ook iets verloren. Tot die tijd was de inning van de contributie voor de meeste partijleden het enige persoonlijke contact met iemand van de partijorganisatie: de lidmaatschapsgelden werden vaak persoonlijk opgehaald. Centralisatie leidde niet alleen tot doelmatigheid, maar anonimiseerde tevens de betrekking tussen partijlid en organisatie. In de huidige tijd van het automatische betalingsverkeer is het niet realistisch te verwachten dat partijen weer met 'zegelboekjes' de deuren langs gaan om de contributie op te halen. Maar wellicht zijn jaarlijkse huisbezoeken aan de niet-actieve leden (dat is

iets anders dan het zogeheten *canvassen* van kiezers) een middel om voornoemde anonimiteit te doorbreken en hen als partijlid te behouden.

8. Hoe rijk zijn politieke partijen?

Hierboven werd reeds gerefereerd aan het rijke fonds dat het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA achter zich weet. Dat fonds is echter uniek en nog een restant uit de verzuilde periode, toen vermogen kon worden opgebouwd door een beroep te doen op de goedgevendheid en de spaarzin van mensen en organisaties uit de eigen zuil.

Uit de accountantsverslagen van de partijen en de neveninstellingen komt het beeld naar voren van tamelijk armoedige partijen. In tabel 8 en 9 zijn de gegevens opgenomen over het vermogen van de twee 'rijkste' partijen, het CDA en de PvdA, aan het eind van 1995.

Tabel 8. Vermogenspositie landelijke organisatie CDA en neveninstellingen ultimo 1995 (in guldens)

onderdeel	vermogen
landelijke organisatie	3.251.887 (exclusief verk. fonds: 150.000)
WI	0
Steenkampinstituut	12.658
CDJA	17.394
Vrouwenberaad	71.014
Eduardo Frei Stichting	0
Stichting Fonds WI	6.011.785
Prof. Steenkampfonds	697.248
Bestuurdersvereniging	150.758
Totaal	10.212.744

Tabel 9. Vermogenspositie landelijke organisatie PvdA en neveninstellingen ultimo 1995 (in guldens)

onderdeel	vermogen
landelijke organisatie	3.167.724 (inclusief verk. fonds: 233.458 en gebouw: 2.000.000)
WBS	6.294
Opleidingsinstituut	102.133
Jongeren	6.816
EVS	173.052
AMS	11.627
St. Den Uyl-lezing	4.130
St. Fonds Bijz. Publicaties	740.333
St. Th. Wibautfonds	69.665
Totaal	4.212.109

Onmiddellijk valt in tabel 8 het enorme bedrag van de Stichting Fonds Wetenschappelijk Instituut op. Het is net zo groot als de vermogens van de landelijke partijorganisaties van CDA en PvdA bij elkaar. Bij de PvdA werd ultimo 1995 het leeuwendeel van het vermogen gevormd door het kapitaal van de landelijke organisatie en daarvan weer door de waarde van het gebouw van het partijbureau (zie tabel 9). Dat gebouw is inmiddels verkocht en kan de partij besteedbaar geld opleveren, wanneer de nieuwe huisvesting en de daarmee gepaard gaande verhuizing bij elkaar minder kosten dan de opbrengst van het pand. Of dat het geval is moet worden afgewacht, nu het partijbestuur voornemens is de komende jaren tweemaal te verhuizen, eerst binnen Amsterdam en daarna naar Den Haag. De uitspraak van het partijcongres van de PvdA begin februari 1997 dat het partijbureau in Amsterdam dient te blijven is wellicht niet alleen om traditioneel-sentimente le redenen navolgenswaard, maar ook om financiële omdat er dan maar één keer verhuisd hoeft te worden.

Voor de andere partijen en hun neveninstellingen zijn niet alle gegevens beschikbaar. Wel is duidelijk dat hun vermogenspositie veel zwakker is dan die van CDA en PvdA. De landelijke organisatie van de VVD beschikte aan het eind van 1995 over een vermogen van fl. 440.862. Indien daar de reservering in het verkiezingsfonds bij wordt geteld stijgt dit tot fl. 1.132.758, ongeveer een derde van het vermogen van de landelijke organisatie van CDA of PvdA. Bij D66 was het vermogen van de landelijke partijorganisatie fl. 749.855, waarin de

reservering van het verkiezingsfonds à fl. 301.700 reeds was opgenomen. De partijorganisatie van GroenLinks was ongeveer even rijk als die van D66: fl. 761.600 (inclusief fl. 216.000 verkiezingsfonds).

9. Conclusie: de staat als beschermheer van ledenpartijen

In financiële zin zijn de Nederlandse partijen nog steeds ledenpartijen. Maar de afhankelijkheid van de overheid neemt toe. Tegelijk is de algemene geldelijke situatie waarin de partijen verkeren zorgelijk. Dat roept de vraag op of de overheid er goed aan zou doen de partijen met extra middelen te hulp te schieten. De mogelijkheid dat partijen bij ontstentenis daarvan zich meer tot het bedrijfsleven gaan richten, is niet denkbeeldig. Hoe wenselijk is dat? Zonder elke vorm van 'sponsoring' door het bedrijfsleven taboe te verklaren (al dient wel steeds aan de eis van openbaarheid voldaan te worden), is het mijns inziens om democratische redenen gewenst dat de afhankelijkheid van dat bedrijfsleven niet te groot wordt. Het gevaar dat het bedrijfsleven een eenzijdige politieke voorkeur aan de dag legt wanneer het tot uitgebreide steun aan partijen zou overgaan, is reëel. Een verhoging van de steun door een democratische gelegitimeerde overheid heeft daarom de voorkeur.

Maar de overheid dient zich te beraden over de vraag welke ontwikkeling van partijen zij wenst te stimuleren. Het relatief lage bedrag aan overheidssubsidie dat Nederlandse partijen in vergelijking met hun zusterorganisaties in het buitenland ontvangen, mag niet zonder meer tot de conclusie leiden dat het Nederlandse subsidieniveau moet worden opgehoogd tot het peil in verschillende andere landen. Juist in het buitenland is de vraag aan de orde hoe ontkomen kan worden aan de drang tot steeds maar hogere subsidies. Zeker wanneer er sprake is van vergoeding van campagnekosten, ligt het al te gemakkelijke argument van 'het dichten van de kloof tussen burger en politiek' voor de hand om steeds hogere bedragen van de overheid te verlangen. Op die manier stimuleert een overheid de ontwikkeling van partijen naar door professionals geleide verkiezingsmachines.

Men kan de overheidsmiddelen echter ook aanwenden om die bijna 'natuurlijke' neiging van partijen enigszins tegen te gaan door vooral de activiteiten van partijen als ledenorganisaties te stimuleren. Hoe men de situatie van partijen ook moge beoordelen, nog steeds spelen partijen een cruciale rol in het functioneren van het politieke stelsel. Zij hebben het monopolie op de rekrutering van het politieke personeel en dragen via de partijorganisaties en de fracties grote verantwoordelijkheid voor het formuleren en controleren van inhoudelijk beleid. Het is vanuit democratisch oogpunt wenselijk dat deze rekruterings- en programma-functies worden vervuld door organisaties, die zelf ook democratisch van opzet zijn en waarvan zoveel mogelijk burgers lid zijn. De huidige organisatiegraad van partijen is erg laag. De overheid zou er voor kunnen kiezen om door middel van haar subsidiebeleid een premie te zetten op de partij als kwalitatief hoogstaande ledenorganisatie. Dat kan door middel van subsidies voor doelen die het lidmaatschap en het inhoudelijk debat ondersteunen. Het huidige

systeem van doelsubsidies past in die opzet, maar zou uitgebreid en op onderdelen gewijzigd kunnen worden. In het rapport *Waarborg van kwaliteit* uit 1991 van de Commissie subsidiëring politieke partijen werden hiervoor enkele voorstellen gedaan. Ook in dit artikel zijn op verschillende plaatsen suggesties gedaan om het ledenkarakter van de politieke partijen te bevorderen (onder andere: meer geld voor ledenwerfacties en interne communicatie met de leden; rekening houden met het ledental als basis voor de subsidiëring van op partijleden gerichte activiteiten als vorming en scholing en jongerenwerk, hetgeen ook voor samenwerkingsverbanden van lokale partijen zou moeten gelden). Daarnaast kan de overheid de kwaliteit van het publieke debat ondersteunen door de aparte subsidie voor met partijen verwante wetenschappelijke instituten te handhaven en te verhogen. Contacten met zusterpartijen in het buitenland zijn eveneens vatbaar voor subsidie, zoals in *Waarborg van kwaliteit* reeds werd gesuggereerd.

Toch kan de overheid ook iets extra doen om te voorzien in de behoefte die partijen hebben om hun boodschap via de moderne media te verkondigen. Maar in plaats van de onbeheersbare campagnekosten te vergoeden, zou de overheid zendtijd op radio en televisie beschikbaar kunnen stellen op zenders met een zekere kijk- en luisterdichtheid. Niet partijen zelf zouden die zendtijd moeten kunnen kopen (omdat dan al gauw een kostenspiraal ontstaat door onderlinge concurrentie tussen partijen), maar de overheid zou dat ten behoeve van de partijen kunnen doen, net zoals nu reeds op de publieke zenders zendtijd ter beschikking wordt gesteld.¹⁹ Zodoende wordt recht gedaan aan het gegeven dat partijen natuurlijk ook kiezers moeten kunnen bereiken, maar wordt tegelijk een rem gezet op onbeheersbare uitgaven.

Dit alles brengt een verhoging van het huidige niveau van overheidssubsidiëring met zich mee. Op het ministerie van Binnenlandse Zaken wordt gedacht aan een verhoging met 25% van de door dat ministerie uitgegeven subsidies. Gezien de benarde financiële situatie waarin de politieke partijen zich bevinden is een behoorlijke verhoging zeker te rechtvaardigen, maar niet dan nadat een principiële discussie is gevoerd over welk type partij de overheid wenst te bevorderen. Bij de keuze van subsidie-instrumenten moet in elk geval voorkomen worden dat partijen gemakzuchtig achterover gaan leunen. Overheidssubsidiëring zou partijen er juist toe moeten aanzetten om zelf via ledenwerfacties en geldinzamelingsacties onder leden en sympathisanten hun maatschappelijke verankering, ook in financiële zin, te waarborgen. Daarmee zou de overheid zich kunnen ontwikkelen tot beschermheer van de ledenpartij!

noten

1. Vergelijk Kirchheimers ideaaltype (in Weberiaanse zin) van de *catch-all party*, waarvan één kenmerk is de 'degradatie van de rol van het individuele partijlid'. Zie O. Kirchheimer, 'The Transformation of the Western European Party Systems', in: J. LaPalombara en M. Weiner, eds., *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, 177-200.
2. Vergelijk het 'ideaaltype' voorgesteld door R.S. Katz en P. Mair, 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the Emergence of the Cartel Party', *Party Politics*, 1 (1995), no. 1, 5-28. Voor een commentaar zie: R. Koole, 'Cadre, Catch-All or Cartel: a Comment on the Notion of the Cartel Party', in: *Party Politics*, 2 (1996), no. 4, 525-534.
3. *Waarborg van Kwaliteit. Rapport van de Commissie Subsiëring Politieke Partijen*, Den Haag, 1991. De minister van Binnenlandse Zaken zond in april 1996 de notitie 'Positionering en subsidiëring politieke partijen' naar de Tweede Kamer, in augustus van hetzelfde jaar gevolgd door een brief met op sommige punten een nadere uitwerking.
4. De financiële situatie in 1980 van alle destijds in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen wordt behandeld in: R.A. Koole, 'Politieke partijen: de leden en het geld', in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1982, 1-95. Specifiek over de VVD, maar over een langere periode (1950-1987) gaat: R.A. Koole, 'De arme VVD: partijfinanciën in historisch perspectief', in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen, 1990, 60-72. De inkomsten en uitgaven van de (vier) grote partijen in de peiljaren 1960, 1970, 1980 en 1989 worden in kaart gebracht in: R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, hoofdstuk 5, 'De financiën van politieke partijen', 181-215. Uitgebreide gegevens over bijna alle in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen over het jaar 1989 zijn opgenomen in bijlage 4 van *Waarborg van kwaliteit*, 135-149.
5. Voor 1989 is gekozen vanwege de beschikbaarheid van uitgebreide gegevens en analyses over dat jaar (zie noot 4: *Waarborg van Kwaliteit*; en Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*). De gegevens zijn ontleend aan de literatuur vermeld in noot 4 en noot 6, aangevuld met nieuwe gegevens over 1995 en over eerdere jaren bij partijen die niet in die onderzoeken waren opgenomen (SGP, RPF, GPV). Zoveel mogelijk is geprobeerd incidenteel ontbrekende informatie van andere partijen in eerdere jaren aan te vullen. Alle nieuwe gegevens zijn ontleend aan accountantsverslagen en/of financiële jaarverslagen van partijen en verwante organisaties, die door deze instellingen ten behoeve van dit onderzoek werden afgestaan aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) te Groningen en waarover de auteur kon beschikken.
6. Deze vergelijkende analyse is gebaseerd op gegevens verzameld in het kader van een uitgebreid comparatief onderzoek naar het functioneren van partijorganisatie. De gegevens zijn opgenomen in: R.S. Katz en P. Mair, eds., *Party*

- Organizations: A Data Handbook*, London, 1992. Verdere resultaten van dat onderzoek zijn opgenomen in: *idem*, *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, London, 1994.
7. Notoir onbetrouwbare gegevens zijn door de verschillende landenexperts in het vergelijkende onderzoek vanzelfsprekend niet in het gegevensbestand opgenomen.
  8. M. Wiberg, 'Public Financing of Parties as Arcana Imperii in Finland', in: *idem*, *The Public Purse and Political Parties*, Jyväskylä, 1991, 115.
  9. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 213-215 (bevat ook het aantal medewerkers in 1989); tevens R.A. Koole, 'The Vulnerability of the Modern Cadre Party in the Netherlands', in: Katz en Mair, *How parties organize*, 291-292: 'the advent of a professional 'parliamentary party complex'.
  10. Met 'partij-in-brede-zin' wordt het totaal van de buitenparlementaire partijorganisatie, de neveninstellingen en de fracties bedoeld.
  11. L. Bille, 'A Power Center in Danish Politics: Danish Parliamentary Party Groups', in: K. Heidar en R. Koole, eds., *Behind Closed Doors: Parliamentary Party Groups in European Democracies*, London, Routledge, nog te verschijnen.
  12. *Handelingen Tweede Kamer*, vergaderjaar 1994-1995, 23 900 hoofdstuk II, nr. 2, 17.
  13. Brief van de Regeringscommissaris voor de Omroep aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, d.d. 25 november 1963; in: archief Commissariaat voor de Media.
  14. Notitie van het Hoofd Stafdienst Financieel-Economische Zaken van de Tweede Kamer aan de fractiebesturen en ambtelijke secretarissen, d.d. 27 september 1995, kenmerk FEZ/FZ/95307.
  15. R.S. Katz e.a., 'The membership of political parties in European democracies 1960-1990', in: *European Journal of Political Research*, 22 (1992), 329-345.
  16. D.J. Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht*, Nijmegen, 1982, 220.
  17. Vergelijk Katz en Mair, 'Changing models of Party Organization'.
  18. Eerder heb ik al eens gepleit voor de mogelijkheid dat ook een samenwerkingsverband van lokale partijen die bij elkaar ten minste zeventig raadszetels vertegenwoordigen in aanmerking zou moeten kunnen komen voor bepaalde categorieën overheidssubsidiëring, bijvoorbeeld ten behoeve van vorming en scholing van leden en kader. Zie *de Volkskrant*, 2 maart 1996.
  19. Men zou ook kunnen overwegen om de licensieverlening aan commerciële zenders te verbinden aan het ter beschikking stellen van zendtijd voor politieke partijen. Hierover zouden dan wel in Europees verband afspraken gemaakt moeten worden.

DE STEM DES VOLKS

Ledenonderzoek en de vernieuwing van de PvdA

P. Depla

1. Inleiding

Partijen hebben leden. Maar wat weten ze eigenlijk van hun leden? Hoe denken hun leden over actuele politieke vraagstukken? Op deze vragen moeten veel partijen het antwoord schuldig blijven. Natuurlijk is de opvatting van het actieve kader bekend. Dat roert zich immers op partijvergaderingen, congressen en allerlei bijeenkomsten. Het is echter maar zeer de vraag of dat kader in alle opzichten representatief is voor de dominante opvattingen bij leden.

Niet alleen over de politieke oordelen van leden is over het algemeen weinig bekend bij partijen. Hetzelfde geldt ook voor de verwachtingen die leden hebben van het lidmaatschap. Waarom is men lid geworden van een partij? Voldoet het lidmaatschap enigszins aan die verwachtingen? Worden leden voldoende geïnformeerd? Krijgen ze voldoende gelegenheden om deel te nemen aan het inhoudelijk debat in de partij? Wat gaat goed en wat zou er beter kunnen? Partijen moeten het antwoord op dit soort vragen vaak schuldig blijven.

Dit is opmerkelijk. Leden vormen in zekere zin de ruggengraat van een partij. Voor hun financiën zijn partijen in Nederland nog steeds sterk afhankelijk van leden.¹ Minstens zo belangrijk is echter dat de leden het reservoir vormen om kandidaten voor vertegenwoordigende functies te werven.² En welhaast nog belangrijker, leden zijn die kiezers die zich het meest associëren met een partij. Ze zijn vaak de 'publieke ambassadeurs' van een partij.

Waar partijen door electoraal onderzoek steeds meer weten over de opvattingen van allerlei soorten kiezers, laat de kennis van partijen over deze ambassadeurs vaak te wensen over. Voor de PvdA is dit gebrek aan kennis reden geweest om in 1994 te starten met eigen ledenonderzoek. Sinds die tijd wordt met een zekere regelmaat een deel van het ledenbestand benaderd om enkele vragen te beantwoorden.

Het ledenonderzoek vormt een initiatief dat past binnen het vernieuwingsproces van de PvdA. Om de betekenis van het ledenonderzoek te kunnen aangeven, is het noodzakelijk in te gaan op dat proces. We blikken uitgebreid terug op de achtergronden van de partijvernieuwing. Vervolgens bespreken we de wijze waarop F. Rottenberg en R.L. Vreeman gedurende hun duo-voorzitterschap

sinds 1992 vorm hebben gegeven aan het vernieuwingsproces. Bijzondere aandacht wordt besteed aan de vernieuwing van de partijorganisatie. Daarmee komt als vanzelf het ledenonderzoek in beeld. We zullen daarbij de organisatie, doelstellingen en resultaten ervan bespreken. Ten slotte verkennen we de toekomst en de grenzen van het ledenonderzoek.

2. Het einde van de massapartij

Het vernieuwingsproces van de PvdA staat niet op zichzelf. In Nederland, maar ook in vele andere West-Europese landen zoeken politieke partijen naar nieuwe werkwijzen en structuren. Deze zoektocht is een reactie op het verval dat politieke partijen de laatste decennia hebben doorgemaakt. Dit verval wordt nogal eens beschreven als het einde van de politieke partijen.³ Bij nadere analyse van deze beschouwingen blijkt dit vooral het einde van de klassieke massapartijen te betreffen, zoals deze door de Franse politicoloog M. Duverger zijn beschreven.⁴ Deze partijen, aan het einde van de negentiende eeuw opgekomen, zijn onderdeel van emancipatiebewegingen. Als politieke arm van brede maatschappelijke bewegingen, richten ze zich op bepaalde sociaal-economische of sociaal-culturele groepen in de samenleving. Massapartijen zijn niet georganiseerd rond een persoon, maar gebaseerd op een ideologie; ze hebben geen personalistisch maar een sterk programmatisch karakter. Een uitgebreid netwerk van lokale en regionale afdelingen zorgt voor een hechte organisatie, die centraal wordt geleid. Massapartijen tellen veel leden, die als vrijwilligers actief een bijdrage leveren aan de partij. Een bloeiend verenigingsleven is een zeer belangrijk kenmerk van de klassieke massapartij. Volgens de door de PvdA in 1990 ingestelde commissie-Van Kemenade is daarbij de achterliggende gedachte dat de actieve leden op een vanzelfsprekende wijze de bevolkingsgroepen vertegenwoordigen waarvoor de massapartij in de eerste plaats opkomt.⁵

De massapartij is lange tijd beschouwd als het voorbeeld van een moderne partijorganisatie.⁶ Afgezien van enkele liberale en conservatieve partijen, die veelal geen onderdeel vormden van een emancipatiebeweging, hebben vooral in West-Europa politieke formaties vaak het karakter gehad van een massapartij. Vanaf de jaren zestig treedt echter een kentering op. De succesvolle emancipatie van grote groepen in de samenleving, de afbrokkeling van hechte maatschappelijke netwerken en afnemende overtuigingskracht van grote ideologieën tasten de fundamenteën van de klassieke massapartijen aan. Afnemende ledentallen, geringere animo voor verenigingsactiviteiten, programmatische verwarring en minder vanzelfsprekende binding van kiezers aan één partij zijn de meest duidelijke symptomen van het verval van de klassieke massapartijen.

3. De PvdA als bijzonder exemplaar

Het verval van de klassieke massapartij heeft de PvdA niet onberoerd gelaten. Dat is niet verwonderlijk. In Nederland is de PvdA altijd één van de meest uitgesproken voorbeelden geweest van een massapartij. Zoals de commissie-Van Kemenade constateert, heeft de sociaal-democratie als emancipatiebeweging altijd haar kracht gezocht en gevonden in de massaorganisatie. Deze kracht is een zwakte geworden nu de maatschappelijke context waarin partijen functioneren van kleur is verschoten.⁷

De PvdA heeft zich nog jarenlang met succes weten te verzetten tegen de logica van de maatschappelijke veranderingen. De *credits* hiervoor liggen voor een belangrijk deel bij Nieuw Links. In een periode waarin de traditionele massapartij als gevolg van allerlei maatschappelijke ontwikkelingen in het gedrang komt, zet deze beweging de PvdA naar haar hand. De veranderingen die zij aan het eind van de jaren zestig in gang zet, lijken aan te sluiten bij de dominante tijdgeest. Het streven naar democratisering voert vrijwel overal de boventoon. Niets lijkt dan vernieuwender dan ook de PvdA te democratiseren. De basis moet de baas worden.

Nieuw Links zoekt de aangrijpingspunten voor vernieuwing in een radicale democratisering van de partij. Dit streven veronderstelt dat de partij - als organisatie - een belangrijk machtscentrum is. De democratisering leidt daarom tot een grotere oriëntatie op de partijorganisatie, terwijl de positie van deze organisatie als gevolg van de dominante maatschappelijke ontwikkelingen wordt uitgehoud. De emancipatie en individualisering van burgers en de opkomst van de televisie zijn slechts voorbeelden van ontwikkelingen die het belang van een hechte partijorganisatie minder groot maken. De veranderingen van Nieuw Links staan in feite op gespannen voet met dieperliggende ontwikkelingen die in de samenleving gaande zijn. Nieuw Links komt zo in feite met een vernieuwing op de proppen die past bij een reeds vervlogen tijd.⁸

De door Nieuw Links voorgestane partijvernieuwing werkt evenwel in de jaren zeventig. Waar de confessionele partijen hun positie zien afkalven, klimt de PvdA uit het dal waarin ze in het midden van de jaren zestig heeft gezeten. Inhoudelijk domineert de PvdA het politieke debat, de partij levert de premier, nieuwe leden stromen toe en de verkiezingen worden gewonnen. De PvdA staat in het middelpunt van de samenleving.

Aan het einde van de jaren zeventig keert het tij. De PvdA kan in de oppositie geen offensief antwoord formuleren op de economische crisis. Het debat in de partij stolt onder invloed van de 'on-onderhandelbare strijdpunten'. Langzaam maar zeker ontstaan er taboes; bezuinigen op de overheidsuitgaven is daarvan slechts een voorbeeld. De PvdA boet ook als vernieuwende beweging in aan aantrekkingskracht. De nadelen van de wijze waarop Nieuw Links de partijdemocratisering heeft doorgevoerd, worden zichtbaar.

Zo wordt duidelijk dat de kosten van participatie enorm zijn. Leden kunnen alleen maar een rol spelen als ze bereid zijn vele uren te besteden aan de PvdA.

De eenvormige, getrapte kanalen waarlangs leden kunnen deelnemen aan de activiteiten is hiervan een belangrijke oorzaak. De lokale afdeling vormt de trechter waarlangs leden en belangstellenden de partij in kunnen stromen.⁹ Iedereen moet in principe de 'partijcarrière' dan ook starten bij die afdeling. Via afdeling, gewest en partijraad kan men vervolgens langzaam aan opklimmen in de hiërarchie van de partij. Jarenlange trouwe inzet voor de partij lijkt een noodzakelijke vooropleiding voor bijvoorbeeld een kamerlidmaatschap.

Door de participatiedemocratie blijft de partij een zeer gulzige institutie, die actieve betrokkenheid van de leden vraagt. Net zoals bij de klassieke massapartij - alleen de tijden zijn veranderd. Hierdoor zijn veel mensen niet bereid om over de hoge drempels heen te stappen om een inbreng te kunnen hebben in de partij. Het gemiddelde partijlid heeft beduidend minder grote behoefte aan vergaderen dan was gedacht in de tijd dat de gedemocratiseerde procedures waren ingesteld.¹⁰

Zo ontstaat, zoals de commissie-Van Kemenade betoogt, een oligarchisering in de partij. Alleen de leden die avond aan avond actief zijn, hebben invloed. Deze beperkte groep zorgt daarbij gewild of ongewild voor een 'ons-kent-ons' sfeer. Deze sfeer sluit nieuwkomers vaak buiten. Ze stoot hen ook af.¹¹ Voor vele nieuwkomers blijft de deelname aan partijactiviteiten dan ook beperkt tot een eenmalig bezoek aan een ledenvergadering. Zo treedt ook op een indirecte manier een vorm van oligarchisering op. Na enige tijd ambieert niemand anders dan het actieve kader een rol in de partij. Buitenstaanders zullen zich niet kandideren voor welke functie dan ook - niet alleen omdat ze toch geen kans maken tegen kandidaten uit het actieve kader, maar ook omdat als ze onverhoopt toch zouden worden gekozen, van hen een zeer grote inzet wordt verlangd. Een inzet die wel eens kan botsen met andere claims die door bijvoorbeeld familie, vrienden of werk worden gesteld.

De bereidheid om deze inzet te leveren wordt bovendien vaak kleiner als buitenstaanders kennis hebben gemaakt met de dominante vergadercultuur bij de PvdA. Deze valt hen vaak bitter tegen. Waar buitenstaanders doorgaans verwachten dat er wordt gedebatteerd over politieke vraagstukken, blijkt dat een 'avondje PvdA' nogal eens enorm saai is. Zo'n bijeenkomst wordt veelal gedomineerd door allerlei formele procedures die alleen voor insiders betekenis hebben. De insiders hechten ook belang aan die procedures: zij garanderen dat ieder lid de gewenste invloed kan uitoefenen. Ieder lid moet zich immers kunnen uitspreken over ieder willekeurig aspect van het beleid van de gemeenteraadsfractie, wethouder, gedeputeerde of kamerlid. Het optreden van deze 'voortuitgeschoven posten' van de partij moet daarom voortdurend worden gecontroleerd. Of deze controle betekenis heeft, is niet relevant. De procedures schrijven het nu eenmaal voor en moeten daarom worden gevolgd.

Op sluipende wijze worden de procedures van middel een doel op zichzelf. In dit opzicht kan wel worden gesproken van een ritualisering. Deze ritualisering kan worden verduidelijkt aan de hand van de totstandkoming van het verkiezingsprogramma. Volgens de commissie komt dit via een uiterst ge-

compliceerd organisatorisch proces tot stand. De besluitvorming vindt daarbij over verschillende schijven plaats. Het resultaat hiervan is vaak een zeer omvangrijk document dat procedureel weliswaar op een goede manier tot stand is gekomen, maar dat voor de politiek buiten de partij een beperkte relevantie heeft.¹² Zelfs voor het eigen functioneren heeft het betrekkelijk weinig waarde. Dat is ook niet erg, want na enige tijd wordt de procedure gestart om weer tot een nieuw verkiezingsprogramma te komen.

Het correct uitvoeren van de reglementair vastgestelde procedures, wordt zo belangrijker dan de betekenis of effecten van deze procedures. De partij wordt zo voornamelijk beziggehouden door interne organisatorische vraagstukken. De blik van de partij richt zich meer en meer naar binnen, waardoor er een verenigingscentrisme optreedt.¹³ De partij lijkt het centrum van de samenleving. Langzamerhand gaat men veronderstellen dat de buitenwereld om de partij draait. De afstand tussen partij en samenleving wordt steeds groter. De partij heeft genoeg aan zichzelf. Ze keert zich naar binnen en sluit zich steeds meer af van signalen uit de samenleving. Als gevolg van de ontzuiling wordt deze interne gerichtheid niet meer gecorrigeerd. De 'natuurlijke' verbindingen met gelijkgestemde buitenstaanders in de samenleving raken namelijk min of meer verbroken. De partij isoleert zich zo van relevante maatschappelijke ontwikkelingen. Zij wordt meer een eiland in de samenleving, waarbij lastige confrontaties met de buitenwereld zoveel mogelijk worden vermeden.

4. Van kabinet naar kater

In de jaren tachtig zijn de problemen van de PvdA in potentie al aanwezig. Ze komen echter nog niet aan de oppervlakte. De oppositiecultuur zorgt voor electorale successen, vooral op lokaal niveau. De raadsverkiezingen in 1986 zorgen bijvoorbeeld voor een enorme winst. In het Zuiden wordt zelfs voor het eerst in de geschiedenis het CDA naar het tweede plan verwezen. De lokale positie van de PvdA lijkt onaantastbaar; de urgentie van vernieuwing is dan ook niet voelbaar. Daarbij is er ook geen tijd voor vernieuwing; het besturen van de stad eist immers alle aandacht op.

Op landelijk niveau raakt de PvdA echter in het defensief. Het ledenbestand loopt terug, het actieve kader vergrijsst en de belangstelling voor partij-activiteiten neemt af. Ook inhoudelijk raakt de PvdA in het slop. Ze is nauwelijks nog de vertegenwoordiger van de progressieve beweging, zoals in de jaren zeventig. De partij lijkt buitenstaanders ook niet meer te kunnen inspireren. Alleen door een hard verzet tegen het bezuinigingsbeleid van de centrum-rechtse kabinetten-Lubbers kan de PvdA zich electoraal staande houden. Daarmee blijft de partij echter wel veroordeeld tot de oppositiebanken. De befaamde 'overwinningsnederlaag' bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 is illustratief.¹⁴

Na deze verkiezingen dringt het besef door dat de PvdA zich inhoudelijk moet vernieuwen. Onder leiding van de nieuwe partijleider W. Kok worden 'de luiken

opengezet'. Er verschijnen verschillende rapporten, waarvan *Schuivende Panelen* de meeste aandacht krijgt. Dit rapport wordt weliswaar uitvoerig bediscussieerd, maar of het echt leidt tot een vernieuwing van de PvdA moet worden betwijfeld. In de oppositie is het ook niet echt noodzakelijk om de standpunten kritisch tegen het licht te houden.

Door toedoen van de VVD valt het tweede kabinet-Lubbers. De PvdA krijgt daarmee de kans toe treden tot het kabinet. Hoewel bij de verkiezingen wordt verloren, maakt men hiervan graag gebruik. Dat de oppositiebanken kunnen worden verlaten, zorgt voor een zo grote opluchting dat de partij zonder veel aarzeling instemt met het regeerakkoord dat wordt afgesloten. Partijleider Kok wordt vice-premier en minister van Financiën.

De kater volgt snel. Na jarenlang de vertolker te zijn geweest van het verzet tegen de inkrimpende overheid, ziet de PvdA zich nu gedwongen tot het uitvoeren van bezuinigingen. De achterban heeft moeite met de nieuwe rol van de PvdA. Dit blijkt op de eerste dag van de lente in 1990, wanneer de raadsverkiezingen plaatsvinden. De PvdA krijgt daarbij een forse electorale klap te verwerken. Vooral in de grote steden verlopen de verkiezingen desastreus. In steden als Amsterdam, Arnhem en Groningen verliest de PvdA meer dan een derde van haar kiezers. In deze steden wordt de nederlaag van de PvdA uitgelegd als een afstraffing van de 'zelfvoldane bestuurscultuur'. De landelijke trend in de uitslag maakt echter duidelijk dat er meer aan de hand is dan alleen een veroordeling van lokale PvdA-ers.¹⁵ De opiniepeilingen bevestigen dit.¹⁶ De PvdA lijkt de prijs te moeten betalen voor de wijze waarop zij zich heeft voorbereid op het dragen van regeringsverantwoordelijkheid - of beter: het gebrek aan voorbereiding daarvan.

De electorale malaise zorgt voor een nieuwe bezinning op het functioneren van de PvdA. Waar in januari 1989 het partijbestuur de vernieuwingsdiscussie nog had afgesloten met de publicatie van *Om de kwaliteit van de toekomst*, wordt in februari 1990 het debat heropend. Op verzoek van de partijraad stelt het partijbestuur de commissie-Van Kemenade in. Deze commissie, die onder leiding staat van J.A. van Kemenade en waarin onder andere Rottenberg, B.A.G.M. Tromp en P. Kalma zitting nemen, krijgt de opdracht 'een analyse te geven van de plaats van politieke partijen in de jaren negentig'.¹⁷ Deze analyse moet uitmonden in voorstellen voor een organisatorische vernieuwing van de PvdA.

Terwijl de commissie-Van Kemenade aan de slag gaat, dienen zich nieuwe problemen aan. De Golfoorlog verdeelt de gelederen. Het compromis van het kabinet om alleen fregatten te sturen, is voor veel leden al een brug te ver. Enkele prominenten, zoals oud-minister van Defensie A. Stermerdink en oud-voorzitter mevr. C. van den Heuvel, tekenen openlijk bezwaar aan tegen het besluit.¹⁸ Het rumoer is nog niet gaan liggen of een nieuw probleem dient zich aan. Het kabinet ziet zich genoodzaakt tot nieuwe bezuinigingen. Deze worden aangekondigd in de zogenaamde 'Tussenbalans'. De voorstellen voor onder andere een verhoging van de huren en accijnzen en voor bezuinigingen op de

huursubsidie vallen slecht. De aangekondigde bezuinigingen op defensie wegen hier niet tegen op.

De Golfoorlog en Tussenbalans tasten de sociaal-democratische electorale positie verder aan. Kiezers keren zich uit onvrede met deze zaken af van de PvdA. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van maart 1991 wordt een electorale klap geïncasseerd. Niet minder dan 95 van de 261 zetels gaan verloren. Alleen in Groningen en Friesland blijft ze de grootste partij. In Flevoland zegt in één klap bijna de helft van de aanhang uit 1987 de PvdA vaarwel. In alle andere provincies blijft het verlies 'beperkt' tot teruggang van een derde. Het verlies bij de Statenverkiezingen heeft ook gevolgen voor de positie van de PvdA in de Senaat. De fractie moet tien van haar 26 zetels inleveren.¹⁹

Zeker op lokaal niveau ontstaat er onrust. *De Volkskrant* is voor leden een geliefd medium om hun bezorgdheid tot uitdrukking te brengen. De werkgroep Socialisten in de PvdA (SIP) roert zich. In haar blad *Stuitende Tafereelen* wordt gepleit om de traditionele partijstandpunten, zoals deze onder andere zijn vastgelegd in het beginselprogramma van 1977, nieuw leven in te blazen. De SIP illustreert het nostalgisch verlangen naar de veilige jaren in de oppositie, dat her en der de kop opsteekt.²⁰

In dit klimaat verschijnt in juli *Een partij om te kiezen*, het rapport van de commissie-Van Kemenade. Het openbreken van de naar binnen gerichte politieke cultuur vormt erin de rode draad. Volgens de commissie is de positie van de klassieke massapartij onder druk gezet door processen als individualisering, ontzuiling en ontideologisering. De PvdA heeft zich te veel afgesloten van deze ingrijpende veranderingen. Hierdoor heeft ze veel aantrekkingskracht verloren op buitenstaanders. Het ontbreekt ook aan contacten met maatschappelijke bewegingen. De wijze waarop de PvdA is georganiseerd en functioneert, heeft dit veroorzaakt. De partij sluit ook onvoldoende aan bij de wensen van moderne burgers. Deze zoeken daarom meer hun heil bij andere partijen, maar vooral bij andersoortige organisaties.

Om deze ontwikkeling te keren, moet de PvdA een meer open en beweeglijke partij worden, die zich sterk op de samenleving richt. Met dit doel voor ogen worden vele voorstellen gepresenteerd, zoals de introductie van het partijreferendum en het donateurschap. De commissie pleit voorts voor een sterkere positie van het partijcongres. Het congres, dat een partij-parlement zou moeten zijn, moet een centrale rol krijgen bij het vaststellen van de kandidatenlijst en het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen. De sterkere positie van het congres gaat vooral ten koste van de gewesten en de partijraad, die in de ogen van de commissie-Van Kemenade kan worden afgeschaft. Om het debat in de partij te stimuleren zou de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, moeten worden uitgenodigd om jaarlijks een maatschappelijk trendrapport te schrijven. Daarnaast zou ieder jaar een inhoudelijk thema op het congres moeten worden bediscussieerd. Verder zou het ledenblad *Rood* moeten worden vervangen door een

onafhankelijk tijdschrift dat interessant is voor mensen binnen en buiten de partij. De commissie pleit ook voor een verkenning van progressieve samenwerking en een herziening van het beginselprogramma. Ten slotte suggereert zij heel voorzichtig om het partijkantoor van Amsterdam naar Den Haag te verhuizen.²¹

5. Van WAO naar vernieuwing

Het rapport van de commissie-Van Kemenade wordt goed ontvangen. De aandacht voor het rapport ebt in eerste instantie echter snel weg. Nog geen maand na de verschijning ervan breekt de 'WAO-zomer' aan. Deze zomer brengt de PvdA aan de rand van de afgrond. In het kabinet gaat de PvdA akkoord met de beperking van de uitkeringsduur van WAO en Ziektewet. Dit leidt tot enorme protesten binnen en buiten de partij. Kamerleden als P. de Visser en L.P. Middel uiten kritiek. Gewesten melden dat de plannen onverteerbaar zijn. De landelijke media maken hier in de komkommertijd graag melding van.²² Met het kabinetsbeleid komt ook de relatie met de vakbeweging onder druk te staan. Onder aanvoering van J. Stekelenburg en K. Adelmund, beiden lid van de PvdA, loopt de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) te hoop tegen het kabinetsbesluit.

Kiezers en leden keren de PvdA massaal de rug toe. In de opiniepeilingen zakt de PvdA naar krap 14%; een absoluut dieptepunt in haar geschiedenis. En met duizenden tegelijk zeggen leden hun lidmaatschap op. Waar op 1 januari 1991 de partij nog ruim 91.000 leden telt, moet de PvdA zich een jaar later tevreden stellen met 79.000 leden.²³

Er wordt een speciaal congres uitgeschreven waar partijleider Kok vertrouwen vraagt van de leden van de PvdA. In verschillende afdelingen vinden heftige debatten plaats. In een afgeladen Vereeniging in Nijmegen volgt een lange en spannende dag. Aan het einde van de dag blijkt echter dat een ruime meerderheid Kok groen licht geeft. Niet minder dan 80% van de congresafgevaardigden aanvaardt de enigszins aangepaste kabinetsvoorstellen rond de WAO en Ziektewet. Het congres spreekt wel de hoop uit dat de Tweede-Kamerfractie op enkele punten de voorstellen verder zal weten bij te stellen.²⁴

De gelederen zijn daarmee nog niet gesloten. Veel mensen zijn teleurgesteld in het optreden van de politieke top. De teleurstelling richt zich sterk op voorzitter mevr. M. Sint die hieruit haar conclusies trekt en opstapt. Rottenberg stelt zich na enige aarzeling kandidaat als voorzitter. Hij toont zich daarbij voorstander van een grondige vernieuwing van de PvdA. Als de vakbondsman Vreeman zich ook kandideert, hangt even een strijd tussen vleugels in de lucht. De conditie van de partij staat een dergelijke strijd niet toe. Beide kandidaten laten het dan ook niet zo ver komen. Als duo kandideren ze zich voor het voorzitterschap, waarbij Vreeman formeel als betaalde vice-voorzitter wordt gekozen. Het extra partijcongres van maart 1992 steunt het duo-voorzitterschap.²⁵

Omdat het congres instemt met de meeste voorstellen die door de commissie Van Kemenade zijn gedaan, kan de partijvernieuwing nu starten. Het partijcongres van december 1992 gaat akkoord met de centralisering van de kandidaatstelling. De vernieuwing van de partij wordt echter niet alleen gerealiseerd door een aanpassing van statuten en structuren. Rottenberg en Vreeman ontwikkelen verschillende initiatieven om de vernieuwing verder vorm te geven. Een belangrijk aandachtspunt is het versterken van het debat in de partij. Daarbij moet het debat niet gaan over interne procedures, maar over relevante ontwikkelingen. Door het debat moet de PvdA zich op de samenleving richten. Vanaf het najaar van 1992 worden met dit doel *briefings* georganiseerd. Op deze bijeenkomsten kunnen leden en belangstellenden zich informeren over vraagstukken die in het middelpunt van de belangstelling staan. Zo spreekt minister J.G.M. Alders direct na terugkeer van de mondiale milieuconferentie in Rio de Janeiro over de daar gemaakte afspraken. Minister J.P. Pronk van Ontwikkelingssamenwerking informeert een afgeladen zaal over de vluchtelingen in Ruanda en een andere keer bespreekt hij de burgeroorlog in het voormalig Joegoslavië. In 1995 wordt na de teleurstellend verlopen Statenverkiezingen een briefing georganiseerd waarin de toestand van de PvdA centraal staat. De briefings zijn vaak een succes; over het algemeen zijn de vele bezoekers tevreden over de debatten. Soms werkt de formule van de briefing echter niet, zoals die over de status van illegalen.

Om de maatschappelijke oriëntatie van lokale bestuurders te versterken, wordt vanaf 1992 jaarlijks het 'Festival van het Lokaal Bestuur' georganiseerd. Gemeentelijke bestuurders worden daarbij in de gelegenheid gesteld om in kleine workshops van gedachten te wisselen over een breed aantal relevante lokale ontwikkelingen. Bij het Festival brengen groepjes raadsleden en wethouders ook werkbezoeken aan interessante organisaties en instellingen. Bij het Kennis- en Cultuurfestival in Wageningen in 1993 wordt voor eenzelfde opzet gekozen. In tenten en een aantal kleinere zaaltjes vinden debatten en culturele voorstellingen plaats. Dit festival zou moeten uitgroeien tot een nieuwe 1 mei-manifestatie. Hoewel de tweedaagse door vrijwel iedereen positief wordt beoordeeld, vallen zowel de bezoekersaantallen als de kosten tegen. Het blijft dan ook bij een eenmalige gebeurtenis.

De formule wordt echter in 1996 overgenomen door 'Niet Nix' om een grote bijeenkomst voor jongeren te organiseren.²⁶ Na enkele regionale voorproefjes trekt een bijeenkomst in de Universiteit van Amsterdam meer dan 2.000 jongeren. Niet Nix, dat een pamflet als 'liefdesverklaring' aan de PvdA schrijft, is door Rottenberg en Vreeman bij de partij betrokken.

L. Booy en E. van Bruggen, de twee initiators van Niet Nix, staan ook vooraan bij het opzetten van het fax-vlugschrift. Dit *PvdA-Vlugschrift* speelt een belangrijke rol bij de vernieuwing van de communicatie met leden en kiezers. Ieder weekeinde bericht het *Vlugschrift* over actuele gebeurtenissen binnen en buiten de PvdA. Het kent een oplage van ongeveer 5.000 exemplaren, die worden verzonden per fax, post en e-mail. Met dit *Vlugschrift* wordt een

bepaald deel van de leden bereikt. Dit roept enige kritiek op, omdat Rottenberg met het *Vlugschrift* de informatievoorziening wel erg in eigen hand zou nemen. Bovendien zou het strijdig zijn met het principe dat alle leden op een zelfde manier worden geïnformeerd over de partij.²⁷ Aan de andere kant sluit het *Vlugschrift* uitstekend aan bij de veranderende informatiebehoefte van leden. Deze willen steeds vaker op een gerichte, selectieve wijze op de hoogte worden gebracht van het wel en wee van de politiek.²⁸

Voor de algemene communicatie met de leden wordt *PRO* opgezet. Het oude ledenblad *Rood* verdwijnt hierdoor. *PRO* zou als katalysator moeten dienen voor de verschillende vernieuwende activiteiten in de partij. Voortdurende personele mutaties en grafische veranderingen vergroten de herkenbaarheid van het blad niet. *PRO* is dan ook nog niet het aantrekkelijke blad voor leden en belangstellenden dat de duo-voorzitters bij hun aantreden voor ogen stond.

Ook rond de opstelling van het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 ontwikkelen de voorzitters verschillende nieuwe initiatieven. Zo worden 'toekomstverkenningen' georganiseerd. Over thema's waarmee de PvdA traditioneel geen grote affiniteit heeft, zoals sport en criminaliteit, worden ronde-tafelgesprekken gehouden. Tevens verschijnen er kleine rapporten over deze zaken, die als bouwstenen kunnen dienen voor het verkiezingsprogramma.²⁹ Geprobeerd wordt dat verkiezingsprogramma een nieuw karakter te geven. Hiertoe wordt een commissie onder leiding van M.A.M. Wöltgens ingesteld. Met *Wat mensen bindt* komt de commissie met een sterk essayistisch programma, dat goed wordt ontvangen in de publiciteit. De politiek-filosoof J. de Beus krijgt hiervoor de credits.

Voor de campagne worden in de zestig belangrijkste gemeenten zogenaamde 'Tema'94' opgericht. Met deze projectorganisaties wordt gepoogd om in verband met de verkiezingen een samenwerking tot stand brengen tussen het lokale kader van de PvdA en voor de partij interessante buitenstaanders. Niet gehinderd door procedures en structuren zou op deze manier een snelle omslag gemaakt kunnen worden naar een extern georiënteerde campagneorganisatie. In de aanloop van de verkiezingen voor gemeenteraden en Tweede Kamer in 1994 wordt ook veel energie gestoken in een personele vernieuwing. In veel gemeenten wordt gepoogd leden buiten het actieve kader een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst te geven.³⁰ Ook bij de kamerverkiezingen wordt gestreefd naar vernieuwing. De centrale kandidaatstellingsprocedure vergemakkelijkt dit. Rottenberg kan dan ook een lijst presenteren met verkiesbare posities voor nieuwe mensen als Adelmund, F. van der Ploeg, R. Oudkerk, F.J.M. Crone en mevr. M.M. van Zuylen. De personele vernieuwing slaat wonden, niet alleen bij mensen die de Kamer verlaten zoals G.P.J. van Otterloo, maar ook bij veel wethouders die zich jarenlang vaak met de beste bedoelingen hebben ingezet voor de PvdA. Om deze mensen te begeleiden in hun verdere loopbaan, wordt het 'ORAT'-project gestart.³¹ Diverse burgemeesters spelen in dit project een belangrijke rol als vertrouwenspersonen van de lokale bestuurders die op zoek

zijn naar een nieuwe betrekking.

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 wordt de PvdA de grootste partij - een verrassing als naar de peiling van eind 1993 wordt gekeken. In Paradiso heerst op de verkiezingsavond dan ook een uitgelaten sfeer. Het verlies - evenals eerder bij de lokale verkiezingen - is er niet minder om. De teruggang heeft aangetoond dat de PvdA er nog lang niet is. Nog steeds heeft de partij te weinig verbindingen met de samenleving, zo constateert het partijbestuur.³² Nog steeds staat de partij te ver af van de relevante maatschappelijke werkelijkheid. Hierdoor ontbeert de PvdA nog te vaak de relevante kennis waaraan de eigen idealen kunnen worden getoetst en aangescherpt. Na de verkiezingen gaat het vernieuwingsproces daarom door. Vrijwel onmiddellijk na de formatie starten de beide voorzitters het project 'Nederland op de snijtafel'. In gesprekken met wetenschappers en mensen uit de praktijk worden belangrijke nieuwe ontwikkelingen verkend. Bekeken wordt wat de consequenties kunnen zijn van deze ontwikkelingen voor de agenda van de PvdA. Het uitgangspunt daarbij vormt de gedachte dat kant-en-klare oplossingen niet meer bestaan. Door deze zoektocht, hopen de voorzitters dat de PvdA vooraan in het maatschappelijk debat kan opereren.³³

Naast deze verkenning van de toekomst, trekken de voorzitters veelvuldig het land in. Het kennis maken met de bestuurspraktijk staat daarbij centraal. Hun bezoeken richten zich daarom niet alleen op afdelingen of gewesten, maar tevens op bedrijven, instellingen en organisaties. In Eindhoven wordt gekozen voor een tweedaags werkbezoek, waarbij de stad als het ware binnenstebuiten wordt gekeerd. Landelijke en lokale politici bezoeken alle belangrijke hoekjes en steegjes van Eindhoven. Op een IVO-school wordt gesproken met leerkrachten en leerlingen. Er is een bijeenkomst met startende ondernemers. Voorts wordt gesproken met leden van een speeltuinvereniging, met de politie, buurtbewoners, leden van ondernemingsraden, studenten en kunstenaars. Met dit intensieve werkbezoek buiten de verkiezingscampagne hoopt de PvdA haar kennis van de samenleving te vergroten. Na Eindhoven volgen soortgelijke bijeenkomsten in Enschede en Schiedam.

In het versterken van de maatschappelijke oriëntatie past ook het aanhalen van de banden met de marktsector. Al bij zijn aantreden heeft Vreeman aangegeven veel energie te willen steken in een verbetering van de relatie met de vakbeweging. Met dit doel voor ogen wordt het 'Kenniscentrum voor bedrijfsleven en arbeid' opgezet.³⁴ Het centrum richt zich echter niet alleen op vakbondsleden. Het moet ook bijdragen aan een intensivering van de contacten tussen marktsector en (lokale) PvdA-politici. Het centrum is redelijk succesvol. Er worden verschillende bijeenkomsten georganiseerd, waarvan in onder andere kwartaalberichten verslag wordt gedaan. Ook op andere terreinen worden plannen ontwikkeld voor kenniscentra. Het blijft echter bij plannen: de aangekondigde kenniscentra voor de stad en voor de economie komen niet van de grond.³⁵

Na de verkiezingen van 1994 krijgen ook de jaarlijkse partijcongressen een andere vorm. Ze moeten de afsluiting vormen van een breed debat in en rond de PvdA. Om dit debat te stimuleren, worden er inhoudelijke rapporten geschreven. Rond deze rapporten moeten allerlei bijeenkomsten worden georganiseerd. Met een 'congresconferentie' zou deze fase moeten worden afgesloten. Op grond van het debat op deze conferentie, waarvoor vele betrokkenen worden uitgenodigd, schrijft het partijbestuur een resolutie die aan het congres wordt voorgelegd. Pas in die fase kan het beruchte amendementen-circus starten.

In 1995 wordt voor de eerste maal op deze manier het congres voorbereid. Op verzoek van het partijbestuur schrijven de commissie-Welschen en de commissie-Rottenberg de rapporten *De PvdA en de stad* en *De sociale staat van Nederland*. Aan WBS-directeur Kalma wordt gevraagd een beschouwing te geven over ruim een jaar paars beleid. Zijn *Terugkeer van de wonderbaarlijke solidariteit* zorgt voor veel debat in de partij.

De nieuwe werkwijze van het congres kent nog enkele kinderziektes. Toch reageren mensen enthousiast. Voor het congres van 1997 wordt daarom voor eenzelfde soort opzet gekozen, waarbij het debat zich moet concentreren op de toekomst van de sociale zekerheid, het buitenland en de oudedagsvoorziening.³⁶ Opnieuw voldoet de werkwijze volgens het partijbestuur. Het constateert dat in de aanloop naar het partijcongres ongeveer 5.000 mensen - leden, sympathisanten en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties - hebben deelgenomen aan de voorbereidende debatten. Volgens het partijbestuur is op deze manier de betrokkenheid van partijleden bij de programmatische vernieuwing aanzienlijk vergroot.³⁷

6. De vernieuwing bekritiseerd

Alle initiatieven en experimenten - die soms mislukken of achteraf eenmalige activiteiten blijken te zijn - zorgen voor een verlevendiging van de partij. Het stof wordt weggeblazen. De initiatieven vormen onderdeel van de cultuurverandering die de duo-voorzitters zeggen te willen realiseren. Ze streven in de woorden van Rottenberg naar een klimaat waarin belangrijke thema's kunnen worden geproblematiseerd zonder dat direct in termen van oplossingen wordt gedacht; zonder dat vanaf acuit wordt gepolariseerd; zonder strakke regie en ook buiten de bestaande structuren. Als de PvdA zo zou kunnen omgaan met een voortdurende veranderende omgeving en met onzekere uitkomsten, dan zou de defensieve, soms zelfs verkrampde houding kunnen worden omgebogen in een geavanceerde en zelfbewuste houding - aldus het partijbestuur in *Ideeën, Personen en Praktijken*. In dit rapport legt het partijbestuur aan het partijcongres in maart 1995 verantwoording af over de ondernomen activiteiten vanaf 1992.³⁸

Aan het einde van 1996 kondigen Rottenberg en Vreeman hun vertrek aan. Rottenberg treedt terug vanwege gezondheidsproblemen. Hij zwaait als partijvoorzitter af op het partijcongres in februari 1997. Tot zijn opvolger wordt

Adelmund gekozen. Vreeman is benoemd tot burgemeester van Zaanstad. Hij wordt in maart 1997 geïnstalleerd. Hoewel hij als vice-voorzitter aanblijft, kiest Vreeman met het burgemeesterschap duidelijk voor een vertrek uit de landelijke politiek. Het partijcongres van 1997 is daarom ook voor hem een soort afscheid. Bij het vertrek van Rottenberg en Vreeman overheerst de positieve kritiek.³⁹ De duo-voorzitters temperen deze houding. Hoewel ze duidelijk resultaten menen te zien, vinden zij het vernieuwingsproces te broos om zelfgenoegzaam de zegeningen te tellen.⁴⁰ Vernieuwing is allerm minst vanzelfsprekend. Dat is de duo-voorzitters door de jaren heen wel duidelijk geworden. Hun activiteiten ontmoeten van tijd tot tijd veel weerstand, bijvoorbeeld bij politici die zich door de vernieuwing miskend voelen. Waar zij zich jaren naar eer en geweten hebben ingezet voor de partij, worden ze door de partijvernieuwing op een zijspoor gezet. Zeker waar Rottenberg de confrontatie niet schuwt, komt dit nogal eens hard aan. En als reactie hierop zetten de betrokken politici nogal eens de hakken in het zand.

De partijvernieuwing krijgt ook kritiek vanuit een andere hoek. De vernieuwing zou slordig zijn en hebben geleid tot een tekort aan 'democratisch constitutionalisme' aldus Tromp, die samen met Rottenberg deel heeft uitgemaakt van de commissie-Van Kemenade. In 1995 constateert hij dat de vernieuwing van de PvdA vooral heeft geleid tot meer organisatorische chaos, een verdergaande informalisering van de menings- en besluitvorming en een verslonzing van de partijdemocratie.⁴¹ De aanmerkingen van Tromp, die veel aandacht krijgen van de media, worden door Rottenberg weerlegd. Hij stelt dat de PvdA bij het aantreden van de duo-voorzitters volledig was vastgeroest: het vrije debat in de partij moest een kans krijgen om te voorkomen dat de vergadertijgers in het formele circuit de vernieuwing zouden blokkeren.⁴²

Tromp toont zich weinig onder de indruk van het verweer van Rottenberg en komt in 1996 opnieuw met kritiek. Na een uitvoerige beschrijving van de verschillende initiatieven stelt hij vast dat de vernieuwingsplannen van Rottenberg en Vreeman zich door drie zaken kenmerken. Allereerst hebben de voorzitters geen belangstelling voor de primaire taken van een partij zoals deze door de commissie-Van Kemenade zijn beschreven. Vooral de programmatische taak van de partij is volgens Tromp sterk verwaarloosd. Daarnaast blijft in de vernieuwingsplannen van Rottenberg en Vreeman de machtsvraag buiten beschouwing. De vraag wie beslissingen neemt wordt nooit gesteld, laat staan beantwoord. Ten slotte kenmerkt de vernieuwing zich door vaagheid en een gebrek aan consistentie. Plannen volgen elkaar op zonder dat duidelijk is hoe ze zich tot elkaar verhouden. Dit alles leidt tot een vernieuwing die volgens Tromp allesbehalve gewenst is. De vernieuwing had moeten leiden tot stabiele en democratische structuren, maar naar Tromps mening hebben de voorzitters de vernieuwing aangegrepen om hun persoonlijke machtspositie te versterken ten koste van constitutionele organen. Vier jaar partijvernieuwing zou van de PvdA een 'Zwitserse bank' hebben gemaakt die op 'Belgisch-Byzantijnse wijze' functioneert, aldus Tromp.⁴³

Op dit tweede artikel reageert Rottenberg niet. Vlak na de verschijning van het artikel wordt hij ziek. Vreeman ziet weinig in een reactie: hij vindt het sop de kool niet waard.⁴⁴ Wanneer Van Kemenade naar zijn oordeel over de partijvernieuwing wordt gevraagd, neemt hij afstand van de kritiek van Tromp. Volgens Van Kemenade hebben Rottenberg en Vreeman een behoorlijk aantal stappen in de goede richting gezet en een oprechte poging gedaan de partijvernieuwing vorm te geven en mensen betrokken te houden.⁴⁵

7. Vernieuwing van de organisatie

De door de commissie-Van Kemenade voorgestelde en onder leiding van Rottenberg en Vreeman uitgevoerde vernieuwing was ingegeven door de centrale veronderstelling dat de partijorganisatie niet bij de tijd was. In 1994 wordt deze veronderstelling het meest duidelijk verwoord door het partijbestuur dat in *Idee en Beweging* onder meer stelt, dat:

'...zelfbewuste, geïndividualiseerde burgers sterk bij de politiek zijn betrokken, maar [zij] willen daaraan niet op de traditionele wijze vorm geven. Moderne jonge burgers willen op hun capaciteiten en op hun engagement worden aangesproken - niet op de politiek in het algemeen. Daarop is de organisatie van politieke partijen echter nog nauwelijks toegesneden. Sterker nog, de partijen hebben het moderne burgers uiterst moeilijk gemaakt zich bij de politiek betrokken te voelen. Het merendeel van de burgers wil geen 'leven voor de politiek' of nog erger: 'politiek voor het leven'. Jonge burgers willen hooguit 15 uur per jaar besteden aan politiek. Dat is niet meer dan twee openbare bijeenkomsten. Die moeten dan ook van hoge kwaliteit zijn - anders komen zij nooit meer terug'.⁴⁶

Om de partij weer aantrekkelijk te maken voor grotere groepen mensen, is gestreefd naar een heroriëntatie. Minder aandacht voor de wereld van stadhuis, Binnenhof en beleid en meer oog voor die plekken in de samenleving die evenzeer cruciaal zijn voor de agenda van de sociaal-democratie. En minder tijd besteden aan interne organisatie en procedures, en meer aan debat en meningsvorming. Dit betekent ook een aanpassing van de organisatie van de PvdA.

Deze aanpassing volgt twee lijnen. Enerzijds is het Rosa-project gestart.⁴⁷ Dit project wil in algemene zin zorgen voor verbindingen tussen mensen binnen en buiten de PvdA. Rosa moet ervoor zorgen dat mensen die actief (willen) zijn een zekere ordening aantreffen. Dit betekent conferenties, themabijeenkomsten en opleidingen, maar ook aandacht voor de activiteiten van afdelingen. Deze zijn immers een 'natuurlijke' plek om activiteiten op lokaal niveau te orga-

niseren. De afdelingen spelen daarom een belangrijk rol in het opvangen van mensen die actief (willen) zijn in de PvdA. De afdelingen moeten zich daarbij niet alleen richten op leden binnen de eigen gemeentegrenzen, maar zouden meer een regionale functie moeten hebben. In dit kader heeft het partijbestuur ook een overeenkomst gesloten met zestig grote gemeenten. Deze gemeenten - electoraal van belang voor de PvdA - krijgen steun van het partijbestuur. Dat verwacht van de lokale PvdA-bestuurders in deze afdelingen dat zij het initiatief nemen in het actuele debat. En wel op een zodanige manier dat het debat aansluit bij een moderne, maatschappelijk georiënteerde partij.⁴⁸

De revitalisering van de grotere lokale afdelingen⁴⁹ moet niet leiden tot een herstel van de 'trechter-participatie'. Ook buiten de afdelingen om moeten leden kunnen deelnemen aan de activiteiten van de partij; men is niet voor niets lid van een landelijke politieke partij. Het aanbieden van dergelijke rechtstreekse mogelijkheden tot allerlei vormen van participatie vormt daarmee de tweede lijn in de vernieuwing van de partijorganisatie. De briefings, de congresconferenties, de festivals en de vele landelijke themabijeenkomsten passen hierin.

Het uitgangspunt is steeds dat ook mensen buiten het actieve kader volwaardig moeten kunnen deelnemen aan deze activiteiten. De organisatie van de activiteiten moet daar voortdurend op zijn ingesteld. De kanalen moeten niet dichtslippen. Dit uitgangspunt geldt niet alleen voor het debat, maar ook voor de wijze waarop besluiten in de partij tot stand dienen te komen. Leden zouden over directe mogelijkheden moeten beschikken om hun stem te doen gelden. Het in 1992 geïntroduceerde instrument van het partijreferendum is daarop gebaseerd. Tot nu toe heeft er echter nog nooit een referendum plaatsgevonden. De traditie staat deze vorm van directe participatie blijkbaar enigszins in de weg. Dat is jammer. Want wat de leden over allerlei actuele vraagstukken vinden, blijft zo ongewis. Voor de PvdA is dit aanleiding geweest om met het ledenonderzoek te starten. De uitkomsten van dit onderzoek bieden inzicht in de opvattingen en voorkeuren van leden. Het ledenonderzoek is daarbij op te vatten als een methode waarmee leden hun (partij)stem kunnen articuleren. Mits ze in de steekproef zitten, kunnen zij - actief of niet, jong of oud, man of vrouw, uit het Zuiden van het land of uit de Randstad - hun opvatting weergeven over allerlei relevante zaken. Het ledenonderzoek is zo in zekere zin te beschouwen als een vorm van directe participatie van leden. Hoewel het de symboliek en de formele status van het partijreferendum ontbeert, kan het ledenonderzoek daarom worden gezien als een onderdeel van de partijvernieuwing.

8. Doelstelling en organisatie van het ledenonderzoek

Met onderzoek onder haar leden streeft de PvdA verschillende doelstellingen na. Allereerst is het een instrument om zicht te houden op de opvattingen van leden over politieke vraagstukken. Vinden de leden bezuinigingen passen bij de PvdA? Wat vinden leden van het gedoogbeleid ten aanzien van drugs? Wat vinden zij van een uitbreiding van de NAVO? Dit soort vragen maakt het mogelijk in te spelen op gevoeligheden onder leden. Niet door controversiële beslissingen uit de weg te gaan, maar vooral door te communiceren met leden over deze vraagstukken en die beslissingen. Op deze manier kan wellicht worden voorkomen dat bepaalde besluiten veel commotie oproepen bij leden. Voor de PvdA is dat van belang, omdat onrust onder leden vaak electorale consequenties heeft. De ervaringen rond de Ziektewet begin 1996 hebben dit duidelijk gemaakt.

De relevante opvattingen van leden hebben niet alleen betrekking op actuele vraagstukken. Het imago van de PvdA en van het kabinet-Kok is ook van belang. Welk beeld hebben leden van het functioneren van het kabinet? En hoe kijken leden naar het optreden van de fractie in de Tweede Kamer? Deze zaken komen met een zekere regelmaat aan de orde in het onderzoek. Op deze manier kunnen ontwikkelingen in het imago van partij, kabinet en fractie in kaart worden gebracht.

Het onderzoek is ook een instrument om het debat in de partij te voeren. Lange tijd waren vooral de opvattingen van het actieve kader van belang. Met het ledenonderzoek kunnen ook de 'gewone' leden worden gehoord; hun oordelen kunnen zo worden betrokken bij het debat. In het bijzonder in de tijd voorafgaande aan het partijcongres richt het ledenonderzoek zich hierop. Er worden dan leden benaderd om hun oordeel te geven over de thema's die voor het congres zijn geagendeerd. Bij het opstellen van de vragenlijst wordt daarbij tevens rekening gehouden met de amendementen die zijn ingediend. Leden kunnen zich zo dus uitspreken over vraagstukken die op het congres het meeste debat zullen opleveren.

Voorts wordt het onderzoek gebruikt om de partijorganisatie tegen het licht te houden. Welke verwachtingen hebben leden van de organisatie? Willen ze invloed kunnen uitoefenen op de discussies in de partij? Of willen ze vooral geïnformeerd worden over het debat in de PvdA? Of is het lidmaatschap vooral hun manier om hun betrokkenheid bij de sociaal-democratie tot uitdrukking te brengen? Naast het inventariseren van verwachtingen, wordt met het onderzoek het oordeel over de organisatie van de PvdA verkend. Zijn leden tevreden over de wijze waarop de partij is georganiseerd? Met dit soort vragen kan duidelijk worden of de organisatie voldoet of dat een aanpassing is vereist.

Het ledenonderzoek wordt ook gebruikt om de opvattingen van specifieke delen van het ledenbestand te vernemen. De selectie van de doelgroep hangt af van de doelstelling van het onderzoek. Wanneer wordt onderzocht op welke manier leden kunnen worden geworven, worden bijvoorbeeld alleen leden benaderd die

recentelijk lid zijn geworden. Wanneer de PvdA de vraag naar bepaalde activiteiten voor jongeren wil inventariseren, worden leden onder de dertig jaar benaderd. En wanneer politieke vraagstukken een duidelijk lokale component hebben, worden raadsleden, wethouders en burgemeesters benaderd. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan het beleid rond volkshuisvesting of drugs. Voor het debat en de standpuntbepaling van de landelijke PvdA is het van tijd tot tijd zeer belangrijk om te weten wat de lokale bestuurders vinden. Zij zullen immers vaak de beslissingen uitvoeren die in de Tweede Kamer worden genomen. Ten slotte wordt onderzoek uitgevoerd bij door de PvdA georganiseerde bijeenkomsten. Bij grootschalige bijeenkomsten krijgen bezoekers een korte enquête voorgelegd. Op deze manier kunnen de sterke en zwakke punten van de bijeenkomsten worden opgespoord. Daarnaast wordt op deze manier vaak duidelijk hoe mensen zijn geïnformeerd over die bijeenkomst. Deze kennis is nuttig voor de organisatie van en werving voor volgende bijeenkomsten.

Het doel van het onderzoek hangt sterk samen met degenen die de opdracht geven. Er zijn verschillende opdrachtgevers. Allereerst is dat het partijbestuur. Dat is vooral geïnteresseerd in het inventariseren van opvattingen over actuele vraagstukken en de verwachtingen van het partijlidmaatschap. Daarnaast kunnen (neven-)instellingen onderzoeksopdrachten geven. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan het Opleidings Instituut PvdA (OIP), dat met name belangstelling heeft voor de vraag naar activiteiten en de waardering van het lidmaatschap. Ook het Centrum voor Lokaal Bestuur (CLB) laat met een zekere regelmaat onderzoek uitvoeren - vooral onder burgemeesters, wethouders en raadsleden. Voorts kan de Tweede-Kamerfractie opdracht geven voor het uitvoeren van ledenonderzoek. Dit onderzoek richt zich over het algemeen op actuele vraagstukken, waarbij vaak de opvattingen van de lokale bestuurders worden geïnventariseerd. Naast alle landelijke organen kunnen lokale afdelingen onderzoek laten doen.

De opdrachtgevers moeten een bijdrage leveren aan de kosten van het onderzoek. Het onderzoek wordt uitgevoerd door het 'Bureau' van de PvdA. Dit Bureau heeft hiervoor een pool van veelal jonge enquêteurs. Op drukke avonden zijn ongeveer vijftien enquêteurs actief. Op het partijbureau is voor hen een aparte ruimte ingericht met telefoons en computers. Omdat de antwoorden elektronisch worden verwerkt, zijn de resultaten snel beschikbaar. Het enige nadeel hiervan is dat bepaalde doelgroepen moeilijk telefonisch bereikbaar zijn. In dergelijke gevallen wordt soms gebruik gemaakt van een schriftelijke enquête.

9. Onderzoeksresultaten

De PvdA heeft inmiddels enige jaren ervaring opgedaan met het ledenonderzoek. Wat leveren deze onderzoeken nu op aan informatie? Deze vraag wordt in deze paragraaf beantwoord. Bij de bespreking van de resultaten staan we stil

bij verschillende varianten van het ledenonderzoek.

9.1 Actuele vraagstukken

In 1996 gaat het goed met de Nederlandse economie. Aan het einde van het jaar ontstaat tussen de coalitiepartijen enige discussie over de besteding van financiële meevallers. Voor het partijbestuur vormt deze discussie aanleiding, de opvattingen van leden te inventariseren. Aan welke terreinen zou de PvdA bij het besteden van extra middelen prioriteit moeten geven volgens de leden? Om de antwoorden op deze vraag te structureren, zijn zeven algemene beleidsterreinen onderscheiden. Aan de leden is gevraagd, welk terrein volgens hen als eerste, als tweede en als derde in aanmerking komt voor meer geld. Uit grafiek 1 blijkt dat volgens de ondervraagde leden de PvdA zich vooral moet inzetten voor de sociale beleidsterreinen. Als het aan de leden ligt, zouden vooral sociale zekerheid, gezondheidszorg en onderwijs in aanmerking komen voor extra middelen. Sociale zekerheid is favoriet: niet minder dan 45% van de leden noemt dit als het eerste terrein waaraan de PvdA meer geld zou moeten besteden.

De 'hardere' beleidsterreinen als veiligheid en infrastructuur staan minder hoog op de agenda van het gemiddelde PvdA-lid. Dit blijkt niet alleen uit de antwoorden op de vraag waaraan extra geld zou moeten worden gegeven. Het komt ook naar voren als naar een mogelijk terrein voor bezuinigingen wordt gevraagd. Hoewel veel van de ondervraagde leden aangeven eigenlijk niet op de aangegeven terreinen te willen bezuinigen, geeft meer dan de helft van hen (57%) aan dat de infrastructurele projecten zoals de aanleg van wegen en

Grafiek 1. Prioriteiten beleidsterreinen PvdA-leden, jan. 1997

spoorlijnen met minder geld uit kunnen. Veiligheid is het tweede terrein waarop volgens redelijk wat leden (bijna 22%) wel kan worden bezuinigd. Het aantal leden dat van mening is dat er bezuinigd zou kunnen worden op de sociale zekerheid (2,3%), gezondheidszorg (2,8%), onderwijs (3,8%) en werken (werkgelegenheid; 2,8%) ligt duidelijk lager.

Uit deze gegevens kan worden afgeleid hoe belangrijk het sociaal profiel voor de PvdA is. Voor veel leden is de sociale kwestie het hart van de partij. Dit heeft waarschijnlijk ook consequenties voor de wijze waarop zij naar het optreden van de PvdA kijken. De manier waarop de PvdA invulling geeft aan haar sociaal profiel, zal voor een belangrijk deel de waardering bij de leden bepalen. Doet de PvdA dat goed, dan zullen leden veelal tevreden zijn. Verwaarloost de PvdA echter haar sociale gezicht, dan leidt dat ongetwijfeld tot veel onrust onder leden.

9.2 Beeld kabinet-Kok en imago PvdA

In het ledenonderzoek wordt vaak ingegaan op het kabinet-Kok en de rol van de PvdA. Het zijn vrij algemene vragen. Met de antwoorden kan duidelijk worden wat bij de leden het dominante beeld is van het kabinet en de PvdA.

Tabel 1. Oordeel leden over de PvdA-inbreng in kabinet-Kok (in %), jan. 1997

	eens	niet eens, niet oneens	oneens	weet niet
de PvdA doet het goed in het kabinet	62,2	24,9	12,7	0,2
de PvdA doet het beter dan in het vorige kabinet van CDA en PvdA	73,5	10,0	12,1	4,4
de standpunten van de PvdA komen voldoende tot hun recht in het beleid van het kabinet	35,8	29,0	31,9	3,3
in de discussies in de Kamer zwicht de PvdA niet te vaak voor de wensen van de VVD*	31,8	13,5	52,5	2,2

* in de vragenlijst is deze vraag geformuleerd als: 'de PvdA zwicht te vaak'; voor de eenduidigheid is in de tabel de formulering omgekeerd.

Door de vragen met een zekere regelmaat terug te laten komen, wordt inzichtelijk of deze beelden positiever of negatiever worden. De vragen over het kabinet richten zich vooral op de inbreng van de PvdA. Kunnen de leden zich vinden in het optreden van het kabinet? Of vinden ze de inbreng van de PvdA onvoldoende? Tabel 1 geeft de antwoorden op deze vragen.

De tabel is ontleend aan de resultaten van een ledenonderzoek van januari 1997. De resultaten zijn echter redelijk representatief voor eerdere onderzoeken. Steeds zijn de leden over het algemeen tevreden over de inbreng van de PvdA in het kabinet; zeker als deze wordt vergeleken met die in het vorige kabinet van PvdA en CDA.

In het oordeel over het kabinet doet zich overigens een interessante paradox voor. Want hoewel de leden tevreden zijn over de rol van de PvdA in het kabinet, geeft een redelijk grote groep aan dat de standpunten van de PvdA onvoldoende tot hun recht komen in het beleid. Een meerderheid is zelfs van mening dat de PvdA te vaak zwicht voor de wensen van de VVD. Deze paradox kan natuurlijk worden beschouwd als een logisch gevolg van een coalitiekabinet, waarin iedere regeringspartij altijd water bij de wijn moet doen.

Het beeld dat de geënquêteerde leden hebben van het kabinet is over het algemeen redelijk positief. Het imago van de PvdA blijft hierbij enigszins achter. Onderstaande tabel maakt dit duidelijk.

Tabel 2. Oordeel leden over het imago van de PvdA (in %), jan. 1997

	eens	niet eens, niet oneens	oneens	weet niet
de PvdA is een vernieuwende partij	44,0	18,0	36,1	1,9
de PvdA is de afgelopen jaren voor mij een aantrekkelijkere partij geworden*	53,4	7,5	37,6	1,4
uit reacties van vrienden, familie en collega's merk ik dat de PvdA weer beter overkomt bij het publiek	35,9	12,4	45,1	6,6

Hoewel het imago nog te wensen overlaat, is de laatste jaren het beeld van de PvdA wel enigszins gekanteld. In 1995 hadden de leden een veel negatiever oordeel over de partij. Op grond van deze ontwikkeling, wordt wel geconstateerd dat de PvdA weer een zekere uitstraling heeft. Veel leden zouden in ieder geval 'de schaamte voorbij' zijn.

9.3 Thema's partijcongres

In de maanden voorafgaand aan het partijcongres van 1997 worden drie onderzoeken uitgevoerd. Elk onderzoek - waaraan telkens zo'n 650 leden deelnemen - gaat in op één van de inhoudelijke thema's van het congres. Bij het opstellen van de vragenlijst wordt gebruik gemaakt van de nota's en de amendementen die door afdelingen daarop zijn ingediend. Deze onderzoeken maken duidelijk hoe de leden van de PvdA denken over de belangrijkste vragen die op het congres aan de orde komen.

Het eerste congressthema betreft de uitbreiding van de Europese Unie. Tabel 3 maakt duidelijk dat veel leden van de PvdA voor een oostelijke uitbreiding zijn. Deze steun is echter wel gebonden aan versterking van het democratisch karakter van Europa.

Tabel 3. Oordeel leden over uitbreiding Europese Unie (in %), jan. 1997

	eens	niet eens, niet oneens	oneens	weet niet
het is goed als de Europese Unie zo snel mogelijk wordt uitgebreid met landen als Tsjechië, Slowakije en Polen	54,7	6,3	31,0	8,0
de uitbreiding van de Europese Unie mag pas doorgaan als het Europees Parlement meer te zeggen krijgt	63,5	5,2	19,3	12,1

Het rapport van de partijcommissie-Van Traa dat voor de discussie over Europa is geschreven, pleit voor een verdere federalisering van Europa.⁵⁰ In algemene zin kunnen de meeste leden zich vinden in dit voorstel. Wanneer evenwel concrete vraagstukken worden voorgelegd, slaat de twijfel toe. Zo is een grote meerderheid van mening dat Nederland het eigen liberale drugsbeleid moet doorzetten. En een even grote groep leden vindt dat 'Den Haag' beslissingen moet blijven nemen over de sociale zekerheid (zie tabel 4). Deze uitkomsten maken duidelijk dat de formulering van de vragen van groot belang is voor de discussie over Europa. De concrete onderwerpen die worden voorgelegd, bepalen voor een belangrijk deel het oordeel van de leden. Afhankelijk van de specifieke invulling is een meerderheid voor, of juist tegen een uitbreiding van bevoegdheden van de Europese Unie.

Tabel 4. Oordeel leden over bevoegdheden Europese Unie (in %), jan. 1997

	eens	niet eens, niet oneens	oneens	weet niet
Nederland moet blijven streven naar een sterk en verenigd Europa; dat het kabinet en de Kamer zich soms zullen moeten neerleggen bij de wensen van andere landen is niet erg	58,6	11,4	27,6	2,4
het is goed dat Nederland zijn eigen drugsbeleid doorzet ook al zijn Frankrijk en andere landen tegen bijvoorbeeld het gedogen van coffee-shops	79,0	6,0	12,2	2,4
ook in de toekomst moeten beslissingen over sociale zekerheid niet door de Europese Unie maar door de Nederlandse politiek worden genomen	77,6	6,0	12,9	3,6

Het belang van de onderwerpskeuze blijkt ook bij de modernisering van de sociale zekerheid: het tweede thema op het congres van 1997. Het onder leiding van Adelmund geschreven rapport *Sociale zekerheid bij de tijd* veronderstelt dat de vele veranderingen op de arbeidsmarkt een modernisering van het stelsel wenselijk maken. De grotere participatie van vrouwen, maar ook de opkomst van deeltijdarbeid en tijdelijke arbeidscontracten, zetten het bestaande stelsel van sociale zekerheid onder druk. Het rapport van Adelmund doet voorstellen om het stelsel aan te passen. Deze voorstellen stuiten bij sommigen op weerstand. Zij menen dat de PvdA op deze wijze het flexibiliseringsproces ondersteunt, terwijl de partij dat proces eigenlijk zou moeten bestrijden omdat het de positie van de werknemers aantast. Uit het ledenonderzoek blijkt dat deze stelling bij een grote groep partijleden op steun kan rekenen (zie tabel 5). Tegelijkertijd zijn er nog meer leden van mening dat de PvdA in plaats van de flexibilisering te bestrijden, beter kan werken aan een sociale-zekerheidsstelsel dat rekening houdt met de behoefte van deeltijdarbeiders en mensen met tijdelijke contracten. Beide reacties lijken op gespannen voet met elkaar te staan. Maar net zoals bij de discussie over de federalisering van Europa, geven de reacties aan hoe belangrijk de onderwerpskeuze is. Want de gekozen thema's bepalen voor (ten minste) een deel of een voorstel op steun of verzet kan rekenen.

Tabel 5. Oordeel leden over 'Sociale zekerheid bij de tijd' (in %), jan. 1997

	eens	niet eens, niet oneens	oneens	weet niet
flexibilisering op de arbeidsmarkt is noodzakelijk om de werkgelegenheid in stand te houden	57,7	11,5	25,4	5,4
de PvdA mag flexibilisering op de arbeidsmarkt nooit accepteren omdat deze ten koste gaat van de rechten van werknemers	46,9	10,6	32,0	10,5
in plaats van flexibilisering te bestrijden, kan de PvdA er beter voor zorgen dat de sociale zekerheid meer rekening houdt met de behoeften van deeltijdarbeiders en mensen met tijdelijke contracten	73,8	11,2	11,2	3,8

Tabel 6. Oordeel leden over de 'participatiewet' (in %), jan. 1997

	eens	niet eens, niet oneens	oneens	weet niet
het is goed dat mensen die werk zoeken een contract afsluiten met de GSD waarin staat aangegeven welke activiteiten zij ondernemen om aan de slag te komen	69,2	8,5	20,4	1,9
mensen die zo'n contract afsluiten zouden best wat mogen bijverdienen zonder gekort te worden op hun uitkering	84,2	7,3	7,3	1,2
de PvdA moet zorgen voor een verhoging van de uitkeringen zelfs als dat ten koste gaat van de werkgelegenheid	38,1	11,9	41,5	3,5

Waar de leden bij het vraagstuk van flexibilisering gevoelig zijn voor de verschillende standpunten in het debat, kan een belangrijk voorstel uit de nota van Adelmund op ondubbelzinnige steun rekenen. De gedachte die ten grondslag ligt aan de voorgestelde 'participatiewet' wordt door een zeer grote groep leden onderschreven. Dat deze steun niet alleen is ingegeven door meer

inkomsten voor uitkeringsgerechtigden, blijkt uit het oordeel over het verhogen van de uitkeringen. Als dit leidt tot minder werkgelegenheid, is een redelijk grote groep leden van oordeel dat de verhoging beter achterwege kan blijven (zie tabel 6).

De oudedagsvoorziening is het laatste inhoudelijke thema van het partijcongres van februari 1997. Het Tweede-Kamerlid J.P.C.M. van Zijl heeft enkele voorstellen geformuleerd om de AOW in de toekomst betaalbaar te houden.⁵¹ Met deze voorstellen wordt onder andere getracht te voorkomen dat de pensioengerechtigde leeftijd verhoogd moet worden. Uit het ledenonderzoek blijkt dat de inspanningen van Van Zijl op steun van de leden kunnen rekenen (zie tabel 7).

Tabel 7. Oordeel leden over de oudedagsvoorziening (in %), jan. 1997

	eens	niet eens, niet oneens	oneens	weet niet
ongeacht de kosten moet de AOW altijd meegroeien met de welvaarts-ontwikkeling	85,4	5,0	8,6	0,9
om na 2010 de AOW te kunnen blijven betalen, is het goed als de overheid nu al een speciaal spaarfonds voor de AOW instelt	90,1	2,5	4,9	2,5
om de AOW in stand te houden, is het goed om de pensioengerechtigde leeftijd geleidelijk te verhogen van 65 naar 67 jaar	17,1	6,4	75,7	0,8

9.4 Lokale bestuurders aan het woord: de drugsnota

Naast het algemeen onderzoek onder leden, worden soms speciale groepen benaderd. Zo wordt met een zekere regelmaat onderzoek uitgevoerd onder lokale bestuurders; zeker als landelijke discussies gevolgen hebben voor de dagelijkse praktijk in steden en dorpen. Het drugsbeleid is hiervan een duidelijk voorbeeld. Nadat het kabinet zijn drugsnota heeft gepubliceerd, wordt op verzoek van het Tweede-Kamerlid mevr. G.A. Dijksman een onderzoek uitgevoerd onder burgemeesters, wethouders en raadsleden die te maken hebben met het drugsbeleid. Hen worden enkele vragen voorgelegd, waarbij onder andere wordt ingegaan op de gevolgen van de drugsnota voor het lokaal bestuur. Uit de resultaten van het onderzoek blijkt dat redelijk wat lokale bestuurders

moeilijkheden hebben met het beoordelen van de drugsnota. Zij die dit wel kunnen, zijn over het algemeen wel te spreken over de consequenties van de drugsnota voor de lokale problematiek (zie tabel 8). Tegelijkertijd blijft een grote groep van mening dat het lokale instrumentarium om de drugsproblemen aan te pakken, tekort schiet.

Tabel 8. Oordeel lokale bestuurders over gevolgen drugsnota (in %), jan. 1996

	eens	niet eens, niet oneens	oneens	weet niet
drugsnota levert goede aanzetten voor het beheersbaar maken van drugsproblematiek	30,5	28,7	21,3	19,5
drugsnota legt een te zwaar accent op repressie	25,6	18,3	36,6	19,5
drugsnota besteedt te veel aandacht aan problemen rond volksgezondheid	19,5	26,8	25,6	28,0
het lokaal bestuur beschikt over voldoende instrumenten om drugsproblematiek hanteerbaar te houden	11,2	*	58,6	30,2
maatregelen in drugsnota sluiten aan bij praktijk van gemeentelijk beleid	45,1	25,0	9,8	20,1

* bij deze vraag was de antwoordcategorie 'mee eens, mee oneens' weggelaten.

Bij de verschijning van de drugsnota vindt de PvdA-fractie in de Tweede Kamer dat er moet worden geëxperimenteerd met het gecontroleerd verstrekken van heroïne. Het succes van dergelijke experimenten is mede afhankelijk van de medewerking van lokale bestuurders. Om te onderzoeken of deze bereid zijn hun medewerking te verlenen, worden aan hen enkele categorieën van verslaafden voorgelegd. Telkens kunnen ze aangeven of zij het een goede zaak vinden wanneer deze groep betrokken wordt bij experimenten rond het gecontroleerd verstrekken van heroïne. Uit tabel 9 wordt duidelijk dat de steun van lokale bestuurders voor dergelijk experimenten sterk afhangt van de specifieke categorie verslaafden.

Tabel 9. Oordeel lokale bestuurders over experimentele verstrekking heroïne (in %), jan. 1996

	goede zaak	slechte zaak	weet niet
verslaafden in uitzichtloze psychische situatie	79,5	9,8	10,7
kortverslaafde jongere criminelen	22,8	61,4	15,8
langdurig aan opiaten verslaafde jongeren	64,2	17,2	18,6
illegale drugsverslaafden	29,3	40,9	29,8

De enquête wordt niet alleen gebruikt om opvattingen te inventariseren. Alle respondenten worden ook uitgenodigd deel te nemen aan een debat dat de Tweede-Kamerfractie organiseert over de drugsnota. Op deze manier speelt het onderzoek een rol in het versterken van de communicatie tussen landelijke en lokale vertegenwoordigers van de PvdA.

9.5 Leden over lidmaatschap en organisatie van de PvdA

In de kritiek die Tromp aan het begin van 1996 op het opereren van Rottenberg en Freeman levert, stelt hij ook dat naar zijn mening de PvdA door toedoen van de duo-voorzitters een soort Greenpeace zou worden. Hierdoor zouden de leden nauwelijks nog invloed kunnen uitoefenen op het debat in en de koers van de PvdA. Deze kritiek vormt voor de beide voorzitters aanleiding om te onderzoeken welke verwachtingen leden hebben van het partijlidmaatschap. En - nog belangrijker - of het lidmaatschap voldoet aan die verwachtingen.

Tabel 10. Motieven om lid te worden van de PvdA (in %), jan. 1996

1.	om steun te geven aan de beginselen van de PvdA	85,3
2.	om politieke betrokkenheid tot uitdrukking te brengen	72,2
3.	uit traditie, kom uit rood nest	46,9
4.	om geïnformeerd te worden over de politiek van de PvdA	37,2
5.	om deel te kunnen nemen aan het debat in de PvdA	31,9
6.	om in de politiek carrière te kunnen maken	6,7

Tabel 10 maakt duidelijk dat de meeste mensen lid zijn geworden om steun te geven aan de beginselen van de PvdA of om hun politieke betrokkenheid tot uitdrukking te brengen (de respondenten konden meer dan één antwoord geven). Redenen die refereren aan de wens een passieve inbreng (ontvangen van informatie) of actieve inbreng (deelname aan debat) te hebben in de politiek van de PvdA, worden veel minder vaak genoemd als motief om lid te worden. De motieven om lid te worden hebben ook gevolgen voor het oordeel over de invloed van leden en de informatievoorziening binnen de partij. Vrijwel alle leden (87%) zijn van mening dat zij voldoende worden geïnformeerd over de discussies, standpunten en activiteiten van de PvdA. Dit geldt in vrijwel gelijke mate voor mensen die lid zijn geworden omdat zij geïnformeerd wilden worden over de politiek van de PvdA. Van hen is bijna 86% van mening dat de leden voldoende worden geïnformeerd. Als wordt gekeken naar de invloed van leden, kan worden geconstateerd dat veel leden geen ambitie hebben om invloed uit te oefenen op het functioneren van de volksvertegenwoordigers van de PvdA. De volksvertegenwoordigers, zowel op lokaal als landelijk niveau, krijgen van de leden een ruim mandaat. Tabel 11 laat dit zien.

Tabel 11. Wensen van partijleden tot invloed (in %), jan. 1996

	Tweede Kamer	gemeenteraad
ja, ik zou meer invloed willen uitoefenen op fractie in de...	22	18
nee, ik kan nu al voldoende invloed uitoefenen op fractie in de...	7	20
nee, ik wil geen invloed uitoefenen op fractie in de...	69	60
weet niet	2	2

Een grote minderheid is ook van mening dat binnen de PvdA voldoende rekening wordt gehouden met de opvatting van leden (zie tabel 12). Op dit punt is wel enige verbetering mogelijk, want bijna een derde is ontevreden over de wijze waarop met de opvattingen van leden wordt omgegaan. Het is overigens interessant dat het oordeel op dit punt nauwelijks wordt beïnvloed door de vraag of mensen lid zijn geworden om (actief of passief) betrokken te worden bij de PvdA. Deze groep leden - geconstrueerd op basis van de motieven om lid te worden - onderscheidt zich in haar oordeel niet van de andere leden van de PvdA.

Tabel 12. Oordeel van partijleden over hun inbreng (in %), jan. 1996

	alle leden	leden die passief of actief betrokken willen worden
er wordt in de PvdA voldoende rekening gehouden met de opvattingen van leden	45	45
er wordt in de PvdA onvoldoende rekening gehouden met de opvattingen van leden	29	33
weet niet	26	22

Het onderzoek maakt voorts duidelijk dat veel leden niet deelnemen aan activiteiten van de PvdA. Meer dan de helft van de leden (53%) heeft nog nooit aan een partij-activiteit deelgenomen. Dit duidt erop dat het lidmaatschap voor veel mensen een sterk symbolisch karakter heeft. Veel leden streven geen actieve deelname na, maar lijken vooral hun betrokkenheid bij de politiek en bij de PvdA in het bijzonder tot uitdrukking te willen brengen. Critici zouden kunnen tegenwerpen dat de geringe participatie vooral wordt veroorzaakt door de gebrekkige mogelijkheden die door de PvdA worden geboden. De passiviteit zou niet door de vraag, maar vooral door het aanbod van de partij worden bepaald. Deze tegenwerping snijdt echter weinig hout. Een duidelijke meerderheid van de leden (72%) geeft namelijk in het onderzoek aan voldoende mogelijkheden te hebben om deel te nemen aan discussies over de koers van de landelijke PvdA. Van de leden die lid zijn geworden om actief of passief betrokken te worden bij de PvdA, deelt 71% deze opvatting.

De gegevens over het lidmaatschap en de organisatie van de PvdA maken duidelijk dat de ambities van veel leden beperkt zijn. Veel leden brengen met het lidmaatschap hun betrokkenheid bij de politiek en bij de sociaal-democratie in het bijzonder tot uitdrukking. Voor de discussies over de verdere vernieuwing van de PvdA lijkt dit van belang. Want het koesteren van te hoge verwachtingen over wat de vernieuwing vermag, leidt ongetwijfeld tot teleurstellingen. Hoe de partij ook is georganiseerd en welke activiteiten er ook plaatsvinden, een belangrijk deel van de leden zal zich daardoor niet laten verleiden tot participatie. Hiervoor zijn ze namelijk geen lid van de PvdA geworden.

10. Het ledenonderzoek in de toekomst

In het voorafgaande zijn de verschillende varianten van het ledenonderzoek besproken. Daarmee zijn de mogelijkheden van het ledenonderzoek nog niet uitgeput. Op enkele punten zou het instrument nog verder ontwikkeld kunnen worden.

Zo zou het ledenonderzoek het karakter kunnen krijgen van een soort ledenraadpleging. Belangrijke vraagstukken zouden kunnen worden voorgelegd aan de leden. Bij het partijcongres van 1996 is hiermee geëxperimenteerd. Toen zijn alle leden uit het gewest Overijssel benaderd met enkele vragen over de besluiten die door het congres zouden worden genomen. Op deze manier invulling geven aan het instrument partijreferendum heeft twee belangrijke voordelen. Allereerst kan met het onderzoek een vrij hoge respons worden verzekerd. In Overijssel heeft meer dan 80% van de leden meegedaan aan de ledenraadpleging. Daarnaast kunnen in het ledenonderzoek meer vragen aan de orde komen. Zo kan een meer afgewogen beeld van de opvattingen van leden ontstaan dan bij een referendum, waar slechts één stelling voorligt waarop alleen ja of nee kan worden gezegd. Het ledenonderzoek heeft in vergelijking met het partijreferendum natuurlijk ook een belangrijk bezwaar. De uitvoering legt een enorm beslag op tijd en middelen.

Een tweede uitbreidingsmogelijkheid van het ledenonderzoek ligt in de registratie van gegevens van leden. Door vragen te stellen over interesse, ervaring en deskundigheid kan een databank van partijleden worden opgesteld. Een dergelijke databank zou het mogelijk maken om leden gericht te informeren over standpunten en activiteiten van de partij. Bovendien zou op deze manier de partij beter gebruik kunnen maken van de expertise en ervaring in de partij. Een dergelijke werkwijze kan alleen slagen als de databank actueel is. Dit betekent dat ieder lid met een zekere regelmaat wordt benaderd.

Voorts zou het onderzoek kunnen worden gebruikt om een databank met gegevens over geïnteresseerden aan te leggen. Dit kan als bij iedere bijeenkomst of activiteit van de PvdA de bezoekers worden benaderd met een korte vragenlijst. Deze gegevens zouden een rol kunnen spelen bij het verder informeren, betrekken en werven van mensen die dicht bij de PvdA staan. De onderzoekswerkzaamheden hoeven zich overigens niet alleen te beperken tot leden. Ze kunnen ook een rol spelen bij het mobiliseren van kiezers. Bij de Provinciale Statenverkiezingen in 1995 is hier reeds enige ervaring mee opgedaan. Er zijn dus verschillende mogelijkheden om het onderzoek uit te breiden.

Dit betekent niet dat al deze mogelijkheden daadwerkelijk benut zullen worden. Zeker niet omdat de betekenis van onderzoek voor een partij als de PvdA altijd begrensd zal zijn. De agenda van de PvdA zal immers nooit alleen worden bepaald door de resultaten van onderzoek onder leden. Het is voor een partij belangrijk om voeling te houden met de opvattingen van haar leden, zeker waar het gevoelige vraagstukken betreft. In de uiteindelijke besluitvorming spelen echter meer zaken een rol. Het onderzoek vormt in dit opzicht vooral een bron van extra informatie die kan worden gebruikt bij de afwegingen rond beslissingen.

Daarnaast is het evident dat het onderzoek nooit het enige instrument kan zijn om opvattingen van leden te inventariseren. Het onderzoek kent belangrijke

beperkingen. Dit wordt duidelijk als men zich realiseert dat leden in het onderzoek als geïsoleerde individuen worden benaderd. Het onderzoek ontbeert de context van het politieke debat, waarin argumenten worden uitgewisseld en waarin zaken met elkaar worden verbonden. Hierdoor is de informatie die met ledenonderzoek wordt verzameld vaak enigszins 'arm'. Bij bepaalde onderwerpen en vraagstukken is het ledenonderzoek dan ook geen geschikt instrument om opvattingen van leden te inventariseren.

De rol van het ledenonderzoek voor de praktijk van de PvdA wordt ten slotte enigszins beperkt, omdat slechts een deel van het ledenbestand wordt benaderd. Als een lid niet tot de steekproef behoort, kan deze zich niet uitspreken. Dit staat haaks op de wens en het gevoel dat alle leden in principe hun stem zouden moeten kunnen laten horen. Dat met ledenonderzoek een betrouwbaarder beeld van de stem der leden kan worden verkregen, doet daar weinig aan af. Zo lang de sentimenten blijven bestaan, zal de betekenis van het ledenonderzoek altijd enigszins begrensd zijn.

Binnen deze grenzen bestaat voor het ledenonderzoek nog voldoende ruimte om een belangrijke rol te spelen in een moderne politieke partij. Zeker voor partijen die willen blijven weten wat onder hun leden leeft, die voeling willen blijven houden met hun publieke ambassadeurs, en die in hun functioneren rekening willen blijven houden met de wensen van mensen voor wie de partijorganisatie uiteindelijk bestaat.

noten

1. Zie bijvoorbeeld de bijdrage van R.A. Koole in dit *Jaarboek*.
2. Zie bijvoorbeeld G. Voerman, 'De ledentallen van politieke partijen', in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1996, 192-206.
3. Zie bijvoorbeeld B. Tromp, 'De neergang van politieke partijen', in: *Het Parool*, 21 december 1985, 2.
4. M. Duverger, *Political parties. Their organization and activity in the modern state*, Londen, 1964.
5. Zie Commissie-Van Kemenade, *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en de PvdA*, Amsterdam, 1991.
6. Zie R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 25.
7. *Een partij om te kiezen*, 23.
8. *Ibidem*, 138.
9. *Ibidem*.
10. *Ibidem*, 34.
11. *Ibidem*, 123-124.
12. *Ibidem*, 125.
13. *Ibidem*, 138.

14. Zie bijvoorbeeld R.A. Koole, 'De ondergang van de sociaal-democratie? De PvdA in vergelijkend perspectief', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 74.
15. Zie bijvoorbeeld P.F.G. Depla, *Technologie en de vernieuwing van de lokale democratie*, Den Haag, 1995, 13.
16. H. Anker, 'Is de Nederlandse kiezer op drift geraakt?', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 148-149.
17. *Een partij om te kiezen*, dl. II, 32.
18. P. Lucardie, M. Nieboer en I. Noomen, 'Kroniek 1991. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 43-44.
19. Lucardie, Nieboer en Noomen, 'Kroniek 1991', 44-45.
20. *Ibidem*, 48.
21. *Een partij om te kiezen*, 59-66.
22. Koole, 'De ondergang van de sociaal-democratie', 75-76.
23. Lucardie, Nieboer en Noomen, 'Kroniek 1991', 19.
24. *Ibidem*, 47.
25. P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1992. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1992', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 38-39.
26. Zie over 'Niet Nix' in de Kroniek van dit *Jaarboek* onder PvdA.
27. Zie bijvoorbeeld R. Koole 'Niet alles is de schuld van Felix Rottenberg', in: *de Volkskrant*, 10 maart 1995, 9; en B. Tromp, 'Inzake partijvernieuwing', in: *Socialisme en Democratie*, 53 (1996), nr. 1, 38-40.
28. Dit blijkt uit onderzoek dat is uitgevoerd onder leden van de PvdA waarin onder andere aandacht is besteed aan de waardering voor de verschillende partijbladen.
29. Zie bijvoorbeeld de 'PvdA Verkenningen 1993': WBS-werkgroep migratie-politiek, *Immigratie: waar ligt de grens?*; H. van Wissen, *Kiezen voor sport*; en Chr. Rutenfrans e.a., *Preventie van criminaliteit*; alle drie Amsterdam, 1993.
30. In Eindhoven komt bijvoorbeeld de FNV-onderhandelaar bij de DAF op een verkiesbare plaats en in Nijmegen de KNVB-voorzitter van Gelderland. Uit intern onderzoek blijkt dat in 70% van de PvdA-raadsfracties nieuwe mensen zijn gekozen; zie: *Ideeën, Personen en Praktijken*, dl. 2, 10.
31. 'ORAT' staat voor ORIëntatie Arbeidsmarkt Toekomst.
32. PvdA Partijbestuur, *Idee en Beweging*, Amsterdam, 1994.
33. F. Rottenberg en R. Vreeman, 'Nederland op de snijtafel. Speurend en tastend vormgeven aan de toekomst', 'Special' behorende bij *PRO*, 3 (1994), 9 (dec.), 1-24.
34. PvdA, *Kenniscentrum voor bedrijfsleven en arbeid*, september 1994.
35. In 1994 wordt in *Idee en Beweging* aangekondigd dat naast het Centrum voor Economie er ook een Centrum voor Cultuur en Wetenschap en een Centrum voor de Stad zal komen.

36. De bijbehorende rapporten zijn: K. Adelmund e.a., *Sociale zekerheid bij de tijd*. z.pl., z.j. [1996]; J. van Zijl *Een onbezorgde oude dag; haalbaar en betaalbaar. Een sociaal-democratische visie op houdbare ouderdagvoorzieningen*, z.pl., z.j. [1996]; en M. van Traa e.a., *Voorbij de waterlinie. Het buitenland van de PvdA*; z.pl., 1996.
37. PvdA, *Ideeën, Personen en Praktijken*, dl. 2, 7. Het gaat hier om een nota van het partijbestuur voor het partijcongres in Den Haag in februari 1997.
38. PvdA, *Ideeën, Personen en Praktijken*, 7. Het gaat hier om een nota van het partijbestuur voor het partijcongres in Maastricht in maart 1995.
39. Zie bijvoorbeeld F. Bloemendaal, 'Na Felix', in: *HP/De Tijd*, 7 februari 1997, 37.
40. *Ideeën, Personen en Praktijken*, dl. 2, 8. Zie ook R. Vreeman 'De PvdA is halverwege, meer niet', in: *de Volkskrant*, 14 februari 1997 ; en L. Ornstein en M. van Weezel, 'Felix Rottenberg: bekentenissen van een stormram', in: *Vrij Nederland*, 15 februari 1997, 6-8.
41. B. Tromp, 'De vloek van Michels. Afscheid van de partijdemocratie', in: *Socialisme en Democratie*, 52 (1995), nr. 2, 93-95.
42. F. Rottenberg en R. Vreeman, 'De vloek van Michiels en de zucht van Tromp. Partijvernieuwing en "democratische mentaliteit"', in: *Socialisme en Democratie*, 52 (1995), nr. 3, 127-130.
43. Tromp, 'Inzake partijvernieuwing', 41.
44. Bloemendaal, *op.cit.*, 34.
45. *Ibidem*.
46. *Idee en Beweging*, 4.
47. *Ideeën, Personen en Praktijken*, dl. 1, 10-11.
48. *Ideeën, Personen en Praktijken*, dl. 2, 9.
49. Het partijbestuur constateert dat de prioriteiten voor de Rosa-steden zeker geen verwaarlozing van de kleine afdelingen betekent. Op welke manier aan deze wens inhoud wordt gegeven, wordt nauwelijks toegelicht. Zie *Ideeën, Personen en Praktijken*, dl. 2.
50. Zie *Voorbij de waterlinie*.
51. *Een onbezorgde ouderdag*.

TRENDS IN DE LINKS-RECHTS ORIËNTATIE VAN DE NEDERLANDSE KIEZERS, 1978-1995

R. Eisinga, Ph.H. Franses en P. Scheepers

1. Inleiding

Met de val van de Sovjet-Unie en de ontmanteling van het staatssocialisme in Oost-Europa is de populariteit van vooral de socialistische ideologieën en in mindere mate hun rechtse tegenhangers onder wetenschappers en het publiek in het algemeen in oost en west verder afgenomen. De traditionele ideologieën, lange tijd voor velen belangrijke bronnen van politieke inspiratie, hebben veel van hun geloofwaardigheid verloren en lijken tegenwoordig weinig aantrekkingskracht meer te genieten. Dit roept de vraag op of nu ook de traditionele 'links-rechts tegenstelling' langzamerhand uit de politiek verdwijnt. Sommige politieke wetenschappers, bijvoorbeeld de Ierse politicoloog P. Mair,¹ zijn van mening dat dit niet het geval is. Ofschoon de inhoud van de begrippen 'links' en 'rechts' door de jaren heen is aangepast, blijven deze uiterst relevante factoren voor de oriëntatie van mensen in en op de politiek. Anderen daarentegen, zoals de Franse denker A. De Benoist,² menen dat de termen links en rechts mensen steeds minder aanspreken en dat zij na verloop van tijd uit de politiek zullen verdwijnen. Als gevolg daarvan zou er een verschuiving optreden in de links-rechts oriëntatie van de bevolking in de richting van het centrum, met als resultaat een groei van het politieke midden.

Wat de partijpolitiek in Nederland betreft, zijn er wel enige aanwijzingen voor een dergelijke verschuiving naar het midden. De ideologische tegenstellingen tussen de democratische partijen zijn de afgelopen jaren steeds kleiner geworden met als gevolg dat het steeds moeilijker is partijen en politici in hun optreden en standpuntbepalingen van elkaar te onderscheiden. Zo heeft de PvdA, getuige bijvoorbeeld de Den-Uyllezing van minister-president W. Kok in 1995, inmiddels afscheid genomen van het socialisme. De polarisatiestrategie werd door de PvdA al eerder aan de wilgen gehangen. Pragmatische politiek en gerichtheid op consensus lijken de belangrijkste kenmerken van de paarse strategie. De paarse coalitie wordt door velen dan ook gezien als de politieke uitkomst van het proces van ontideologisering.

In deze beschouwing willen we echter niet de wijzigingen in de ideologische beginselen van partijen onderzoeken, maar veranderingen in de links-rechts zelfplaatsing van de Nederlandse bevolking en wel in de periode van 1978 tot

en met 1995.³ Ofschoon er voor dit vraagstuk al enige tijd ruime wetenschappelijke belangstelling bestaat, is er tot op heden in ons land alsook daarbuiten weinig empirisch onderzoek naar verricht. Voorzover ons bekend is er maar één studie, namelijk die van de politicoloog J. van Deth, waarin dit vraagstuk expliciet is onderzocht.⁴ Hij komt op grond van de gegevens van de Nationale Kiezersonderzoeken tot de conclusie dat er nauwelijks aanwijzingen zijn voor een ideologische convergentie of de-ideologisering van het electoraat. In deze bijdrage gebruiken we een aanzienlijk grotere hoeveelheid *survey*-gegevens dan Van Deth. Op grond daarvan gaan we na of er bij de Nederlandse bevolking in het algemeen en bij de aanhang van verschillende religieuze denominaties en politieke partijen in het bijzonder sprake is van convergentie in de links-rechts zelforiëntatie. Voordat we onze uitkomsten presenteren, lichten we kort de twee genoemde standpunten over de lotgevallen van links en rechts nader toe en formuleren we onze verwachtingen ten aanzien van de ontwikkelingen in Nederland in de laatste twee decennia.

2. Handhaving, verdwijning of convergentie van links en rechts

De inhoud van de begrippen links en rechts is afhankelijk van de aard van de politieke conflicten en strijdpunten in een bepaalde samenleving, alsook van de manier waarop politieke partijen daarop reageren en in het verleden hebben gereageerd. Alhoewel de inhoud dus van land tot land en van tijd tot tijd kan verschillen, afhankelijk van de specifieke belangentegenstellingen in een bepaalde sociale context, zijn politieke wetenschappers het er over eens dat de begrippen links en rechts veelal samenhangen met een aantal klassieke economische vraagstukken zoals eigendom van productiemiddelen, verdeling van inkomen en het belang van de overheid in relatie tot de markt. Een positie aan de linkerkant van het continuüm gaat samen met een voorkeur voor een planmatige overheidscontrole van de economie en een beleid dat is gericht op de vermindering van economische ongelijkheid. Een positie aan de rechterkant daarentegen staat voor een vrije markteconomie, privatisering van de industrie en handhaving van economische ongelijkheid. Naast deze klassentegenstelling brengt de links-rechts tegenstelling in sommige West-Europese landen, waaronder Nederland, ook het traditionele conflict tussen kerk en staat, tussen confessioneel en niet-confessioneel tot uitdrukking. Omdat de begrippen links en rechts afhankelijk zijn van de conflicten in een samenleving, kan een verandering van deze conflicten invloed hebben op de maatschappelijke relevantie van de links-rechts zelfplaatsing. Over deze relevantie bestaan twee tegenstrijdige opvattingen.

handhaving van links en rechts

Volgens de Amerikaanse politicoloog R. Inglehart heeft de links-rechts zelfplaatsing van mensen betrekking op twee verschillende zaken, namelijk de

voorkeur voor een bepaalde politieke partij en de positie die mensen innemen bij politiek-ideologische vraagstukken.⁵ Daarbij is de partijvoorkeur volgens hem belangrijker voor links-rechts zelfplaatsing dan de ideologische positie. Mensen identificeren zichzelf als links of als rechts omdat de partij waar hun voorkeur naar uitgaat in het algemeen als zodanig wordt gepercipieerd. Deze perceptie kan een juiste weergave zijn van de feitelijke standpunten van een partij in belangrijke politieke kwesties, maar kan ook louter en alleen gebaseerd zijn op de historische politieke identiteit en het stereotype beeld dat men heeft van de betreffende partij. Terwijl bij sommige mensen de links-rechts zelfplaatsing dus samenvalt met de voorkeur voor een politieke partij, drukt het bij anderen hun positie ten opzichte van ideologische vraagstukken uit. De begrippen links en rechts zijn opmerkelijk omdat zij een grote hoeveelheid uiteenlopende kwesties kunnen omvatten. Bovendien, aldus nog steeds Inglehart, zijn de begrippen dermate flexibel dat nieuwe vraagstukken eenvoudig in de links-rechts dichotomie kunnen worden ondergebracht. In sommige Europese landen ging, zoals gezegd, de traditionele klassentegenstelling vergezeld van de tegenstelling tussen godsdienstig en niet-godsdienstig. Deze twee conflicten maken al decennialang deel uit van de politiek en samen zijn ze opgenomen in één overkoepelende links-rechts opvatting. In links en rechts, aldus Inglehart, zijn ook de zogenaamde nieuwe politieke kwesties (zoals vrouwenemancipatie, milieu, kwaliteit van het leven) opgenomen waarin een conflict tussen materialisme en postmaterialisme tot uitdrukking komt. Sterker nog, nu traditionele klassenconflicten als gevolg van de toegenomen welvaart zijn afgenomen, brengen links en rechts in steeds sterkere mate een polarisatie tussen materialisme en postmaterialisme tot uiting. Dit betekent dat de inhoud van de begrippen links en rechts door de jaren heen is veranderd, maar dat hun onderlinge tegenstelling onverminderd relevant is gebleven.

verdwijning van links en rechts

Andere auteurs, zoals de reeds aangehaalde De Benoist, beweren dat de ideeën die ten grondslag liggen aan links en rechts langzaam maar zeker van het politiek toneel verdwijnen. Als gevolg daarvan schuift de grote massa op in de richting van het centrum van de links-rechts schaal. Het uitdijen van het politieke midden is het resultaat van de ontgoocheling die volgde op het uiteenvallen van de communistische regimes in Oost-Europa en van de sociaal-economische veranderingen in het Westen. De val van het communisme berooft de rechtse politieke partijen in het Westen van één van hun voornaamste drijfveren: het anti-communisme. Verder gaf het de voorstanders van een vrije-markteconomie een belangrijk nieuw argument in handen om nationale planning en overheidsingrijpen in de economie in diskrediet te brengen. Nauw verwant daarmee is de groeiende pragmatisering van de linkse partijen in West-Europa. Terwijl rechts met de ondergang van het communisme zijn voornaamste vijand verloor, koos links voor nauwe samenwerking met zijn voormalige vijand: het

kapitalisme, aldus De Benoist. Bovendien zijn de linkse partijen steeds moeilijker in staat een beleid te bepalen waarmee de samenleving zich in progressieve richting kan ontwikkelen. Er is niet alleen een grote mate van consensus tussen links en rechts over zaken als abortus, euthanasie, werkloosheid en verdeling van welvaart, maar zo gauw ze aan de macht komen zijn links en rechts geneigd nagenoeg hetzelfde beleid te voeren.

De voornaamste reden voor het verdwijnen van de verschillen tussen links en rechts is volgens De Benoist dat de belangrijke kwesties die decennia lang de inhoud van de links-rechts tegenstelling bepaalden, grotendeels zijn verdwenen. Eén van deze kwesties had betrekking op religie: een godsdienstige versus niet-godsdienstige benadering van sociale orde en rechtvaardigheid. Ofschoon er nog steeds christelijke politieke partijen bestaan, hebben godsdienstige en morele strijdpunten geen wezenlijke invloed meer op hun beleid en vormen ze geen basis meer voor de politieke competitie tussen partijen. De andere kwestie was uiteraard het sociale vraagstuk. Links heeft zich in het verleden uitgesproken voor een planmatige aanpak van de economie en tegen een volledig vrije markteconomie. Met de val van het communisme en de afbrokkeling van de welvaartsstaat is links echter in sterke mate minder idealistisch geworden. Zaken waarvoor vroeger felle strijd werd gevoerd en die met passie werden verdedigd, zijn in korte tijd volledig van de politieke agenda verdwenen. De linkse partijen, zo De Benoist, zijn uitgeput omdat ze hun programma goeddeels hebben gerealiseerd (of omdat delen ervan door anderen zijn gerealiseerd). Links wilde een rechtvaardiger verdeling van de welvaart verwezenlijken en is daar met de komst van de (post-)industriële samenleving met veel vallen en opstaan min of meer in geslaagd. Het resultaat daarvan is echter dat de linkse ideologie veel van zijn aantrekkingskracht heeft verloren met als gevolg een convergentie van de bevolking naar het centrum van het ideologische spectrum.

convergentie van links en rechts in Nederland

Een aantal van de bovengenoemde ideeën zijn te gebruiken voor de beschrijving van de ontwikkelingen in Nederland. We hebben drie argumenten om te veronderstellen dat de links-rechts oriëntaties van de Nederlandse bevolking de laatste jaren inderdaad naar het centrum toe zijn opgeschoven. Ze hebben allemaal betrekking op één van de twee componenten van links-rechts zelfplaatsing: partijvoorkeur dan wel ideologische positie.

Het eerste argument, dat betrekking heeft op de ideologische positie, is dat de begrippen links en rechts niet voor iedereen dezelfde betekenis hebben. Voor sommige mensen staat het eenvoudig voor de partij die zij ondersteunen. Voor anderen daarentegen drukt de links-rechts dimensie een ideologische plaatsbepaling uit. Terwijl sommige mensen een sociaal-economische omschrijving hanteren, zien anderen links en rechts in termen van het traditionele conflict tussen godsdienstig en niet-godsdienstig, aldus de politicologen G. Irwin en K. Dittrich.⁶ Omdat het aantal mensen met een godsdienstige interpretatie van de

links-rechts tegenstelling door secularisatie is afgenomen, ligt het voor de hand om te veronderstellen dat met name de posities van mensen aan de rechterkant, naar het politieke midden zijn verschoven.

Ons tweede argument, eveneens gerelateerd aan de ideologische component, is dat de Nederlandse bevolking zich de laatste jaren in toenemende mate onverschillig toont ten aanzien van de klassiek-economische en andere politieke vraagstukken die aan de links-rechts polarisatie ten grondslag liggen. Het aantal voor- en tegenstanders van zaken zoals herverdeling van inkomen en vermindering van sociale ongelijkheid is de afgelopen jaren sterk afgenomen. Als de links-rechts oriëntatie de opvatting van mensen ten aanzien van belangrijke sociaal-economische politieke vraagstukken weerspiegelt, dan is het plausibel om te veronderstellen dat zij in toenemende mate geneigd zijn om voor een centrumpositie op de links-rechts schaal te kiezen.

Ons derde en voornaamste argument, dat betrekking heeft op politieke partij-voorkeur, is dat de laatste decennia de gevestigde politieke partijen in Nederland in de richting van het centrum zijn geschoven wat betreft hun standpunten inzake belangrijke politieke vraagstukken. De partijen identificeren zich in steeds mindere mate met links of met rechts en zijn steeds minder geneigd een radicaal ander beleid te presenteren. In de jaren zestig en zeventig verpakten de partijen hun propaganda en campagnes nog in ideologische termen. Met name de PvdA koos voor een harde lijn ten opzichte van potentiële coalitiepartners. De partij noemde zichzelf een 'aktiepartij' en voerde een polarisatiestrategie om kiezers een duidelijk alternatief te bieden. Diverse analyses van de programma's van de gevestigde partijen tonen echter aan dat sinds het begin van de jaren tachtig de ideologische links-rechts verschillen tussen de partijen zijn afgenomen.⁷ Terwijl het CDA ideologisch steevast in het midden vertoefde, zijn de programmatische verschillen tussen de PvdA en de VVD sinds het begin van de jaren tachtig aanzienlijk kleiner geworden. Een duidelijke manifestatie van deze ideologische convergentie was uiteraard de vorming van het paarse kabinet in 1994, de eerste coalitie sinds 1952 waaraan sociaal-democraten en liberalen samen deelnamen en een hoogst onwaarschijnlijke optie in de tussenliggende periode.

Er bestaan ten minste twee verklaringen voor deze links-rechts convergentie van partijen. In de eerste plaats, zo meent Dittrich, noopte de noodzaak van coalitievorming de grote partijen tot een gematigde houding in hun verkiezingsprogramma's.⁸ Ten tweede moest het een probaat middel zijn tegen de tanende werfkracht van de partijen. Ze ontdekten het electorale voordeel van een verschuiving naar het centrum in termen van ideologie en richtten zich minder op de traditionele achterban ten gunste van de rekrutering van kiezers uit de totale bevolking. Het resultaat van deze de-ideologisering was echter dat kiezers het steeds moeilijker vinden verschillen te ontdekken tussen het sociaal-economische beleid van links en dat van rechts. Dit heeft de historicus J.W. Oerlemans ertoe gebracht om te spreken van de 'eenpartijstaat Nederland'.⁹ Ofschoon dit wellicht overdreven is, mogen we wel stellen dat de programma-

tische verschillen tussen de partijen tegenwoordig veel kleiner zijn dan aan het eind van de jaren zeventig en dat de laatste vijftien jaar achteraf gezien een periode van ideologische convergentie van politieke partijen is geweest. Daarbij moeten we natuurlijk bedenken dat deze de-ideologisering onderdeel is van een ontwikkeling van gematigde maar stabiele verschillen tussen partijen in de jaren vijftig, via divergentie in de jaren zestig en zeventig, naar convergentie in de jaren tachtig en negentig.

Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat tegelijk met deze links-rechts convergentie van partijen de ideologische zelfplaatsing van de Nederlandse bevolking de afgelopen jaren eveneens is verschoven naar het centrum. Daarmee willen we niet suggereren dat mensen uitsluitend reageren op veranderingen van partijen. Partijen passen zich evengoed aan kiezers aan. Links-rechts zelfplaatsing drukt echter een oriëntatie op partijen uit en veranderingen in de ideologie van partijen kunnen daardoor gevolgen hebben voor de visie van het brede publiek. Om deze convergentiethese te onderzoeken, gaan we hieronder na of de links-rechts zelfplaatsing van Nederlandse bevolking als geheel naar het centrum is verschoven. Links-rechts zelfplaatsing bestaat, zoals gezegd, uit een ideologische en een partijcomponent. Helaas hebben we geen informatie over de sociale klasse waartoe de onderzochte personen behoren, noch over hun houding tegenover (post-)materialistische kwesties.¹⁰ We beschikken echter wel over gegevens omtrent hun kerklidmaatschap en religie is - ondanks de voortschrijdende secularisatie - nog steeds een belangrijke ideologische factor in Nederland. We onderzoeken of de aanhangers van de diverse denominaties meer op elkaar zijn gaan lijken wat betreft hun links-rechts zelforiëntatie. Met betrekking tot de partijvoorkeur gaan we na of de aanhangers van linkse en rechtse politieke partijen van uiteenlopende punten op het links-rechts continuüm naar het midden zijn opgeschoven.

3. De gegevens

Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van de NIPO Omnibus-surveys. Dit zijn onafhankelijke, nationale wekelijkse peilingen gebaseerd op mondelinge interviews van een aselechte steekproef uit de populatie van kiesgerechtigde Nederlanders, die sinds enkele decennia iedere week door het NIPO worden gehouden. Behalve eenmalige en regelmatig terugkerende onderwerpen bevatten de week-surveys ook een aantal standaardvragen over bijvoorbeeld politieke partijaanhang, kerkelijke gezindte en links-rechts zelfplaatsing. Deze kenmerken zijn geselecteerd uit de 921 week-surveys - met in totaal 978.413 respondenten - die zijn gehouden van de eerste week van 1978 tot en met de laatste week van 1995. Een volledige beschrijving van het complete databestand is te vinden in de daartoe vervaardigde documentatie van R. Eisinga en A. Felling.¹¹

Politieke partijaanhang heeft betrekking op de vraag op welke partij de respondent zou stemmen als er op de dag van het interview verkiezingen zouden zijn. De antwoorden zijn in zes categorieën samengevoegd, te weten kleine

confessionele partijen (KLCONF), CDA, VVD, D66, PvdA en GroenLinks (GLINKS; hierbij zijn de voorgangers van GroenLinks - CPN, PSP en PPR - inbegrepen). Links-rechts zelfplaatsing van de respondenten is bepaald met behulp van een zevenpuntsschaal, waarvan de uiteinden 1 en 7 zijn aangeduid met de labels 'links' respectievelijk 'rechts'. Kerkelijke gezindte is bepaald door te vragen naar de kerk waartoe men behoort of gerekend wenst te worden: rooms-katholiek (KAT), Nederlands-Hervormd (NH), gereformeerd (GER) of geen (ONK).

4. Temporele veranderingen

Om inzicht te krijgen in de veranderingen in de links-rechts oriëntatie van de Nederlandse bevolking, zijn de 921 weeksurveys samengevoegd tot achttien jaarbestanden. De resultaten staan in de vorm van frequentieverdelingen vermeld in tabel 1.

Uit deze tabel komt naar voren dat de verdeling van de links-rechts zelfplaatsingen uitermate symmetrisch is. Een aanzienlijk deel van de bevolking kiest voor een positie in of rond het midden en slechts weinig mensen zien zichzelf als uiterst links of uiterst rechts. Aan de cijfers is echter ook te zien dat in de loop der jaren de links-rechts polarisatie van de bevolking is afgenomen. Extreem linkse en extreem rechtse oriëntaties komen steeds minder voor en de voorkeur voor een plaats in het centrum is duidelijk toegenomen. In dit verband merken we op dat de verandering aan weerszijden van het midden heeft plaatsgevonden. Er is sprake van een convergentie van zowel links als rechts naar het midden en niet van een 'ideologische capitulatie' van één van beide. Verder is uit het relatief geringe percentage mensen dat geen antwoord geeft op te maken dat het de Nederlandse bevolking weinig moeite kost om zichzelf op de links-rechts schaal te plaatsen. Dit percentage is door de jaren heen vrijwel gelijk gebleven. In dit opzicht behoort de links-rechts tegenstelling dus nog niet tot het verleden.

Om de links-rechts convergentie nader te onderzoeken, hebben we de 921 week-surveys samengevoegd tot 234 vier-weekbestanden en de gemiddelde links-rechts zelfplaatsing van de leden van de verschillende religieuze denominaties bepaald. In figuur 1 staan de puntschattingen van de gemiddelden en de 95%-betrouwbaarheidsintervallen in de vorm van tijdreeksen weergegeven. De puntschattingen zijn schattingen van het populatiegemiddelde op basis van de getrokken steekproeven. De betrouwbaarheidsintervallen geven aan dat bij herhaalde meting van het gemiddelde 95% van de intervallen het populatiegemiddelde bevat.¹²

Tabel 1. Frequentieverdeling links-rechts zelfplaatsing per jaar (in %), 1978-1995

jaar	links							geen antw.	gem.	st. afw.1)	n x 1000
	1	2	3	4	5	6	7				
1978	5,8	9,5	14,8	26,3	14,7	9,8	8,2	10,8	4,08	1,62	46,6
1979	5,5	8,9	14,7	27,0	14,4	9,3	8,3	11,9	4,10	1,60	54,6
1980	5,2	8,5	14,6	27,6	13,9	8,7	8,2	13,3	4,10	1,60	56,3
1981	5,6	9,4	16,1	28,9	14,0	8,4	6,9	10,8	4,00	1,55	53,2
1982	5,0	9,5	15,1	29,1	15,1	8,5	6,8	10,9	4,04	1,53	62,8
1983	4,0	9,7	16,3	30,1	16,3	7,9	5,0	10,8	4,00	1,44	52,9
1984	3,9	9,5	17,1	31,2	15,9	7,5	4,3	10,6	3,96	1,40	56,0
1985	3,8	10,1	18,1	30,2	16,2	7,3	4,0	10,3	3,92	1,40	56,5
1986	3,9	10,0	18,3	30,2	16,4	7,3	4,3	9,6	3,93	1,40	70,6
1987	3,4	10,1	17,8	31,4	16,5	7,0	3,9	9,9	3,93	1,36	49,5
1988	3,2	9,1	18,5	33,3	15,3	6,4	3,7	10,6	3,92	1,33	52,5
1989	3,7	8,8	18,2	34,2	15,6	6,2	3,7	9,6	3,91	1,33	52,8
1990	3,4	8,4	18,3	34,8	15,1	5,9	3,5	10,6	3,92	1,31	50,2
1991	3,0	7,6	17,8	34,8	15,5	5,7	3,6	11,9	3,95	1,29	52,3
1992	2,6	7,3	17,5	35,5	15,9	5,8	3,1	12,3	3,97	1,25	49,1
1993	2,7	7,4	17,8	35,7	15,8	5,4	3,1	12,2	3,94	1,25	50,5
1994	3,2	8,4	19,2	35,0	15,5	5,1	2,5	11,1	3,86	1,25	56,8
1995	2,6	7,4	19,7	34,8	16,4	5,2	2,2	11,7	3,90	1,21	55,1
gem.	3,9	8,9	17,2	31,6	15,5	7,1	4,8	11,0	3,97	1,40	2)

1. Standaard afwijking.
2. Totaal over 1978-1995: 978.413 respondenten.

Uit deze reeksen kunnen we opmaken dat de posities van de verschillende groepen kerkleden ten opzichte van elkaar door de jaren heen vrij robuust is. Gereformeerden plaatsen zich voortdurend aan de rechterkant, onkerkelijken aan de linkerkant en katholieken en Nederlands-Hervormden in het midden. In dit verband moeten we echter opmerken dat de gemiddelde posities variëren tussen 3 en 5 en de verschillen dus niet erg groot zijn. Verder is ook te zien dat met name de links-rechts tegenstelling tussen gereformeerden en onkerkelijken - de beide uitersten - sinds 1978 aanmerkelijk is afgenomen. In 1978 bedroeg dit verschil nog ongeveer 2, maar in 1995 was het afgenomen tot ongeveer 1.

Vervolgens hebben we de gemiddelde links-rechts zelfplaatsing van de diverse partijaanhangers berekend en als tijdreeksen weergegeven in figuur 2. Uit deze reeksen is op te maken dat ook de posities van de partijaanhangers ten opzichte van elkaar uiterst stabiel zijn. Van rechts naar links vinden we telkens dezelfde, voor de hand liggende ordening: kleine confessionele partijen (KLCONF), CDA danwel VVD, D66, PvdA en GroenLinks (GLINKS). Uit figuur 2 komt echter ook naar voren dat de links-rechts tegenstelling tussen de partijaanhangers door de jaren heen aanmerkelijk kleiner is geworden. De aanhangers van de rechtse partijen (kleine confessionele partijen, CDA en VVD) zijn naar links en de aanhangers van de linkse partijen (PvdA, Groen-Links en haar voorlopers) zijn naar rechts opgeschoven. Het resultaat is dat het verschil tussen de gemiddelde zelfplaatsing van bijvoorbeeld de aanhangers van de kleine confessionele partijen en die van (de voorlopers van) GroenLinks gedaald is van ongeveer 4 in 1978 tot ongeveer 2,5 in 1995.

Verder is te zien dat de trendlijnen van KLCONF, CDA en VVD enerzijds en van PvdA en GLINKS anderzijds nagenoeg parallel lopen. Ze veranderen op hetzelfde tijdstip, in dezelfde richting (naar het centrum) en in dezelfde mate. Deze uitkomst wijst er op dat er een fundamentele verandering heeft plaatsgevonden die de gehele bevolking betreft. Bovendien is er op z'n minst al sinds 1981 sprake van convergentie. Dit geeft aan dat er een verandering heeft plaatsgevonden die fundamenteeler is geweest dan de ontmanteling van de communistische regimes in Oost-Europa aan het einde van de jaren tachtig. Daarnaast kunnen we zeggen dat de verschillen tussen partijaanhangers veel groter zijn dan de verschillen tussen de leden van de verschillende religieuze gezindten. Deze uitkomst lijkt erop te duiden dat partijbinding in Nederland belangrijker is voor links-rechts zelfplaatsing dan het standpunt in godsdienstige vraagstukken.¹³

5. Tot besluit

Links en rechts komen in Nederland nader tot elkaar. Zoals gezien is in de afgelopen jaren de links-rechts oriëntatie van de Nederlandse bevolking in de richting van het centrum opgeschoven. De convergentie betrof de bevolking in het algemeen en de aanhangers van religieuze denominaties en van partijen in het bijzonder. Deze 'ideologische dooi' vinden we ook terug in de landelijke politiek. Naar aanleiding van de troonrede in 1996 wees premier Kok in een interview op de grote overeenstemming die er tussen de coalitiepartners zou bestaan over het te voeren regeringsbeleid. Het kabinetsbeleid riep bij hem de periode van de wederopbouw in herinnering toen, in zijn woorden, ook alle neuzen dezelfde kant op wezen. Een dergelijke ontwikkeling heeft ongetwijfeld zijn positieve kanten. Het omhelzen van de polarisatiestrategie heeft vooral op lokaal niveau in het verleden meermaals minder prettige gevolgen voor de burgers gehad. Daarnaast hield deze strategie de PvdA landelijk onnodig lang in de oppositie.

Aan de andere kant zijn er ook grote gevaren verbonden aan de 'centrum-strategie'. Als dit betekent dat politieke partijen uiteindelijk alleen nog maar op onbeduidende punten van elkaar verschillen en in principe hetzelfde beleid voor ogen hebben, als de bevolking geen verschil meer ziet tussen de partijen onderling en geen echte keuze kan maken uit verschillende alternatieven, dan verliest de politiek haar *raison d'être* en resteert van de democratie slechts een lege dop die nog maar weinig mensen zal aanspreken. Bovendien bindt men met grauwsluiers geen nieuwe generatie kiezers aan de politiek. Partijen die zich bekennen tot het politieke midden en politieke tegenstellingen reduceren tot een beetje minder of een beetje minder overheidsbemoeienis, miskennen de malaise in onze democratie. De vraagstukken waarvoor onze samenleving de komende jaren staat, de werfkracht van de politiek en het goed functioneren van de democratie vragen om scherpe markeringen en een echt keuzemenu voor kiezers. En daartoe zouden de verschillen tussen de grote partijen opnieuw wat meer voor het voetlicht moeten komen.

noten

1. P. Mair, 'Continuity, Change and the Vulnerability of Party', in: *West European Politics*, 12 (1989), 169-187.
2. A. De Benoist, 'End of the Left-Right Dichotomy: The French Case', in: *Telos*, 27, (1995), 73-90.
3. De gegevens zijn verzameld door het NIPO en verkregen via het Steinmetz Archief. Geen van beide organisaties is verantwoordelijk voor de analyses en de interpretaties van de auteurs.
4. J. van Deth, *Convergentie en Pluralisering van Partijaanhang*, Nijmegen, 1991.

5. R. Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, 1990.
6. G. Irwin en K. Dittrich, 'And the Walls Came Tumbling Down: Party Dealignment in The Netherlands', in: R.J. Dalton, S.C. Flanagan en P.A. Beck, eds., *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment or Dealignment?* Princeton, 1984, 267-297.
7. Vergelijk A.M.B. Michels, *Nederlandse politieke partijen en hun kiezers (1970-1989)*, Enschede, 1993; H.-D. Klingemann, R.I. Hofferbert en I. Budge, eds., *Parties, Policies, and Democracy*, Boulder, 1994; en P. Pennings en J.E. Keman, '"Links" en "Rechts" in de Nederlandse Politiek', in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, 118-144.
8. K. Dittrich, 'The Netherlands 1946-1981', in: I. Budge, D. Robertson en D. Hearl, eds., *Ideology, Strategy and Party Change*, Cambridge, 1987, 206-229.
9. J.W. Oerlemans, 'Eénpartijstaat Nederland', in: *NRC-Handelsblad*, 14 februari 1990.
10. Voor degenen die inkomen of opleiding als benadering van sociale klassenpositie willen nemen: er bestaat geen substantieel verschil tussen de gemiddelde links-rechts zelfplaatsing van lage, midden en hoge inkomensgroepen voor alle weken sinds 1978 en dus is er ook geen sprake van convergentie. Hetzelfde geldt voor opleiding.
11. R. Eisinga en A. Felling, *Confessional and Electoral Alignments in the Netherlands 1962-1992*, Amsterdam, 1992.
12. In de figuren 1 en 2 staan zowel puntschattingen alsook 95% betrouwbaarheidsintervallen. Een puntschatting is een schatting van het (onbekende) populatiegemiddelde op grond van het (berekende) steekproefgemiddelde. Omdat we deze schatting kunnen voorstellen als één punt op een schaal met mogelijke schattingen, wordt het een puntschatting genoemd. Het 95%-betrouwbaarheidsinterval kan als volgt worden toegelicht. Wanneer we een groot aantal steekproeven uit één en dezelfde populatie trekken en telkens een betrouwbaarheidsinterval voor het populatiegemiddelde opstellen, dan zal 95% van al deze intervallen het ware populatiegemiddelde bevatten. In de praktijk hebben we echter te maken met één steekproef en één steekproefgemiddelde. Het betrouwbaarheidsinterval voor het gemiddelde is dan een schattingsinterval met een betrouwbaarheid van 95% dat het populatiegemiddelde in dat interval ligt. Dit wil zeggen dat we in 95% van de gevallen een steekproef hebben met een steekproefgemiddelde dat zo weinig verschilt van het populatiegemiddelde, dat het populatiegemiddelde in het betrouwbaarheidsinterval ligt. We mogen hopen dat ons interval er één is van deze 95%. We wensen uiteraard dat het interval zo klein mogelijk is. Naarmate het interval kleiner is, worden de schattingen van het populatiegemiddelde immers scherper. Het interval kan onder andere kleiner worden gemaakt door de steekproefomvang te vergroten. Dit is dan ook de reden waarom de afzonderlijke week-surveys zijn samengevoegd tot vier-weekbestanden.

13. Zie voor een gedegen test van de links-rechts convergentie van partij-aanhangers met econometrische technieken: R. Eisinga en Ph.H. Franses, 'Testing for convergence in left-right ideological positions', in: *Quality and Quantity*, 30, (1996), 345-359.

VAN HET CONTINENTALE NAAR HET ANGELSAKSISCHE MODEL VAN CHRISTEN-DEMOCRATIE?

Over de problematische europeanisering van de christen-democratische politiek

H.-M.Th.D. ten Napel

1. Inleiding

De centrale stelling die in deze bijdrage wordt verdedigd luidt, dat de geschiedenis van de Europese christen-democratie wordt gekenmerkt door een tweetal dilemma's. In het eerste dilemma, dat in de eerste helft van de twintigste eeuw binnen de individuele partijen speelde, ging het om de vraag hoe onder handhaving van de christelijke identiteit meer afstand tot de rooms-katholieke kerk kon worden genomen. Het tweede dilemma, dat zich sinds de jaren zestig in toenemende mate op Europees niveau voordoet, heeft betrekking op de vraag of en zo ja hoe het christen-democratische karakter van de Europese partijorganisatie en fractie kan worden veiliggesteld onder gelijktijdige uitbreiding van de samenwerking met niet-christen-democratische groeperingen, nu deze eigen identiteit ook door andere oorzaken reeds onder druk is komen te staan. Het enkele feit dat dit tweede dilemma op Europees niveau speelt, wijst reeds op de europeanisering van de christen-democratische politiek die zich inmiddels heeft voltrokken, zonder dat dit overigens betekent dat de nationale partijen binnen afzienbare tijd zullen verdwijnen. Dit proces van europeanisering is in zoverre problematisch voor de stroming, dat een geleidelijke overgang van het continentale naar het Angelsaksische model van christen-democratie er paradoxaal genoeg door tot de reële mogelijkheden lijkt te zijn gaan behoren.

In deze bijdrage wordt om te beginnen aan de hand van een belangrijke recente aanzet tot een theorie van de christen-democratie kort stilgestaan bij de geschiedenis van de christelijke partijvorming in een zestal Europese landen, waaronder Nederland. Vervolgens komen de lidmaatschappen van het CDA en zijn voorlopers van diverse internationale christen-democratische partijorganisaties aan de orde. In de daaropvolgende paragraaf wordt aandacht besteed aan de vraag of, en zo ja in hoeverre, de soevereiniteit van het CDA door deze lidmaatschappen wordt aangetast. Enkele concluderende opmerkingen sluiten deze beschouwing af.

2. Christen-democratische partijvorming

Politieke partijen opereren niet in een ideologisch vacuüm, maar weerspiegelen de opvattingen zoals deze leven onder de bevolking. Voor de christelijke politieke stroming is in dit verband vanzelfsprekend in het bijzonder de levensbeschouwelijke samenstelling van de bevolking van belang. Volgens recente gegevens zijn van de in totaal 790 miljoen inwoners van Europa (de voormalige Sovjet-Unie daarbij inbegrepen) er circa 270 miljoen rooms-katholiek, 130 miljoen orthodox en 120 miljoen protestants dan wel anglicaans. Dit komt neer op tweederde van de bevolking. Van de 370 miljoen inwoners die de huidige Europese Unie telt, zijn er ongeveer 200 miljoen rooms-katholiek (55%), 95 miljoen protestants of anglicaans (25%) en 10 miljoen orthodox (3%).¹ Dat is een aanzienlijk potentieel, dat gelet op de geringere onkerkelijkheid 150 jaar geleden bovendien relatief zeker niet minder groot zal zijn geweest.

De aanwezigheid van levensbeschouwelijke groepen van enige omvang in een samenleving leidt echter nog niet automatisch ook tot confessionele partijvorming. In een recente politicologische studie wordt daarom getracht op basis van een zorgvuldige historische analyse van een zestal casus een theorie van de christen-democratische partijvorming te ontwikkelen.² Volgens de auteur, de Griekse politicoloog S.N. Kalyvas, moet de oorsprong van de christen-democratie niet rond de Tweede Wereldoorlog worden gezocht, maar reeds in de negentiende eeuw. Het vertrekpunt van zijn theorie vormt de politieke tweedeling die in de eerste helft van die eeuw in veel Europese landen bestond tussen liberalen en conservatieven. In deze periode waren de rooms-katholieken, want zij zijn het die internationaal gezien aan de wieg hebben gestaan van de christen-democratie, verdeeld over beide stromingen. Hierin kwam verandering na en als gevolg van het antiklerikale offensief van de liberalen in de tweede helft van de negentiende eeuw, waarbij de onderwijskwestie een belangrijke rol speelde. De rooms-katholieke kerk reageerde hierop aarzelend met een strategie van organisatie van de katholieke leken, zij het uitsluitend op sociaal en cultureel terrein. Toen het conflict met de liberalen vervolgens escaleerde, ging de kerk - opnieuw aarzelend: andere keuzes waren mogelijk en denkbaar geweest - over op een strategie van participatie in het politieke proces. Deze participatie was aanvankelijk indirect, in de zin dat zij de vorm aannam van bondgenootschappen met conservatieve politieke groeperingen. Toen dit echter min of meer onverwacht tot electorale successen leidde, bleek een ontwikkeling in gang gezet onder de katholieke leken die niet meer te stoppen viel. Aldus ontstonden als onbedoeld en ongewenst gevolg van acties van de rooms-katholieke kerk enerzijds en de conservatieve groeperingen anderzijds uiteindelijk confessionele partijen in Oostenrijk, Duitsland, Italië, België en Nederland. Ongewenst, immers als gevolg van het ontstaan van deze politieke organisaties nam de zeggenschap van de rooms-katholieke kerk over haar lidmaten, die

door de strategie van organisatie reeds eerder was verminderd op sociaal en cultureel gebied, verder af. Evenmin hadden de conservatieve groeperingen er belang bij dat zij concurrentie kregen van confessionele partijen. Dat in Nederland de orthodox-protestantse partijen eerder en gemakkelijker ontstonden dan de katholieke partij, schrijft Kalyvas toe aan de relatieve '*institutional weakness*' van de protestantse kerken.³ Het niet-ontstaan van een katholieke partij in Frankrijk in de negentiende eeuw verklaart hij uit het feit dat de rooms-katholieke kerk aldaar, vanwege de verwachting dat de toenmalige Republiek haar langste tijd gehad had en weldra zou worden vervangen door een de kerk welgezinder regime, niet koos voor de strategie van organisatie. Hierdoor had de enige tijd later door haar alsnog ingezette strategie van participatie relatief weinig succes en bleef de vorming van een confessionele partij voorlopig achterwege.

De theorie is in zoverre interessant, dat zij opnieuw de aandacht vestigt op de klassieke omschrijving van christen-democratie van de Britse politicoloog M.P. Fogarty als '*that aspect of the ecumenical or catholic movement in modern Christianity which is concerned with the application of Christian principles in the areas of political, economic, and social life for which the Christian laity has independent responsibility*'.⁴ Ook de politiek theoreticus H.E.S. Woldring definieert in zijn recente onderzoek naar de politieke filosofie van de christen-democratie deze stroming als '*een brede sociale beweging met bepaalde levensbeschouwelijke en filosofische achtergronden en bepaalde opvattingen over de inrichting van staat en samenleving*'.⁵ Volgens hem kan de christen-democratie als beweging niet worden gelijkgesteld met een concrete politieke partij als het CDA, aangezien christen-democratische ideeën tevens kunnen worden aangehangen door maatschappelijke organisaties. Ook kunnen sommige kiezers met christen-democratische sympathieën op andere partijen stemmen dan het CDA. Eerder had Fogarty dit al treffend geïllustreerd door een continentaal en een Angelsaksisch model van christen-democratie te onderscheiden, met respectievelijk wel en geen afzonderlijke christelijke maatschappelijke en politieke organisaties: '*The Anglo-Saxon Christian Democracy of the nineteenth century grew up through participation by individual Christians, each acting for himself, in any and all of those political or economic or social movements which happened to offer themselves. The unions they joined had no religious division. The parties they voted for were Republican or Democratic, Liberal or Conservative: their connection with this or that denomination, where it existed at all, was incidental, local, and in no way constitutional. Continental Christian Democracy has on the contrary been identified, at least up to the present, with the idea of the specifically Christian party or social organisation.*'⁶

In het belangrijke laatste hoofdstuk van zijn studie gaat Kalyvas vervolgens in op wat hij betitelt als '*het confessionele dilemma*'. Dit houdt in dat de katholieke partijen aanvankelijk, ondanks het feit dat zij als zodanig niet door de rooms-katholieke kerk nagestreefd waren, toch onder andere wat betreft

hun ideologie hecht met dit instituut verbonden waren. Hierdoor konden zij niet de gewenste zelfstandigheid van handelen bereiken en evenmin makkelijk niet-katholieke delen van het electoraat aanspreken. Hier stond tegenover dat hun confessionele karakter een hoge mate van eenheid waarborgde en hen verzekerde van de steun van grote groepen katholieke kiezers. Dit dilemma werd opgelost doordat de katholieke partijen zich transformeerden tot algemene, christelijke geïnspireerde partijen, die nog wel verwijzen naar de christelijke inspiratie maar daar vervolgens onafhankelijk van de kerk een politiek antwoord op formuleren. Hoewel dit proces van dekloralisering reeds enige tijd gaande was, kwam het tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog in een stroomversnelling. In Nederland stelde de eind 1945 opgerichte Katholieke Volkspartij (KVP) zich weliswaar nadrukkelijker dan voorheen open voor niet-katholieken. Toch zou de definitieve impuls tot dekloralisering pas worden gegeven in het in 1966 verschenen rapport *Grondslag en karakter van de KVP*, waarin werd opgemerkt: 'De bepaling in het algemeen staatkundig program: "de KVP staat op de grondslag van de beginselen van de natuurlijke zedenwet en de goddelijke openbaring, waarbij zij de uitspraken van het kerkelijk leergezag aanvaardt", kan beter vervangen worden door een omschrijving in dezer voege dat de partij zich laat leiden en inspireren door een christelijke mens- en maatschappijbeschouwing, doch dat zij bij de bepaling van het politiek te voeren beleid onafhankelijk is van kerkelijke instanties. Want de huidige omschrijving van het algemeen staatkundig program wekt de indruk, dat de natuurwet en de openbaring zelf de inhoud van het politieke beleid bepalen en dat de partij daarbij te luisteren heeft naar de paus en de bisschoppen. Het één noch het ander is waar.'⁷ Aangezien de wortels van de christen-democratie echter zoals gezien in de negentiende eeuw moeten worden gezocht, dat wil zeggen voordat het 'confessionele dilemma' zich voordeed, kan de KVP niettemin ook vóór 1966 met de kerkhistoricus J.A. Bornewasser reeds worden aangemerkt als 'een rasecht paard... uit de christen-democratische stal'.⁸

Kalyvas, wiens boek hier eindigt, wijst erop dat de interne secularisatie van de katholieke partijen derhalve niet pas in de naoorlogse periode als gevolg van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen is begonnen, maar gedeeltelijk reeds vóór de Tweede Wereldoorlog bewust werd nagestreefd teneinde het 'confessionele dilemma' te overwinnen. Of, zoals hij het enigszins charge-rend formuleert: 'Paradoxically, organizations formed to bring religion back into politics and society took it out.'⁹

3. Internationale partijlidmaatschappen van het CDA en zijn voorlopers

Tegen de achtergrond van het bovenstaande kan worden verklaard waarom de kwestie van de internationale partijlidmaatschappen voor de katholieke partij in Nederland aanvankelijk minder problematisch was dan voor de orthodox-protestantse partijen. Reeds in het interbellum hadden er contacten

bestaan tussen Europese confessionele partijen, die voor wat betreft Nederland waren aangegaan door de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) - de voorloper van de KVP. Zo had Don Luigi Sturzo - de na de machtsovername door Mussolini in Italië naar Parijs uitgeweken oprichter van de *Partito Popolare Italiano* (PPI) - in 1925 en 1927 in Keulen een tweetal congressen georganiseerd, waaraan behalve door de RKSP door vertegenwoordigers van christelijk geïnspireerde partijen uit België, Duitsland, Frankrijk, Italië, Litouwen, Luxemburg, Oostenrijk, Polen, Tsjechoslowakije en Zwitserland was deelgenomen. Als uitvloeisel van deze congressen was in Parijs een 'Sécretaariat International de Liaison et d'Information' gevestigd.¹⁰

De christen-democratische samenwerking over de grenzen heen kreeg echter een belangrijke nieuwe impuls, toen van 27 februari tot 2 maart 1947 leidende vertegenwoordigers van christelijke partijen uit België, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk en Zwitserland elkaar op uitnodiging van de *Konservativ-Christlichen Volkspartei Schweiz* in Luzern ontmoetten. Tijdens een conferentie, die van 31 mei tot 3 juni 1947 duurde, werden vervolgens in het Belgische Chaudfontaine de *Nouvelles Equipes Internationales* (NEI) in het leven geroepen als ontmoetingsclub van leidende persoonlijkheden uit christen-democratische kring, waar de KVP zich min of meer automatisch bij aansloot.¹¹ De orthodox-protestantse partijen zagen zich gesteld voor het probleem dat, hoewel de Reformatie evenals het rooms-katholicisme een bij uitstek internationale beweging is,¹² zij het sterkst heeft doorgewerkt in het noorden en westen van Europa. De meeste hier gelegen landen behoorden later aanvankelijk niet tot de Europese Gemeenschappen (EG). Hier komt nog bij dat binnen het protestantisme weer ten minste twee hoofdrichtingen kunnen worden onderscheiden, het lutheranisme en het calvinisme, die ook in politiek opzicht verschillend uitwerken. De Britse politicoloog J.T.S. Madeley gaat zelfs zover dat hij de lutherse partijen uit de Scandinavische landen een derde model van christen-democratie vindt vertegenwoordigen, naast de door Fogarty genoemde continentale en Angelsaksische typen: 'Unlike the Continental type they have no straightforward denominational ties and unlike the Anglo-Saxon type they take the organizational form of overtly religious parties.'¹³

In de zomer van 1951 ondernamen voormannen van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) met enkele West-Duitse en Zwitserse geestverwanten een poging een Protestantse Vereniging voor Christelijke Politiek in Europa op te richten.¹⁴ Toen dit geen reëel alternatief bleek voor samenwerking met de katholieken, sloten vooraanstaande leden van beide partijen, samen met de vertegenwoordigers van de KVP, zich op 11 september 1952 aan bij de op die dag opgerichte christen-democratische fractie in de Gemeenschappelijke Vergadering van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS). Deze fractie, die de Nederlander E.M.J.A. Sassen (KVP) tot haar eerste voorzitter koos en 38 van de in totaal 78 afgevaardigden telde, werd officieel erkend op 23 juni 1953 en

heropgericht toen op 19 maart 1958 het Europees Parlement in Straatsburg de plaats innam van de Gemeenschappelijke Vergadering. Met medewerking van de vertegenwoordigers van ARP, CHU en KVP formuleerde zij in het laatstgenoemde jaar de volgende beginselverklaring: 'De christen-democratische fractie verdedigt, onafhankelijk van elk godsdienstig dogma, van elk geloof en van elke kerk de beginselen waarop de Westerse beschaving is gebaseerd, te weten de eerbiediging van de menselijke persoonlijkheid, en van haar vrijheid, waardigheid en rechten, in werkelijke gelijkheid van alle mensen en in verplichting tot broederschap.'¹⁵

In 1953 traden de ARP en de CHU, na daartoe gepolst en vervolgens officieel uitgenodigd te zijn door de KVP, ook toe tot de NEI. In de ARP viel het officiële besluit hiertoe in de vergadering van het centraal comité op 28 oktober 1953, waarbij als een van de voorwaarden aan toetreding werd verbonden dat niet zou worden vergaderd op zondag. Het hoofdbestuur van de CHU verklaarde zich op 7 november 1953, mede om redenen van financiële aard, met negentien tegen drie stemmen voorlopig voor één jaar bereid tot de NEI toe te treden. Het adviserende lid van het hoofdbestuur G.C. van Niftrik achtte deze aansluiting 'volkomen on-christelijk-historisch': 'In wezen is het een invitatie om mee te doen aan het pauselijk machtsstreven. Vele protestanten in Duitsland voelen niets voor de CDU of zuchten, als zij er in zitten, dan onder het juk van Adenauer en de zijnen.'¹⁶ Daartoe genoodzaakt door de statuten van de organisatie, die bepaalden dat er slechts één equipe per land mocht zijn, gingen ARP, CHU en KVP gezamenlijk de Nederlandse equipe in de NEI vormen. In 1959 merkte AR-partijvoorzitter W.P. Berghuis in het centraal comité van zijn partij met betrekking tot de Europese samenwerking tussen orthodox-protestanten en rooms-katholieken op: 'Zonder die samenwerking zou het ons vooral internationaal niet lukken het reformatorische element tot gelding te brengen.'¹⁷ Rond deze zelfde tijd verklaarde Unie-voorzitter H.K.J. Beernink in een interview: 'Wanneer wij in het Europese parlementaire leven niet samenwerkten en met de KVP en met de ARP niet een christelijke fractie vormden, dan zou de CHU in Europese verhoudingen hetzelfde zijn als de SGP [Staatkundig Gereformeerde Partij] dat is in de politieke verhoudingen van ons land: een zeer weinig betekennende groep.'¹⁸

De jaren veertig en vijftig vormden inmiddels wat betrekkelijk algemeen wordt beschouwd als de bloeitijd van de Europese christen-democratie, waarbij in ideologische zin vooral werd voortgebouwd op het gedachtegoed van de katholieke denkers J. Maritain (1882-1973) en E. Mounier (1905-1950). Deze vette jaren werden gevolgd door een periode van crisis als gevolg van een reeks van factoren, waaronder de veranderingen in de rooms-katholieke theologie en de ontkerkelijking, waarop de christen-democratie geen antwoord paraat had. Eind jaren tachtig is hier nog de val van de Berlijnse muur bijgekomen, als gevolg waarvan een voor kiezers in een aantal West-Europese landen in het verleden belangrijke *negatieve* reden om

hun steun te verlenen aan de christen-democratie, is weggefallen.

Ondanks deze ideologische onzekerheid is de organisatorische uitbouw van de internationale christen-democratie verder gegaan. Zo werden, tijdens een congres van 9-12 december 1965 te Taormina (Italië), de NEI omgevormd tot de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD), waartoe anno 1997 ettelijke tientallen lidpartijen behoren uit vrijwel alle landen van West-Europa, alsmede een toenemend aantal politieke groeperingen uit Midden- en Oost-Europa. Het naderen van de eerste rechtstreekse verkiezingen voor het Europees Parlement bracht de EUCD-partijen uit de lidstaten van de EG voorts op 8 juli 1976 in Luxemburg tot de oprichting van de Europese Volkspartij (EVP) als 'Federatie van Christen-Democratische partijen van de Europese Gemeenschap', zoals de ondertitel luidt. Sinds een op 27 en 30 juli 1961 gehouden congres vormt de EUCD, ten slotte, samen met onder meer de Organisatie van Christen-Democraten van Amerika (ODCA) en de Unie van Christen-Democraten uit Midden-Europa (UCDEC), de Wereldunie van Christen-Democraten. Deze werd op 26-27 november 1982 omgedoopt tot Christen-Democratische Internationale (CDI). Een voornaam motief voor het lidmaatschap van deze mondiale partijorganisatie wordt, althans voor het CDA, gevormd door 'de overtuiging dat de boodschap van het Evangelie wereldwijd en in de specifieke situatie van een bepaald land in haar vertaling naar maatschappelijke en politieke actie de humaniteit van een samenleving wezenlijk kan bevorderen, garanderen of herstellen'.¹⁹ Hiernaast speelt vanzelfsprekend een meer machtspolitieke overweging een rol: 'Het gaat ook over de vraag, zo essentieel binnen een kwart eeuw, of binnen de mondiale besluitvormingsprocedures gesprekspartners aanwezig zullen zijn die met erkenning van legitieme belangentegenstellingen, elkaar vinden op dezelfde ethische uitgangspunten.'²⁰

Tot de EVP zijn inmiddels de nodige conservatieve partijen toegetreden als gevolg van de uitbreiding van de EG met landen waarin geen (grote) authentieke christen-democratische partijen aanwezig zijn. Voorbeelden zijn de Griekse *Nea Demokratia* en de Spaanse *Partido Popular*. Voorts zijn de Britse Conservatieven toegelaten tot de EVP-fractie in het Europees Parlement. In het bijzonder binnen de Nederlandse, Belgische en Italiaanse christen-democratische partijen heeft deze ontwikkeling in het verleden de nodige weerstanden opgeroepen, terwijl de Duitse CDU/CSU - die met een aantal andere christen-democratische en conservatieve partijen tevens lid is van de in 1978 opgerichte conservatieve Europese Democratische Unie (EDU) en de in 1983 gevormde Internationale Democratische Unie - juist als voortrekker fungeerde.²¹ Zeker nu de *Democrazia Cristiana* van de politieke kaart in Italië is verdwenen, lijkt het verzet tegen deze ontwikkeling gebroken. De discussie heeft zich bovendien verplaatst naar de vraag welke partijen in Midden- en Oost-Europa al dan niet op termijn voor een lidmaatschap van de EUCD en de EVP in aanmerking zouden behoren te komen.²² De combinatie van ideologische zwakte enerzijds en organisatorische uitbouw

anderzijds heeft ertoe geleid dat na de kortstondige bloeiperiode van de Europese christen-democratie in de jaren veertig en vijftig een geleidelijke karakterverandering op gang is gekomen binnen de EUCD/EVP van een christen-democratische partij in de richting van een moderne liberaal-conservatieve '*Partei der Mitte*', die de christelijke traditie hoogstens erkent als één van haar (verscheidene) inspiratiebronnen.²³ Secretaris-generaal R. Papini van het Internationaal Instituut Jacques Maritain in Rome spreekt in dit verband van een 'genetische mutatie' die 'de anti-lichamen, die impliciet aanwezig zijn in een vitaal geachte christelijke inspiratie en waardoor de partij en haar strijdlustigen permanent naar een verantwoordelijke, vrije en rechtvaardige samenleving konden streven, verwoest'. Volgens hem zal de 'omarming' van de conservatieve partijen 'bijdragen aan een meer geavanceerde *rationalisering* van beleid. Deze rationalisering zal er in hoofdzaak op gericht zijn de status quo te optimaliseren, door elke vorm van bevrijding weg te halen uit het menselijk avontuur'.²⁴ Deze ontwikkeling is thans zover voortgeschreden, dat kan worden geconstateerd dat zich een nieuw 'confessioneel dilemma' voordoet. Ging het er in de eerste helft van de twintigste eeuw om hoe de nationale christen-democratische partijen zich onder handhaving van hun christelijke karakter onafhankelijker konden opstellen jegens de kerk, thans staan de EVP-fractie in het Europees Parlement en de EVP zelf voor de vraag of, en zo ja hoe, zij na de aansluiting van een reeks niet-christen-democratische groeperingen hun christen-democratische karakter kunnen behouden - een karakter dat ook door andere oorzaken sinds de jaren zestig reeds is vervaagd.

4. Het semi-soevereine CDA²⁵

Het feit dat het nieuwe 'confessionele dilemma' zich, anders dan het eerste, overwegend op Europees niveau afspeelt, wijst reeds op de europeanisering van de christen-democratische politiek die zich de afgelopen decennia heeft voltrokken.²⁶ Binnen Europees verband lijkt het zwaartepunt in de besluitvorming daarbij vanaf het begin te hebben berust bij de fractie,²⁷ die derhalve vermoedelijk nog relatief de grootste invloed heeft op de opstelling van de nationale partijen. Een illustratie hiervan uit het verleden biedt het feit dat de vorming van een christen-democratische eenheidspartij in Nederland mede is bevorderd door de ervaringen met de samenwerking in de Europese raadgevende vergaderingen tussen ARP, CHU en KVP. Deze samenwerking beperkte zich als regel tot de algemene beleidslijnen. Zij voltrok zich bovendien praktisch zonder contact met de leden van de samenwerkende partijen. Ter voorbereiding van het gemeenschappelijk optreden in het buitenland vond er in Nederland echter regelmatig intern beraad plaats tussen de vertegenwoordigers van de drie confessionele partijen. Dit beraad leidde, in combinatie met het feit dat de betrokkenen in Straatsburg en elders met elkaar in soms diepgaand persoonlijk gesprek traden, tot een groter onderling

begrip en vertrouwen. Niet alleen leidende katholieken, maar ook personen uit christelijk-historische en anti-revolutionaire kring leerden op deze wijze voorheen onoverbrugbaar geachte verschillen in zowel grondslag als politieke koers tussen hun respectieve partijen relativeren.²⁸ Ook heeft de fractie volgens ten minste één waarnemer een 'zowel politiek als financieel onevenredig grote invloed... op de koers van de EVP als Europese politieke beweging'.²⁹

Zoals de Italiaanse politicoloog L. Bardi heeft geconstateerd, zijn gegevens over de transnationale partijfederaties zelf 'rather scarce and difficult to obtain'.³⁰ Althans wat de christen-democratie betreft, is hiernaar niettemin enig empirisch onderzoek verricht. Zo zijn onder leiding van de historicus J. Bosmans de archieven van de NEI en voorlopers bestudeerd. Op grond hiervan luidt zijn ontnuchterende conclusie over het in de vorige paragraaf genoemde 'Sécretariat International de Liaison et d'Information' dat het ging om 'eine lose Verbindung von Parteien, die vom Programm her als christlich definiert wurden, tatsächlich jedoch auf katholische Parteien beschränkt blieben... Das Sekretariat wurde als eine Stelle für wechselseitige Auskünfte und Dokumentationsaustausch betrachtet'.³¹ Over de NEI zelf merkt hij vervolgens op: 'Die NEI ähnelten in mancher Hinsicht dem schwachen "Secrétariat International"'.³² Bosmans karakteriseert de organisatie ook in een latere fase van haar bestaan als niet veel meer dan 'ein Debattierklub für Idealisten, der sich leicht durch andere, besser ausgerüstete Institutionen verdrängen liess' en derhalve als 'ein Fehlversuch internationaler christdemokratischer Zusammenarbeit'.³³

Met de EUCD was het niet veel anders gesteld, waarbij begin jaren zeventig mede gelet op de toen reeds actuele kwestie van de samenwerking met de conservatieven vooral het nog altijd ontbreken van een gemeenschappelijk program steeds meer als een probleem werd ervaren. De toenmalige voorzitter van de Nederlandse equipe van de EUCD, P.H. Kooijmans, merkte in dit verband in 1973 op dat een dergelijk programma zonder een grotere inzet van de zijde van de nationale partijen een 'illusie' zou blijven: 'De verbale instemming met de noodzaak van Europese politieke partijvorming zal daarom plaats moeten maken voor de bereidheid daarvoor het nodige werk te verzetten. Pas nadat daarmee een begin is gemaakt, kan vastgesteld worden of deze Europese partij vanuit de nationale partijen kan worden opgezet, dan wel dat de onderlinge verschillen te groot zijn in welk geval het alternatief voor de partijvorming op Europees vlak, waarvan de noodzaak zich onvermijdelijk zal voordoen, nogal schimmig is'.³⁴ Uiteindelijk zou in de vergadering van het bestuur van de EUCD te Parijs op 21 februari 1976 een 'Europees manifest van christen-democraten' worden vastgesteld. Op dat moment stond de EUCD echter reeds op het punt nog verder aan belang in te boeten door de oprichting van de EVP.

Wat deze EVP betreft, ten slotte, concludeert de Britse politicoloog D. Hanley op basis van bronnenonderzoek en interviews dat het een organisatie

betreft 'which unites national parties of similar style into a loose framework for political co-operation within European institutions for the pursuit of broad goals (economic and political integration)... Co-ordination is a more useful concept for understanding the EPP than supra-nationalism. It seems to us idle to refer to the EPP as a "superparty" on transnational lines'.³⁵ Ook in het CDA zelf percipieert men de EVP vooral als 'een transnationaal stelsel van communicatie en ideeënvorming', waarbij onder meer wordt gewezen op de gemeenschappelijke verkiezingsprogramma's die vanaf 1979 elke vijf jaar rond de verkiezingen voor het Europees Parlement zijn opgesteld en die bij het schrijven van de nationale verkiezingsprogramma's 'weer een belangrijke richtinggevende functie' vervullen.³⁶ Een andere belangrijke ontwikkeling binnen de EVP is geweest de vorming van de zogeheten Topconferentie van Regeringsleiders en Partijvoorzitters, die sinds enige jaren in de statuten van de EVP wordt aangemerkt als officieel orgaan. Deze Topconferentie had oorspronkelijk tot doel de christen-democratische leden van de Raad van Europese Regeringsleiders en het Franse Staatshoofd zoveel mogelijk op één lijn te brengen. In de praktijk heeft zij echter bijvoorbeeld ook een stempel gedrukt op de besluitvorming inzake de toetreding van de Britse Conservatieven in het Europees Parlement tot de EVP-fractie, terwijl het formeel aan het Politiek Bureau van de EVP was voorbehouden de fractie hierover advies uit te brengen. Volgens de voormalige vice-voorzitter van het CDA R.H. van de Beeten heeft het toegenomen gewicht van de Topconferentie geleid tot 'aantasting van het democratische besluitvormingsproces en een vertroebeling van het politieke debat met staatsbelangen'. Indien er in de toekomst meer (groepen) Europarlementariërs zouden toetreden tot de EVP-fractie wier nationale partij niet is aangesloten bij de EVP, worden de problemen alleen nog maar groter: 'Dan ontstaan verdere discrepanties tussen de politieke lijn van de EVP als christen-democratische beweging, de Topconferenties met hun deels nationale staatsbelangen en de EVP-fractie met zijn conservatieve vleugel, die geen binding heeft met de EVP-organen. Deze troebele beeldvorming rond de EVP zal de identificatie van het individuele partijlid niet bevorderen. Weliswaar bestaat sinds de jongste statutenwijziging de mogelijkheid om rechtstreeks lid te zijn van de EVP (waaraan overigens geen echte bevoegdheden zijn verbonden), maar dat is geen remedie'.³⁷ De soevereiniteit van het CDA wordt verhoudingsgewijs nog het minst aangetast door de mondiale partijorganisatie waarvan het deel uitmaakt. De reden hiervoor is dat de kwestie van de verspreiding van de christen-democratie tot op heden niet werkelijk 'in het hart van het beleid' terecht is gekomen van de meeste erbij aangesloten partijen, die derhalve ook weinig werk hebben gemaakt van de organisatorische en ideologische uitbouw van de CDI. Dit geldt ook voor het CDA, tot frustratie van onder anderen directeur J.J.A.M. van Gennip van het wetenschappelijk bureau van deze partij: 'In de Nederlandse staatkundige traditie van de christen-democraten bestaat er een zekere terughoudendheid om regeringsverantwoordelijkheid te

combineren met directe partijverantwoordelijkheid. Dat is een goed, wat overigens door de socialisten niet gedeeld wordt als het gaat over zaken betreffende de Socialistische Internationale. Het is geen goed, als de denkkracht, de ervaring, de kennis, de inspiratie van degenen, die tot regeringsverantwoordelijkheid zijn geroepen, niet meer benut zou worden, zij zelf geen actieve aandacht meer zouden hebben voor de versterking van het christen-democratisch gedachtengoed wereldwijd.³⁸

Al met al lijkt de door de politicoloog R. Koole gesignaleerde 'beperkte internationalisering' van de Nederlandse partijen in elk geval voor het CDA nog steeds op te gaan.³⁹ Ook corresponderen de gevonden gegevens met betrekking tot de EVP met de meer algemene conclusie van Bardi dat 'the obstacles to the transnationalization of the European party system appear to be stronger than the incentives'.⁴⁰ Voorzover te voorzien, zal de geschetste tamelijk hybride situatie met semi-soevereine nationale partijen bovendien voorlopig blijven voortbestaan. De ontwikkeling van het internationale partijwezen hangt samen met de wijze waarop het proces van Europese integratie zelf zich verder zal ontwikkelen. Wat dit laatste betreft, is de verwachting dat de nationale staat weliswaar geleidelijk verder aan soevereiniteit zal inboeten, maar niet zal verdwijnen. De zeggenschap op nationaal en supranationaal niveau dient derhalve niet vanuit een nul-somperspectief te worden beschouwd.⁴¹ Er is geen reden te veronderstellen dat dit voor politieke partijen wezenlijk anders ligt.

5. Tot besluit

De christen-democratie heeft zich vanouds een krachtig voorstandster betoond van Europese integratie. De achtergrond hiervan wordt gevormd door een positieve waardering van de Europese identiteit en de pluriformiteit die daar een wezenlijk bestanddeel van vormt. Zo wordt in het in 1996 verschenen CDA-rapport *Publieke gerechtigheid en de Europese Unie* gesproken over de groei in het verleden naar 'een nieuw Europa dat in sterke mate gekenmerkt wordt door een grote verscheidenheid van religies, ideologieën, nationale culturen, wetenschappelijke denkbbeelden en artistieke stijlen en tradities. Die pluriformiteit heeft het Europese beschavingsproces krachtige impulsen gegeven tot verdere ontwikkeling...'⁴² En, iets verderop: 'Deze Europese cultuur is gestempeld door joods-christelijk geloof, antieke cultuur en modern humanisme, welke in onderlinge dialoog hebben geleid tot de centrale notie van *vrijheid in verantwoordelijkheid* voor alle mensen... De christen-democratie onderschrijft deze identiteit en streeft ernaar daarin ook haar concept van een sociale en ecologische markteconomie en het subsidiariteitsbeginsel te verankeren... Nieuwe uitdagingen voor deze identiteit vloeien voort uit de vestiging van de Islam in Europa en uit een mogelijke uitbreiding van de Unie met, naast Griekenland, andere oosters-orthodoxe landen'.⁴³ In de ogen van het CDA sluit de Europese identiteit in dit opzicht

aan bij de Nederlandse identiteit, waarvan vanouds immers eveneens de pluriformiteit een kenmerk vormt.⁴⁴ Men denke slechts aan de zogeheten 'verzuiling', die voor wat betreft de negentiende en de twintigste eeuw uitgebreid is beschreven. Onlangs stelde de historicus S. Groenveld echter als eerste de vraag of de verzuiling zich, behalve op andere plaatsen, wellicht ook in andere tijden - in casu de periode van de Republiek - had voorgedaan. Hoewel hij een slag om de arm houdt in de zin dat meer cultuurhistorisch onderzoek geboden is, luidt de verrassende conclusie van Groenveld over de Nederlandse samenleving ten tijde van de Republiek 'dat we de groepen die ik in het voorgaande meestal als denominaties of als gezindten heb aangeduid, inderdaad als zuilen kunnen beschouwen, verwant aan de 19e en 20e-eeuwse groepen en organisaties van die naam'.⁴⁵ En: 'Zo beschouwd is verzuiling niet iets eenmaligs, plaatsvindend in een tijd van democratie, voldoende vrije tijd en andere moderne verworvenheden. Verzuiling wordt veeleer een zich voortdurend herhalend verschijnsel dat zich heeft voorgedaan in de Nederlandse samenleving sinds deze haar godsdienstig pluriforme karakter kreeg. En dat zich kan blijven voordoen zolang de pluriformiteit voortbestaat'.⁴⁶

Ondanks de positieve grondhouding tegenover de Europese integratie heeft de in deze bijdrage geconstateerde gedeeltelijke europeanisering van de christen-democratische politiek problematische kanten voor het CDA en zijn christen-democratische zusterpartijen. Het hangt er immers maar vanaf hoe op Europees niveau, waar het vooral speelt, zal worden omgegaan met wat hierboven is aangeduid als het tweede 'confessionele dilemma'. Globaal zijn er daarbij twee mogelijkheden. In de eerste plaats is het denkbaar dat door middel van een aanscherping van het ideologische profiel van de EVP getracht wordt het nodige tegenwicht te bieden tegen de uitbreiding van de partij en de EVP-fractie in het Europees Parlement met groeperingen die niet als authentiek christen-democratisch kunnen worden aangemerkt. De totstandbrenging van het personalistisch getinte basisprogramma van de EVP, geschreven door een commissie onder voorzitterschap van de Belgische oud-premier en huidig EVP-voorzitter W. Martens en aangenomen door het congres van de EVP te Athene eind 1992, was een belangrijk eerste resultaat van de inspanningen van degenen die voor deze optie kiezen. Zo staat in artikel 163 hiervan onder meer te lezen: 'Op het vlak van de politiek bevestigen wij de band tussen de christelijke principes en waarden, geïnspireerd door het Evangelie en het christelijk cultureel erfgoed en de Mensenrechten en de democratische idealen van vrijheid en gelijkheid, de sociale rechtvaardigheid en verdediging en [lees: van] de solidariteit'.⁴⁷ Een volgende stap in deze strategie zou kunnen worden gevormd door de oprichting van een Europees wetenschappelijk bureau met behulp van een van de EVP-fractie in het Europees Parlement onafhankelijke financiële bron, dat op basis van het algemene uitgangspunt van artikel 163 verder zou moeten werken aan een coherente politieke overtuiging. Het is een van de redenen waarom delen van

de EVP zich sterk hebben gemaakt voor de opname van artikel 138A over het belang van Europese politieke partijen in het Verdrag van Maastricht, dat mogelijk als grondslag kan fungeren voor de toewijzing van Europese middelen aan de partijfederaties.⁴⁸ Overigens zou op vergelijkbare wijze de totstandbrenging van een wereldwijd programma van betekenis zijn voor het profiel van de mondiale partijorganisatie, ook al zouden daarin waarschijnlijk afzonderlijke paragrafen moeten komen over respectievelijk de niet-geïndustrialiseerde wereld, de post-communistische landen, de welvaartslanden en de wereldgemeenschap als geheel.⁴⁹

Maar ook is denkbaar dat gekozen wordt voor een verdere veralgemenisering en verpragmatisering van de EVP-politiek, waarbij in plaats van het personalistische gedachtegoed van Maritain en Mounier meer en meer algemene Europese democratische waarden en tradities als 'vrijheid' en 'gelijkheid' als grondslag voor het politieke handelen zullen worden aangehouden. In dat geval gaat een overgang van het continentale naar het Angelsaksische model van christen-democratie, waar Fogarty reeds in 1957 rekening mee hield,⁵⁰ alsnog tot de mogelijkheden behoren. Aangezien de christen-democraten langzamerhand een minderheid lijken te vormen binnen 'hun' EVP en EVP-fractie in het Europees Parlement, heeft dit proces zich overigens de facto op Europees niveau tot op zekere hoogte reeds voltrokken. Bovendien zijn de verwachtingen die na 1989 werden gekoesterd ten aanzien van de (her)oprichting van christen-democratische partijen in Midden- en Oost-Europa vooralsnog niet uitgekomen. Mochten pogingen om het profiel van de EVP aan te scherpen niet slagen, dan rest de christen-democratische harde kern van deze organisatie derhalve vermoedelijk weinig anders dan troost te zoeken in hetgeen Fogarty over het onderscheid tussen beide modellen met respectievelijk wel en geen afzonderlijke christelijke maatschappelijke en politieke organisaties opmerkte: 'So far as the theory of Christian Democracy is concerned, either form of organisation would seem to be acceptable. Which one is appropriate depends on the circumstances of each time and place, and it is not for the supporters of either to claim a monopoly of the Christian Democratic name.'⁵¹

noten

1. Gegevens ontleend aan: *Hart en ziel voor Europa? Rapport van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk*, Zoetermeer, 1996, 128.
2. S.N. Kalyvas, *The Rise of Christian Democracy in Europe*, Ithaca/Londen, 1996.
3. *Ibidem*, 111.
4. M.P. Fogarty, *Christian Democracy in Western Europe 1820-1953*, Londen, 1957, 435.
5. H.E.S. Woldring, *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie*, Utrecht, 1996, 11.

6. Fogarty, *Christian Democracy*, 10. Vergelijk ook J. Keating, 'The British experience: Christian Democrats without a party', in: D. Hanley, ed., *Christian Democracy in Europe. A Comparative Perspective*, Londen/New York, 1994, 168-181.
7. *De rapporten van de Groep van Achttien*, Den Haag, 1971, 14.
8. J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*. Band I: *Herkomst en groei (tot 1963)*, Nijmegen, 1995, 443. Vergelijk ook *idem*, 'Denkbeelden over christen-democratie in katholiek Nederland. Verschuivend begrip en veranderende werkelijkheid 1892-1973', in: *Trajecta*, 3 (1992), 131-154.
9. Kalyvas, *The Rise of Christian Democracy*, 256.
10. H.A. Lücker en K.J. Hahn, *Christliche Demokraten bauen Europa*, Bonn, 1987, 66-68.
11. R. Papini, *L'Internationale Démocrate-Chrétienne. La Coopération Internationale entre les Partis Démocrates-Chrétiens de 1925 à 1986*, Parijs, 1988, 47-60.
12. In een recent overzicht komt de Nederlandse Republiek wel aan de orde, maar slechts als paragraaf in een hoofdstuk 'Reformatie in het Rijnland' en nadat eerst het succes van de Reformatie in Straatsburg en de Palts is behandeld. Zie P. Chaunu, red., (Nederlandse editie: S. Groenveld en S.B.J. Zilverberg), *De Reformatie. De 16de-eeuwse revolutie in de kerk*, Abcoude, 1990.
13. J.T.S. Madeley, 'Scandinavian Christian Democracy: Throwback or Portent?', in: *European Journal of Political Research*, 5 (1977), 267-286, aldaar 268.
14. J.J. de Jong, 'Europese partijvorming en de Anti-Revolutionaire Partij', in: *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, 24 (1954), 145-158, aldaar 155.
15. Zoals geciteerd in: *de Volkskrant*, 18 september 1971.
16. Zoals geciteerd in: H.-M.T.D. ten Napel, 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, Kampen, 1992, 53.
17. *Ibidem*, 94.
18. *Ibidem*, 95.
19. J.J.A.M. van Gennip, 'De democratische wereldrevolutie en de christen-democratie', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 1991, 322-330, aldaar 325.
20. J.J.A.M. van Gennip, 'In het hart van het beleid', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 1991, 365-373, aldaar 371.
21. R.A. Koole en H.-M.T.D. ten Napel, 'De conservatieve verleiding. Christen-democratische machtsvorming op Europees niveau', in: *Civis Mundi*, 32 (1993), 12-20.
22. Vergelijk CDA Commissie Buitenland, *Christen-democratie in Midden- en Oost-Europa*, Den Haag, 1995.
23. A.P.M. Lucardie en H.-M.T.D. ten Napel, 'Van confessioneel naar liberaal-conservatief? De ontwikkeling van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders in Europa', in: *Jaarboek 1992 Documenta-*

- tiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, 1993, 53-72.
24. R. Papini, 'Naar een Europees cultureel beleid', in: CDA en Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *De betekenis van de christen-democratische politieke overtuiging voor de komende tien jaar in Europese context*, Houten, 1991, 101-107, aldaar 104.
  25. Naar analogie van: L.A. Geelhoed, 'De semi-soevereine staat', *Socialisme en Democratie*, 47 (1990), 40-47.
  26. Vergelijk H.-M. ten Napel, 'Christen-democratie en Europese integratie', in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel, red., *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*, Amsterdam, 1993, 225-242.
  27. Vergelijk J. Penders, 'De Europese Volkspartij opnieuw in een sleutelrol', in: *Internationale Spectator*, 48 (1994), 133-135.
  28. Ten Napel, 'Een eigen weg', 355-356.
  29. R.H. van de Beeten, 'Christen-democratie of midden-rechts blok?', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 1992, 161-174, aldaar 173.
  30. L. Bardi, 'Transnational Party Federations, European Parliamentary Party Groups and the Building of Europarties', in: R. S. Katz en P. Mair, eds., *How Parties Organize. Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, Londen, 1994, 357-372, aldaar 361.
  31. J. Bosmans, 'Das Ringen um Europa. Die Christdemokraten der Niederlande und Deutschlands in den "Nouvelles Equipes Internationales" (1947-1965)', in: *Idem*, red., *Europagedanke, Europabewegung und Europapolitik in den Niederlanden und Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg*, Münster, 1996, 123-148, aldaar 124.
  32. *Ibidem*, 28.
  33. *Ibidem*, 132, 123.
  34. P.H. Kooijmans, 'De christen-democratie in Europa', in: *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, 43 (1973), 98-106, aldaar 104.
  35. D. Hanley, 'The European People's Party: towards a new party form?', in: *Idem*, ed., *Christian Democracy in Europe*, 185-201, aldaar 194-195.
  36. Wetenschappelijke Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid en de Europese Unie. Een christen-democratische visie op de aard en de taken van de Europese Unie*, 's-Gravenhage, 1996, 56.
  37. Van de Beeten, 'Christen-democratie of midden-rechts blok?', 173.
  38. Van Gennip, 'In het hart van het beleid', 370-371.
  39. R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 140.
  40. Bardi, 'Transnational Party Federations', 370.
  41. A. van Staden, 'Ter inleiding', in: *Idem*, red., *De nationale staat onhoudbaar maar onmisbaar? Het perspectief van Europese integratie en mondialisering*, Assen, 1996, 11-15, aldaar 12.
  42. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid en de Europese Unie*, 26.
  43. *Ibidem*, 27-28.

44. Vergelijk E. Heerma, 'De landgenoten van Vermeer', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 1996, 605-617.
45. S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuimd?*, Hilversum, 1995, 71.
46. *Ibidem*, 73.
47. EVP, 'Basisprogram van de Europese Volkspartij, goedgekeurd door het IXe EVP-Congres Athene, 11-13 november 1992', in: *EVP Bulletin*, 1/2, 1993, 1-15.
48. J.J.A.M. van Gennip, 'Huis ten halve op de weg van de EVP', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 1992, 420-428, aldaar 422.
49. Vergelijk J.J.A.M. van Gennip, 'Een wereldwijd programma voor de christen-democratie', in: *Christen Democratische Verkenningen*, 1991, 411-425.
50. Vergelijk de woorden 'at least up to the present' in het bij noot 6 behorende citaat uit zijn boek uit dat jaar. Overigens laat hij zich hierover in recente publicaties niet uit. Zie bijvoorbeeld *Phoenix or Cheshire Cat? Christian Democracy: Past, Present ... and Future*, Londen, 1995.
51. Fogarty, *Christian Democracy*, 10.

TUSSEN DROOM EN DAAD

De internationale kant van de sociaal-democratie

B.J. van den Boomen

1. Inleiding

De socialistische of sociaal-democratische beweging heet een internationale politieke beweging te zijn.¹ Dat denkt de buitenwereld en dat denken de sociaal-democraten zelf. Ook in Nederland. 'De Internationale' wordt bij tijd en wijle nog met vuur gezongen. Er zijn ook de nodige historische tekenen dat deze karakterschets klopt. Socialistische en sociaal-democratische partijen en bewegingen komen al veel langer dan een eeuw voor in allerlei verschillende landen - aanvankelijk vooral op het Europese continent - en deze partijen onderhielden en onderhouden met elkaar allerlei contacten. Het aantal partijen dat zich aansluit bij de Socialistische Internationale (de internationale koepelorganisatie, afgekort SI) groeit nog steeds, de laatste tijd zelfs weer fors. Vanaf 1864 zijn er achtereenvolgens vier internationale organisaties van socialisten geweest. Na iedere mislukking werd na verloop van enige tijd toch weer opnieuw een internationale socialistische organisatie opgericht. Het internationalisme zit kennelijk zo ingebakken in de socialistische opvattingen dat ondanks alle tegenslagen steeds opnieuw de behoefte ontstaat internationale organisaties van socialisten op te richten. Ook de PvdA en haar voorganger de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) waren altijd actief betrokken bij multilaterale contacten binnen de internationale socialistische beweging.

Naast deze hardnekkige pogingen tot onderlinge contacten tussen zusterpartijen is er nog een ander argument om de socialistische beweging als een internationale beweging te bestempelen. In het gedachtegoed van het socialisme was altijd een stevige plaats ingeruimd voor het idee dat de solidariteit van de arbeidersklasse de nationale grenzen overschrijdt; dat in de verschillende landen de politieke partijen die die klasse vertegenwoordigden voor hetzelfde vechten (of vochten); en meer nog dat het mogelijk zou zijn om op basis van deze, de landsgrenzen overschrijdende solidariteit, wezenlijke politieke invloed uit te oefenen op de interna-

tionale ontwikkelingen of de ontwikkelingen binnen andere landen. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog geloofden veel socialisten oprecht dat de dreigende oorlog op het Europese continent zou kunnen worden voorkomen door een op het juiste moment uit te roepen algemene werkstaking van de arbeiders in met name Duitsland. Dat bleek, zoals bekend, helaas een faliekant verkeerde inschatting. Dat de opvatting dat klassensolidariteit sterker was dan nationale solidariteit zo'n centrale plaats innam binnen het socialistisch ideeëngoed, heeft veel te maken met het feit dat het socialisme is ontstaan in een in feite prestatelijke periode, in een situatie waarin in ieder geval bij de toenmalige georganiseerde arbeidersbeweging de nationale staat als logisch en bepalend kader waarbinnen de eigen politieke ideeën zouden moeten worden vormgegeven, nog niet was doorgedrongen. De natie-staat was geen onderdeel van het oorspronkelijke socialistische concept. Wel moeten we constateren dat de feitelijke ontplooiing van het socialisme al in de negentiende eeuw en zeker daarna vooral in het kader van de nationale staat heeft plaatsgevonden.

Toch bleef, niet in het minst omdat steeds opnieuw internationale organisaties van socialistische partijen actief werden waar andere politieke stromingen zulke organisaties (tot voor kort) niet of nauwelijks kenden, de indruk van een succesvolle internationaal georganiseerde politieke beweging bestaan. De socialisten zelf hebben tot op de dag van vandaag van zichzelf het idee dat zij onderdeel zijn van een waarlijk internationale beweging. Op het congres van de SI dat in september 1996 in de vergaderzaal van de Verenigde Naties in New York werd gehouden, was dat in talloze speeches van de aanwezige partijleiders te beluisteren. Het aantal afgevaardigden van aangesloten partijen of van partijen die zich wilden aansluiten was groot genoeg om de grote zaal in het VN-gebouw te vullen. De SI is de grootste internationale partijpolitieke beweging ter wereld.

2. De socialistische Internationales

De geschiedenis van de internationale samenwerking van socialisten is lang en kent hoogte- en dieptepunten. De formele kant ziet er - zeer in het kort - als volgt uit:

In 1864 werd, onder meer uit verontwaardiging over de onderdrukking van de Poolse opstand en als gevolg van een bezoek van een delegatie Franse arbeiders aan de wereldtentoonstelling in Londen en het daaruit voortvloeiende contact met Britse collega's, de Eerste Internationale opgericht. De officiële naam was 'Internationale Arbeidersassociatie'. Deze Internationale werd opgezet als een werkelijk internationale partij met nationale secties. Het neerslaan van de Commune van Parijs in 1871 maakte in feite een einde aan de Eerste Internationale, die in 1876 formeel werd opgeheven. K. Marx was de drijvende kracht

achter de Eerste Internationale en oefende als corresponderend secretaris van het algemeen bestuur grote invloed uit. De SDAP werd 'pas' in 1894 opgericht en maakte dus geen deel uit van deze Internationale.

In 1889 volgde de Tweede Internationale. De meeste socialistische partijen waren toen al zeer sterk nationaal georganiseerd. Daardoor droeg deze Tweede Internationale meer het karakter van een federatie van autonome nationale partijen en functioneerde zij vooral als een forum voor debat. De aangesloten partijen - waaronder de SDAP sinds 1896 - waren slechts moreel gebonden aan de besluiten van de Tweede Internationale. Desalniettemin geloofden de socialistische partijen zoals reeds gezegd dat de internationale solidariteit tussen de arbeiders de dreigende Eerste Wereldoorlog zou kunnen verhinderen. De Nederlandse socialistische partijen speelden in deze internationale, die door de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) werd gedomineerd, een niet helemaal onbelangrijke rol. Zo werd in 1904 in Amsterdam een belangrijk congres van het internationale samenwerkingsverband gehouden. Het einde van de Tweede Internationale kwam met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, toen overal in Europa de socialistische partijen zich schaarden in het nationale gelid. SDAP-leider P.J. Troelstra verwoordde het zo: '...in deze ernstige omstandigheden [overheerst] de nationale gedachte de nationale geschillen'.

In het interbellum bestond de Socialistische Arbeiders Internationale (SAI). Deze Internationale was, na hevige ideologische strijd over hoe de revolutionaire ontwikkelingen in Rusland moesten worden gewaardeerd, het antwoord van de democratische socialistische partijen op de in 1919 door Lenin opgerichte communistische Derde Internationale (vooral bekend onder de Duitse afkorting Komintern). In 1923 ging de SAI van start. Aanvankelijk redelijk succesvol, later steeds meer verzwakt door de gevolgen van de grote economische crisis en de opkomst van het fascisme in vooral Duitsland waartegen de SPD een weliswaar beginselvast maar weinig effectief verzet bood. De voor links desastreus verlopen Spaanse Burgeroorlog aan het einde van de jaren dertig was in feite de doodklap voor de SAI. In 1940 ging deze Internationale ten onder. De SAI was in theorie een supranationaal orgaan dat bindende besluiten kon nemen met betrekking tot internationale vraagstukken, waaraan de nationale partijen zich zouden moeten houden. In de praktijk werd op het artikel van de statuten van de SAI waarin dit was geregeld, nooit een beroep gedaan. De SDAP was lid van de SAI en de SDAP-leider J.W. Albarda, de opvolger van Troelstra, was een van de laatste voorzitters van de SAI.

Het duurde na de Tweede Wereldoorlog tot 1951 voordat de huidige Socialistische Internationale werd opgericht. Vanaf 1945 waren er al wel regelmatig Internationale Socialistische Conferenties gehouden, maar tot oprichting van een Internationale kon niet worden besloten - met name als gevolg van

meningsverschillen over de relatie met het communisme. Het uitbreken van de Koude Oorlog en de daarmee gepaard gaande nieuwe waterscheiding tussen socialisten en communisten ruimde dat probleem uit de weg. De PvdA was vanaf de oprichting lid van de SI.

Aanvankelijk was de SI - evenals haar voorlopers - een vooral Europese aangelegenheid, zoals het socialisme of de sociaal-democratie lange tijd een overwegend Europees verschijnsel was. In de Verenigde Staten heeft om tal van redenen het socialisme als politieke beweging nooit veel aanhang gehad. Voor zover partijen uit andere continenten lid waren van de SI waren dat met uitzondering van de Australische en Nieuw-Zeelandse partij toch vooral 'cliënt-partijen' die in het kader van koloniale verhoudingen waren ontstaan. De laatste decennia echter zijn vooral in Latijns-Amerika veel partijen ontstaan die zich socialistisch of sociaal-democratisch noemen en die aansluiting hebben gezocht en gekregen bij de SI. Ook in een aantal Afrikaanse landen zijn zulke partijen (los van (neo-)koloniale bemoeienis) ontstaan. Sinds de val van het communisme zijn ook in alle Midden- en Oost-Europese landen socialistische of sociaal-democratische partijen heropgericht of ontstaan (deels als hervormingen van de voor 1990 opererende communistische partijen), die zich hebben aangesloten bij de SI of voor die aansluiting ijveren. De SI is een nog steeds groeiende, wereldwijd vertakte organisatie. Het is overigens een verband van autonome nationale partijen. De SI kan verzoeken om lidmaatschap weigeren en kan leden in zeer ernstige gevallen ook uitsluiten, maar kan geen de nationale partijen bindende besluiten nemen.

3. De Socialistische Internationale

De PvdA is zoals gezegd vanaf het begin van de Socialistische Internationale een actief lid van deze organisatie geweest. De SI groeide uit tot een belangrijk forum voor de ideologische vernieuwing die de West-Europese socialistische partijen na de Tweede Wereldoorlog doormaakten (van klassenpartij naar volkspartij). De doorbraakgedachte waarop de PvdA was gebaseerd, werd binnen de SI met veel succes uitgedragen op een buitengewone conferentie van de SI in Bentveld in 1953. Ook in de discussie met betrekking tot de problematiek van de Derde Wereld die binnen de SI al snel werd gevoerd was de PvdA onder leiding van H. Vos sterk actief.

De SI raakte in de versukkeling in de tweede helft van de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig. Zowel op het vlak van de organisatie als op het punt van de ideologie waren er grote problemen. Niet geheel toevallig viel deze periode van versukkeling samen met een periode waarin veel van de nationale partijen in eigen land de regering vormden dan wel in de regering participeerden.

Het lijkt er sterk op dat, althans in die tijd, partijen die op nationaal niveau succes boekten al hun aandacht en energie op dat nationale niveau richtten. Een tweede reden voor de terugval was dat een leidende partij was gaan ontbreken. In het begin van de SI was dat de Engelse *Labour Party*, maar deze partij raakte ook nationaal over haar hoogtepunt heen en liet zich steeds minder aan de SI gelegen liggen. Een derde reden was de ideologische crisis waarin de West-Europese sociaal-democratie gaandeweg was geraakt. Op de 'revolutie' van de jaren zestig, de kritiek op de verzorgingsstaat en de consumentenmaatschappij, had de sociaal-democratie aanvankelijk weinig antwoord. Vervolgens diende zich een economische recessie en een energiecrisis aan. Ook op het punt van de te varen koers in de internationale politiek ontstonden twijfels en meningsverschillen. De oorlog in Vietnam en de in te nemen houding ten opzichte van de veiligheidspolitiek (de nucleaire kwestie) beproefde zwaar de Atlantische gezindheid van sommige sociaal-democratische partijen (niet in de laatste plaats de PvdA). Een gezamenlijk gedragen koers voor de SI was niet onmiddellijk voor handen (zeker niet als men bedenkt dat SPD-bondskanselier H. Schmidt in hoge mate mede verantwoordelijk is geweest voor het door de PvdA zo bestreden zogenaamde 'dubbelbesluit', zoals deze zelf uitdrukkelijk heeft verklaard).

Er volgde een forse opleving toen de Duitse SPD het initiatief in de SI overnam in 1976. W. Brandt, Schmidt's voorganger als bondskanselier, werd voorzitter van de SI en legde de nadruk op drie thema's: ontwapening en ontspanning, de Noord-Zuiddialoog en de mensenrechten. Verder moest de SI zich opnieuw serieus inspannen om haar eurocentrische karakter kwijt te raken. Over het geheel genomen beleefde de SI onder Brandt zeer succesvolle jaren. Veel nieuwe leden, vooral uit Latijns-Amerika, en veel bemoeienis van socialisten - al dan niet in SI-verband - met internationale kwesties (de Midden Oosten-kwestie, diverse missies naar Zuid- en Midden-Amerika, de apartheid in Zuidelijk Afrika). De PvdA heeft aan veel SI-activiteiten actief deelgenomen. Zuid-Amerika, Zuidelijk Afrika en het Midden-Oosten hadden de bijzondere belangstelling van de PvdA. Ook deelname door J. Pronk aan de totstandkoming van diverse internationale rapporten (zoals het rapport van de commissie-Brandt) moeten in dit kader worden geplaatst. De PvdA is ook zeer actief geweest in de SI-werkgroep ontwapening.

Het elan van de periode Brandt is echter verlopen. De leidende positie van de SPD is grotendeels weggevallen door de problemen waarin deze partij in eigen land is komen te verkeren (jarenlange oppositierol, geen duidelijke nationale leider). De huidige leiding van de SI (oud-premier P. Mauroy van de Franse *Parti Socialiste*) is op z'n minst als zwak te kenschetsen en de PS is zelf nationaal in de oppositie geraakt. De sociaal-democratie bevindt zich over de gehele wereld in het defensief en zoals sommigen zeggen in een crisis door de opkomst van het

vrije-marktdenken. SI-congressen munten uit in verbaal geweld en veel fraaie maar weinig praktische resoluties, zoals laatstelijk bleek in september 1996 in New York. Dat het niet goed gaat met de SI wordt intern ook wel beseft. Niet voor niets is op het laatste SI congres een hervormingscommissie onder leiding van de Spaanse oud-premier F. Gonzales ingesteld, die met voorstellen moet komen om van de SI zowel op organisatorisch als op ideologisch terrein een slagvaardiger organisatie te maken. Aan het tot stand komen van deze hervormingscommissie is behoorlijk wat (kritisch en oppositioneel) voorwerk verricht door een informeel clubje internationaal secretarissen van een aantal partijen, waarvan de PvdA een van de initiatiefnemers is geweest.

4. Europese sociaal-democratische samenwerking

Naast deelname in de SI is er ook nog de Europese samenwerking tussen socialistische of sociaal-democratische partijen waaraan het internationale karakter van de PvdA kan worden afgemeten. In 1952 werd de constituerende zitting gehouden van de Gemeenschappelijke Vergadering van de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS), waarvan Nederland met instemming van de PvdA lid was geworden. Al in die eerste zitting werd door socialisten gewezen op de wenselijkheid van contacten over de grenzen heen, maar tot vorming van politieke fracties kwam men ondanks het pleidooi van de socialisten daarvoor nog niet. In 1953 werd in een plenaire vergadering van de EGKS echter toch besloten om de mogelijkheid van fractievorming te introduceren. In de constituerende vergadering van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) in 1958 werd dat EGKS-besluit herbevestigd. PvdA-vertegenwoordigers waren van het begin af aan lid van de socialistische fracties in de EGKS- en EEG-vergadering. Ook de partijen hadden (in 1957) besloten tot samenwerking binnen de EEG over te gaan, teneinde een band te scheppen tussen de partijen en de fractie in de Gemeenschappelijke Vergadering. Er werd besloten tot het regelmatig houden van congressen en er werd een 'verbindingsbureau' van de gezamenlijke partijen ingesteld om tussen congressen in het onderling contact te onderhouden. Tegelijk werd duidelijk gemaakt dat deze nieuwe regionale vorm van samenwerking niet als een aanslag op de deelname aan de SI was bedoeld. Er werd een gezamenlijk algemeen Europees programma en een landbouw-programma opgesteld voor de fractie van de in 1958 op te richten Gemeenschappelijke Vergadering van de EEG (veel later pas Europees Parlement genoemd).

Na deze activiteiten in de jaren vijftig zakte de Europese samenwerking lange tijd in. Er werden nog wel regelmatig congressen gehouden, maar die hadden een voornamelijk ritueel karakter. Werd bij de oprichting van de EEG nog gestreefd

naar gemeenschappelijke, door alle aangesloten partijen onderschreven standpuntbepalingen (hetgeen toen ook gedeeltelijk lukte), later kwam het daar bij belangrijke besluiten van de Gemeenschappelijke Vergaderingen en de nationale parlementen met betrekking tot de Europese integratie (uitbreidingen, eigen-middelenverdrag, interne-marktbesluit en dergelijke) niet meer van. Pas veel later werden de rechtstreekse verkiezingen van het Europees Parlement aanleiding voor het ontwerpen van gemeenschappelijke verkiezingsprogramma's - de zogenaamde 'Manifesten' - in 1979, 1984, 1989 en 1994. Deze Manifesten zijn overigens (noodzakelijkerwijs) nogal globaal van karakter. Daarnaast werden en worden door de nationale partijen landelijke programma's voor de Europese verkiezingen opgesteld, die in de regel als belangrijker worden beschouwd en waarop in de diverse nationale campagnes vaak meer nadruk wordt gelegd.

Het samenwerkingsverband van de socialistische partijen in de EEG kreeg de vorm van een federatie van autonome nationale partijen. De 'Federatie' zoals in Nederland het samenwerkingsverband werd aangeduid, kon geen voor de nationale partijen bindende besluiten nemen. In de fractie in het Europees Parlement ging het eigenlijk niet anders. Hoewel er hier vanaf het begin een socialistische fractie bestond, bleven de nationale delegaties toch de belangrijkste kaders waarbinnen politieke besluitvorming plaatsvond. Daar waar niet direct beleidsbeslissingen behoefden te worden genomen lukte het innemen van een gezamenlijk standpunt vaak nog wel. Mensenrechten, emancipatie van vrouwen, de strijd tegen de apartheid in Zuid-Afrika, discriminatie in het algemeen waren allemaal onderwerpen waarover een grote mate van overeenstemming werd bereikt. Er zijn op deze terreinen ook gezamenlijke brochures uitgegeven. Als het echter ging om zaken waarover in de Gemeenschap daadwerkelijk beslissingen worden genomen, lag het meteen anders. Daar waar het nationale belang om de hoek komt kijken was (en is) het veel moeilijker om tot een gemeenschappelijke standpuntbepaling binnen de fractie te komen. Men kon (en kan) dan ook niet zelden zien dat de scheidslijnen binnen het Europees Parlement dwars door de fracties lopen. Ondanks de rechtstreekse verkiezingen en de gezamenlijke Manifesten stagneerde opnieuw de voortgang in de samenwerking.

5. Partij van Europese Sociaal-democraten (PES)

Een nieuwe impuls voor samenwerking was het besluit te komen tot een interne markt. Naarmate de Europese integratie meer gaat voorstellen, voelen socialisten kennelijk steeds meer de behoefte de partijpolitieke samenwerking ook op Europees niveau te verdiepen. In bijvoorbeeld het Europees verkiezingsprogramma van de PvdA van 1989 (het nationale Europese programma wel te verstaan, niet het gezamenlijke Europese Manifest) was de wens opgenomen

om te komen tot de vorming van een Europese sociaal-democratische partij. Dat de PvdA in deze wens niet alleen stond, bewees het in november 1992 in Den Haag gehouden oprichtingscongres van de Partij van Europese Sociaal-democraten (PES).² Aan de voorbereiding van dat besluit werd door de PvdA enthousiast meegewerkt. De PES is echter nog steeds geen partij in de zin zoals de nationale partijen dat zijn. Het is meer een omvorming geweest van de bestaande Federatie in iets wat wel een partij wordt genoemd, maar dat zeker nog lang niet is. De autonomie van de nationale partijen blijft in grote trekken gehandhaafd. De zusterpartijen werden het niet eens over de invoering van besluitvorming bij meerderheid. Dat betekent dat ook binnen de PES iedere partij uiteindelijk haar eigen weg kan gaan (en dat gebeurt dan ook herhaaldelijk). Door het optreden van de PES is er op het niveau van de landelijke partijen eigenlijk weinig veranderd. Hooguit kan men zeggen dat men op vrijwillige basis iets nadrukkelijker dan voorheen naar een gezamenlijke standpuntbepaling streeft. Wel is het zo dat het Europese Manifest thans bindend is voor de leden van de PES-fractie in het Europees Parlement. Het Manifest wordt door het congres van de PES vastgesteld. Door het al eerder genoemde zeer globale karakter van het Manifest heeft dit overigens maar een relatieve waarde.

De status van de PES als partij is ook niet erg groot in de ogen van de nationale partijen. Daarvoor zijn diverse redenen te noemen. De eerste is dat anders dan gebruikelijk in de geschiedenis van de meeste socialistische partijen, in het geval van de PES de partij voortkomt uit de fractie. De socialistische fractie in het Europees Parlement stond aan de basis van de PES, en deze is financieel en organisatorisch grotendeels een verlengstuk van de fractie. Weliswaar hebben de partijen tezamen formeel de PES opgericht, maar haar voorganger - de Federatie - werd gevormd nadat en omdat er een fractie in de Gemeenschappelijke Vergadering was ontstaan. Binnen de socialistische beweging is het normaal dat een fractie voortkomt uit een partij. Dat heeft uiteraard gevolgen voor de verhoudingen. De nationale partijen, zich bewust van hun geschiedenis en positie, zullen zich niet gauw onderschikken aan een PES die gezien wordt als het verlengstuk van de fractie in het Europees Parlement.

Een tweede oorzaak voor de lage status en de onmacht van de PES is de relatieve onmacht van het Europees Parlement. Als het Europees Parlement weinig directe invloed (macht) op het eindproduct van de Europese politiek waarmee de burger wordt geconfronteerd kan uitoefenen, dan heeft machtsvorming op Europees niveau ook weinig zin. Partijen zullen dan ook pas worden gedwongen publiek verantwoording af te leggen over hun Europese standpunten, als de bevoegdheden van het Europees Parlement substantieel zijn toegenomen.

De derde reden is dat de PES een samenraapsel van ongelijke delen is, omdat zij

is samengesteld uit partijen die in de oppositie verkeren en partijen die (mee)regeren. Dat maakt dat de samenstellende delen in theorie en vaak ook in de praktijk heel andere belangen hebben. Maar al te vaak komt het voor dat besluitvorming binnen de PES (en ook binnen de PES-fractie) om het op z'n Vlaams te zeggen is 'verhypothekeerd' door de positie die nationale partijen in hun eigen land innemen.

Een laatste verklaring voor de zwakke positie van de PES is dat het leiderschap van deze partij anno 1997 in handen is van iemand die èn het te druk heeft met zijn nationale leiderschap èn die binnen die nationale context ook geen onomstreden positie heeft. De Duitse SPD-leider R. Scharping lijkt niet de meest geschikte keus om de beginnende PES een stevige positie ten opzichte van nationale partijen en de PES-fractie in het Europees Parlement te verschaffen.

Al met al blijft het sukkelen met de PES. Haar laatste, in 1995 gehouden congres in Barcelona was een weliswaar pompeuze vertoning met veel retoriek, maar tegelijk een (althans voor deze afgevaardigde) weinig inspirerende en weinig praktische resultaten opleverende gebeurtenis. Dat er onvrede is over het functioneren van de PES blijkt uit de al eerder genoemde informele groep van internationaal secretarissen (waaronder die van de PvdA), die zich niet alleen gebogen heeft over het matig functioneren van de SI maar ook het functioneren van de PES in kritische zin een aantal malen heeft besproken. Ook meer publiek binnen de PvdA neemt de kritiek op de PES toe. Partijvoorzitter F. Rottenberg sprak eind 1996 in uiterst kritische bewoordingen ('PEST-partij') over de PES bij de presentatie van het boekje van de jongerengroep 'Niet Nix'. Toch stoppen ook nu de pogingen van de PvdA niet om de PES beter te laten functioneren. Op het PvdA-congres in februari 1997 lag een voorstel voor om de afvaardiging naar PES-congressen een permanent karakter te geven en om deze rechtstreeks door het partijcongres te laten kiezen (echter zonder mandaat). Men hoopt uiteraard zo de PvdA-inbreng in de PES (en daarmee de PES zelf) kwalitatief te verhogen.

6. Overige internationale contacten

Naast activiteiten in deze formele kaders is de PvdA ook actief geweest in meer informele internationale verbanden. Een recent voorbeeld daarvan is het werk dat de PvdA (op basis van door de Nederlandse regering sinds 1990 verstrekte financiën) verricht door middel van de Alfred Mozer Stichting (de Oost-Europa Stichting van de PvdA) in Midden- en Oost-Europa. De PvdA verzorgt trainings- en scholingsprogramma's in nagenoeg elk Midden- en Oost-Europees land ten behoeve van zusterpartijen daar. In dat werk is een nauwe, half formele, half informele samenwerking ontstaan met (instituten van) andere West-Europese sociaal-democratische partijen. Met de Duitse *Friedrich Ebert Stiftung*, de

Zweedse *Olof Palme Foundation*, het Oostenrijkse *Karl Renner Institut*, de Franse *Fondation Jean Jaures* en de Engelse *Westminster Foundation* zijn tezamen talrijke projecten uitgevoerd. De PvdA participeert in dit verband ook in het Europese Forum, een formeel samenwerkingsverband van socialistische partijen gericht op Midden- en Oost-Europa. Door deze activiteiten zijn met een aantal sociaal-democratische en socialistische partijen in deze regio nauwe banden ontstaan.³

Wat verder terug in de geschiedenis kan melding worden gemaakt van het zogenaamde ScandiLux-beraad. Op initiatief van de PvdA kwamen ten tijde van de kruisrakettenkwestie vertegenwoordigers van de Noordse sociaal-democratische partijen en de partijen uit de Benelux diverse malen bijeen om een gezamenlijke opstelling te bespreken. In een later stadium deden aan dit beraad ook vertegenwoordigers van de SPD mee.

Verder kan worden vermeld dat vertegenwoordigers van de PvdA (waaronder de oud-minister van Buitenlandse Zaken, M. van der Stoep) pogingen hebben gedaan een doorbraak in de patstelling tussen de Israëlische Arbeiderspartij en Arafat's Palestijns Bevrijdingsfront te bewerken. In diverse sessies met beide partijen, waaraan nooit ruchtbaarheid is gegeven, is hierover overleg gevoerd. Dit alles speelde zich af geruime tijd voor de uiteindelijk succesvolle bemiddeling van de Noorse sociaal-democraten, die tot de Akkoorden van Oslo leidden.

Ook heeft de PvdA daadwerkelijke (materiële) steun verleend aan partijen in andere landen. Sinds jaar en dag bestaat binnen de partij het Fonds voor Internationale Solidariteit. Uit dat fonds worden donaties gedaan aan zusterpartijen die dat nodig hebben. Dat zoiets in de praktijk niet altijd even gemakkelijk is, blijkt uit het feit dat een internationaal secretaris van de PvdA ooit een voor dat land illegale financiële bijdrage de grens van een Zuid-Europees land heeft overgesmokkeld om de net uit de illegaliteit tredende zusterpartij daar te ondersteunen.

De PvdA schroomde ook niet zich te bemoeien met de interne zaken van zusterpartijen elders. Zo heeft in de jaren zeventig binnen de PvdA geruime tijd een door het toenmalig partijbestuur getolereerd comité bestaan dat zich verzette tegen de in Duitsland indertijd gepraktiseerde *Berufsverbote*. De SPD, die toen regeringsverantwoordelijkheid droeg, werd op dat punt door dat comité en ook wel door de PvdA aangesproken. De toenmalige PvdA-voorzitter I. van den Heuvel nam deel aan een Westduitse manifestatie tegen deze *Berufsverbote*. De verhouding met de SPD was door deze affaire lange tijd nogal koel. Uiteindelijk werd in een gezamenlijke bijeenkomst van SPD- en PvdA-vertegenwoordigers deze kwestie min of meer bijgelegd.

7. Conclusies en vooruitblik

Binnen de socialistische beweging bestaat een kennelijk hardnekkig en steeds hernieuwd streven naar internationale samenwerking. Dat heeft niet alleen te maken met de ideologie van deze beweging. Het krijgt ook steeds nieuwe impulsen door de voortgaande Europese integratie. Ook na periodes van stagnatie en zelfs na faliekante mislukkingen (de verschillende Internationales) wordt steeds opnieuw de internationale samenwerking gezocht.

Op dit moment is er binnen zowel de SI als de PES en PES- fractie sprake van een periode van stagnatie. In beide verbanden ontbreken duidelijke aanvoorders en leidende partijen, die met een helder programma hun respectieve organisaties verder uit kunnen bouwen. Het is echter in het licht van de geschiedenis van de internationale samenwerking binnen de socialistische beweging niet waarschijnlijk dat deze stagnatie definitief is, of een begin van verval.

Ondanks alle samenwerking is er nog steeds niet echt sprake van vermindering van de soevereiniteit van de nationale partijen. De kans dat dit in SI-verband snel zal gebeuren is niet echt groot. Daarvoor is dat gezelschap te groot, te divers ook wat belangen betreft (denk alleen maar aan het verschil tussen een gevestigde West-Europese partij die de welvaartsstaat moet verdedigen en een pas beginnende partij in Afrika) en nog te weinig uitgebalanceerd. Ook ontbreekt er buiten de SI een politiek besluitvormend orgaan waarop onderlinge, interne afstemming zich zou kunnen richten. De VN lijkt nog in de verste verte niet toe aan een ontwikkeling in zo'n richting.

Overigens moet hier worden gezegd dat het ook niet de doelstelling van de SI is om de autonomie van de nationale partijen aan te tasten. De SI is opgezet als een verband van autonome nationale partijen. Verder moet worden bedacht dat de SI de grootste politieke organisatie ter wereld is, die bovendien onder andere door de snelle groei van het aantal leden grote veranderingen ondergaat. De culturele verschillen bijvoorbeeld die er al waren tussen de nationale partijen toen de SI nog een voornamelijk Europese organisatie was, waren al groot. Nu, met de snelle uitbreiding met leden uit andere delen van de wereld, is dat probleem nog groter.

Een en ander ligt wat anders bij de PES. In het verband van de Europese Unie is wel degelijk sprake van pogingen binnen de socialistische beweging om de nationale grenzen te overstijgen. Dat ligt ook in de aard van de Europese integratie zelf besloten. Hier echter wreekt zich de onmacht van het Europees Parlement. Toch worden hele kleine stapjes in de richting van afknabbeling van de nationale soevereiniteit gezet (van Federatie naar PES-partij, bindende werking van het Manifest voor de PES-fractie). Er zal echter nog heel wat water door de rivier gaan voordat de nationale soevereiniteit van de betrokken partijen echt wordt aangetast. Opvallend blijft dat de sociaal-democratie, die veruit de grootste

politieke 'familie' van Europa is met in veel landen regeringsmacht, zo weinig gebruik maakt van haar potentiële machtspositie op Europees niveau.

Voorwaarden voor beëindiging van de stagnatie in SI en PES zijn in ieder geval dat er opnieuw in beide organisaties leidende partijen optreden die voorzitters leveren die onomstreden zijn, en die tijd kunnen en willen investeren in de leiding van beide organisaties. Wat de PES betreft moet de status en organisatorische positie veranderen. Alleen losser van de fractie, zowel wat organisatie als wat financiën betreft, kan de PES groeien in gewicht. Cruciaal echter is het karakter van de Europese integratie. Blijft het centrum van de macht binnen Europa liggen bij de nationale regeringen, dan zal het gewicht van de PES niet snel en niet gemakkelijk toenemen.

Voor zowel PES als SI is sprake van negatieve effecten van de ideologische crisis waarin de sociaal-democratische of socialistische beweging mondiaal is komen te verkeren. De *revival* van de vrije-marktgedachte gecombineerd met de volledige deconfiture van het communistische systeem (hoezeer dit laatste ook ten onrechte op het socialisme terugslaat) heeft er toe geleid dat het socialisme in het defensief is geraakt. De aanpassing van vele nationale economieën aan de internationalisering enerzijds en het maatschappelijke proces van individualisering anderzijds hebben met name voor het socialisme, dat vooral gebaseerd was en is op de binnen de nationale staat vaak via de overheid georganiseerde solidariteit, grote gevolgen gehad. De werfkracht van de socialistische boodschap is sterk onder druk gekomen. Of men dat betreurt hangt af van de eigen politieke opvattingen. Duidelijk is dat een beweging die in het defensief is gedrongen een extra handicap heeft als het gaat om de uitbouw van de eigen (internationale) organisatie. Met de stroom mee zwemt het heel wat gemakkelijker dan tegen de stroom in.⁴

De PvdA heeft vanaf het begin deelgenomen aan de internationale samenwerking en heeft dat altijd met veel overtuiging gedaan. Ondanks alle huidige kritiek op de stagnatie binnen SI en PES zijn er geen tekenen van verflauwde belangstelling binnen de PvdA voor internationale samenwerking. Het partijcongres van februari 1997 was voor een groot deel gewijd aan de internationale politiek. In het voorbereidende rapport voor dat congres werd niet gepleit voor terugtrekking achter de Nederlandse waterlinie, integendeel.

De internationale samenwerking binnen de socialistische beweging kent een lange geschiedenis. Eén conclusie lijkt niet voor tegenwerping vatbaar: er is ook nog een lange weg te gaan.⁵

noten

1. De termen sociaal-democratie en socialisme worden in dit artikel afwisselend en zonder onderscheid gehanteerd. Dat gebeurt omdat in de geschiedenis van het democratisch socialisme en ook nu nog beide termen worden gebruikt voor partijen die niet fundamenteel van elkaar verschillen. In Frankrijk heet de zusterpartij van de PvdA *Parti Socialiste*. De voorganger van de PvdA heette Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). De PvdA noemt zichzelf ook sociaal-democratisch, maar heeft nooit moeite gehad lid te zijn van een organisatie die Socialistische Internationale heet.
2. In het Engels *Party of European Socialists*, in het Frans *Parti des Socialistes Européens*.
3. In Midden- en Oost-Europa is er (vooralsnog) wel vaak een zinvol onderscheid tussen sociaal-democratische en socialistische partijen te maken. De term sociaal-democratisch wordt vaak gehanteerd door authentieke - dat wil zeggen nooit communistisch geweest zijnde - partijen, vaak heroprichtingen van vooroorlogse sociaal-democratische partijen, ook om zich te onderscheiden van socialistische partijen. Deze laatste categorie betreft in Midden- en Oost-Europa veelal ex-communistische partijen, al dan niet geloofwaardig hervormd, al dan niet inmiddels verbonden met de SI.
4. Overigens lijkt het er op dat het hoogtepunt van het marktdenken ook al weer voorbij is. De negatieve effecten van ongebreidelde liberalisering worden steeds meer duidelijk.
5. Voor dit artikel werd de volgende literatuur geraadpleegd: M. Krop, 'Een vreemde eend in de bijt. De Socialistische Internationale in de wereldpolitiek', in: J. Bank e.a., red., *Het derde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 1982, 12-47; M. Krop en B. Tromp, '"Zal hij morgen heersen op aard"? Socialisme en internationalisme', in: M. Krop e.a., red., *Het tiende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 1989, 19-46; B. Cohen, 'Socialisten en Europese integratie. Ideologie en praktijk van internationalisme', in: *ibidem*, 47-80; en M. Krop, red., *Burengerucht. Opstellen over Duitsland*, Deventer, 1978.

DE VVD IN INTERNATIONAAL VERBAND

G.A. van van der List en H. Poppens

1. Inleiding

Een echt internationaal georiënteerde partij kon de VVD in haar beginjaren moeilijk genoemd worden. Aan het einde van de jaren veertig en in de jaren vijftig maakte de partij een sterk in zichzelf gekeerde indruk. Ze was gefixeerd op de wederopbouw van het vaderland en zag het buitenlands beleid vooral als middel om die wederopbouw zo snel en ongestoord mogelijk te laten verlopen. De buitenlands-politieke opstelling van de VVD kenmerkte zich verder door een zeker wantrouwen jegens de buitenwereld. Dit wantrouwen betrof uiteraard in de eerste plaats de Sovjets, die als de grote vijand werden afgeschilderd, maar ook in enige mate de Duitsers (vanwege de oorlog), de Amerikanen (vanwege hun Indonesië-politiek) en Europa als geheel (vanwege de bedreiging voor de onafhankelijkheid van een klein land als Nederland). Voor contacten met buitenlandse partijen toonden de Nederlandse liberalen nauwelijks belangstelling, wat te maken had met het feit dat de man die de VVD in de periode 1948-1963 sterk domineerde, P.J. Oud, erg nationaal gericht was.¹

In de loop van de jaren zestig ontwikkelde de VVD meer interesse voor buitenlandse betrekkingen. Door het aantreden van een nieuwe lichter politici (W.J. Geertsema, E.H. Toxopeus, C. Berkhouwer, H.R. Nord en anderen) en door het economische succes van de EEG ontstond er bijvoorbeeld voor het eerst iets van geestdrift voor Europa. 'De houding van wantrouwen en terughoudendheid werd vervangen door een van geestdrift en idealisme.'² Deze verandering kwam ook tot uiting in een geleidelijke toename van het aantal contacten met geestverwanten over de grenzen. Berkhouwer en Nord manifesteerden zich bijvoorbeeld nadrukkelijk op het Europese toneel, Toxopeus werd in 1966 gekozen tot president van de Liberale Internationale.

Tegenwoordig speelt de VVD een actieve, en ook wel vrij belangrijke, rol in de twee voornaamste liberale internationale verbanden, de Liberale Internationale en de ELD(R). Wat dit voor organisaties zijn en welke plaats de Nederlandse liberalen daarbinnen innemen, zullen we in het navolgende zien.

2. De Liberale Internationale³

Tijdens een congres dat in april 1947 in Oxford werd gehouden, richtten liberalen uit negentien landen de Liberale Internationale (LI) op. Deze organisatie was niet het eerste liberale samenwerkingsverband. Al in 1823 werd in Frankrijk een pamflet gepubliceerd, *Plan des Libéraux pour recommencer la révolution*, waarin een nauwe samenwerking werd aangekondigd tussen Franse, Britse, Spaanse en Italiaanse liberalen. Echt van de grond kwam die samenwerking toen evenwel nog niet.

Een institutionalisering van internationale liberale contacten vond wel plaats in 1924, toen op Frans initiatief een aantal liberale partijen in Genève kwam tot de oprichting van de *Entente Internationale des Partis Radicaux et des Partis Démocratiques similaires*. De conferenties die onder de vlag van deze Entente werden gehouden, werden door de gastlanden in de eerste plaats georganiseerd vanuit propaganda-overwegingen en hadden een sterk ad hoc karakter. Enige continuïteit en samenhang vertoonden de congressen niet; het ging om 'just a series of disconnected junketings which served their own immediate purposes'.⁴

Na de Tweede Wereldoorlog groeide in liberale kring het verlangen naar hechtere internationale banden met gelijkgezinden. In juni 1946 kwamen, ter viering van het eeuwfeest van de *Parti Libéral Belge*, liberalen uit negen landen bijeen in Brussel, waar de basis werd gelegd voor de oprichting van de LI die een jaar later, na een voorbereidende bijeenkomst in Oslo, in Oxford zou plaatsvinden. Op het stichtingscongres in Engeland werd ook de tekst van het Liberaal Manifest vastgesteld, een soort liberale verklaring van de rechten van de mens. Het voornaamste doel van de *Liberal International* (ook wel *World Liberal Union* genoemd) was volgens de statuten 'to win general acceptance of Liberal principles throughout the world, and to foster the growth of a free society based on personal liberty, personal responsibility and social justice, and to provide the means of co-operation between men and women of all countries who accept these principles'.

Een Nederlandse delegatie, nog wel aanwezig in Brussel, ontbrak in Oxford. Dat de Partij van de Vrijheid (PvdV) - de voorloper van de VVD - geen *acte de présence* gaf, kwam volgens het partijblad doordat de doelstellingen van de LI te beperkt gevonden werden. De LI zou zich vooral een taak toebedenken op intellectueel, didactisch en sociologisch vlak en wilde zich niet onledig houden met politiek in de zin van partijpolitiek.⁵ Oud-secretaris-generaal J. MacCallum Scott wijst echter in zijn onderhoudende boek over de geschiedenis van 'zijn' Internationale op een andere - en meer aannemelijke - reden voor de terughoudendheid van de PvdV. Volgens hem stoorde de Nederlandse partij zich aan de dominante positie van de Britse liberalen binnen de LI, vooral ook omdat de Engelsen zich zeer negatief uitlieten over koloniale praktijken. Met een organisatie die voor een principieel anti-kolonialisme koos, wilde de PvdV - een groot voorstander van herstel van het Nederlandse gezag in Indonesië - zich liever niet associëren. Wat de oorzaak ook geweest moge zijn, het feit deed zich voor, zo stelt MacCallum

Scott vast, dat de correspondentie van de LI met de PvdV in hoge mate een 'one-way affair' was: 'The replies, when they did come, were as near to monosyllabic as one can be in writing and within the limits of courtesy.'⁶

Ondanks de terughoudendheid van de PvdV werd in Nederland na het congres van Oxford toch een sectie van de LI opgericht. Een groepje maatschappelijk vooraanstaande Nederlanders achtte de bevordering van de algemene aanvaarding van de liberale gedachte dermate belangrijk dat besloten werd tot de vorming van een Nederlandse afdeling van de LI. Deze Nederlandse groep van de LI wilde geen politieke partij steunen of concurrentie aandoen, maar trachtte alleen 'het liberale levensbeginsel bij landgenoten ingang te doen vinden ter voortdurende verdediging van de opvattingen der Liberale Internationale over persoonlijke en economische vrijheid'.⁷

De Liberale Internationale Groep Nederland (LIGN) zou een tijd lang de enige Nederlandse groepering binnen de LI blijven, want ook de opvolger van de PvdV, de in 1948 opgerichte VVD, toonde zich aanvankelijk huiverig om toe te treden tot de liberale wereldunie. De oorzaak van deze huiver lag grotendeels bij onze oosterburen. Om de democratisering in Duitsland te stimuleren achtten de oprichters van de LI het van belang om snel contact te leggen met vertegenwoordigers van liberale groeperingen aldaar. De oprichtingsconferentie in Oxford werd dan ook bijgewoond door drie Duitse gedelegeerden.⁸ Voor een vriendelijke houding ten opzichte van Duitsers bestond voor de meeste VVD-ers evenwel helemaal geen aanleiding. Bij hen leefde een zekere 'teutofobie', die bijvoorbeeld tot uiting kwam in het partijblad, waarin herhaaldelijk werd gewaarschuwd voor het Duitse gevaar. De Duitsers hebben de oorlog verloren, 'doch hun arrogantie en vooral hun wilskracht bezitten zij nog', stond in *Vrijheid en Democratie* te lezen: waakzaamheid was geboden!⁹ Een lid van de buitenland-commissie van de VVD constateerde dat het Duitse volk op verovering was en bleef gericht en - zolang verovering niet mogelijk was - op onrust en twist in de wereld om daarin beter aan zijn trekken te komen.¹⁰

De anti-Duitse sentimenten binnen de kring van Nederlandse liberalen kwamen ook duidelijk naar voren toen de LIGN in 1952 een congres van de LI wilde organiseren. De Nederlanders eisten dat er geen woord Duits gesproken zou worden, ook al zou dit de terugtrekking van de Duitse delegatie betekenen. Toen deze eis niet werd ingewilligd door het LI-bestuur, trok de LIGN zich terug als organisator van het congres.¹¹

Dat de Nederlandse liberalen kritiek uitten op de Duitse liberale partij, de *Freie Demokratische Partei* (FDP), was overigens zeker niet onbegrijpelijk. Deze partij bood namelijk onderdak aan een aanzienlijk aantal ex-nazi's, die in sommige deelstaten zelfs tot leidende posities waren opgeklommen. Het nationalistische element in de FDP was vooral sterk in Noordrijn-Westfalen, waar de partij pleitte voor de vervanging van de federale structuur van de Bondsrepubliek door een *Führungsdemokratie*, geleid door een Rijkspresident met vèrgaande volmachten. VVD-leider Oud oordeelde dat de FDP 'niet

geheel vrij van nationaal-socialistische smetten' was.¹²

De LI trok zich evenwel van de berichten over de FDP weinig aan. In een in april 1953 unaniem aanvaarde resolutie deelde zij mee dat zij kennis had genomen van 'rumours concerning the infiltration of certain illiberal elements into the Free Democratic Party', maar liet daar onmiddellijk op volgen dat zij het volste vertrouwen had in de partij en haar leiders. Om zelf eens pools-hoogte te nemen, bezocht een VVD-delegatie onder leiding van Oud in 1953 het kantoor van de FDP, waar ze een gesprek had met de 'liberale' leider F. Middelhaue. De VVD-ers waren niet onder de indruk van Middelhaues pogingen de nazi-invloeden binnen zijn partij te bagatelliseren, en dat gold eveneens voor de waarnemer die voor de VVD het LI-congres in april 1953 in Manchester bijwoonde.¹³

Het zou nog zeven jaar duren voordat de VVD haar oordeel over de FDP - en bijgevolg de LI - zou bijstellen. Nadat partijsecretaris D.W. Dettmeijer een rapport had uitgebracht met de boodschap dat de FDP eindelijk de toets der kritiek kon doorstaan, besloot de VVD in 1960 toe te treden. Oud, die zo lang het verzet tegen de LI had geleid, werd spoedig daarna tot *patron* - beschermheer - van de LI benoemd.

In de loop der jaren is het ledental van de LI geleidelijk gegroeid, zodat nu bijna alle Westerse democratieën met een partij zijn vertegenwoordigd. Een belangrijke uitzondering is Frankrijk, waarvan de liberale vertegenwoordigers wegens wanbetaling en gebrek aan belangstelling zijn afgevoerd. In Noord-Amerika is de Canadese *Liberal Party* geruime tijd de enige vertegenwoordiger in de LI geweest, maar sinds 1986 is het aan de Amerikaanse Democratische Partij gelieerde *National Democratic Institute for International Affairs* waarnemend lid. Vooraanstaande Amerikaanse Democraten als W. Mondale en G. Ferraro hebben congressen van de LI toegesproken.

Veel minder dan de Socialistische Internationale is de LI er echter in geslaagd aanhang te verwerven in werelddelen als Azië en Afrika. Een van haar hoofddoelstellingen voor de komende jaren ziet de leiding van de LI dan ook gelegen in het binnenhalen van groeperingen uit de ontwikkelingslanden. Op het congres van de LI in juni 1996 in Noordwijk waren zo'n zeventig delegaties uit 48 landen vertegenwoordigd.

Het hoogste orgaan van de LI is het congres, dat jaarlijks bijeenkomt in één van de landen van de ledenorganisaties. Tijdens zo'n bijeenkomst wordt de toestand in de wereld besproken en discussiëren de leden van de diverse delegaties over door werkgroepen opgestelde resoluties. Deze resoluties hebben vooral betrekking op het thema dat op de jaarvergadering centraal staat, zoals 'media en democratie' in Noordwijk.

Hoewel de Duitsers en de Britten de LI-congressen nog steeds enigszins domineren, heeft de VVD betrekkelijk veel invloed. Ideologisch bevindt de partij zich ergens in het midden van het ideologische spectrum, waardoor ze soms een nuttige rol kan spelen bij het vinden van compromissen. Persoon-

lijk is de VVD ook steeds goed vertegenwoordigd geweest in de LI, met bijvoorbeeld Toxopeus (1966-1970) en F. Bolkestein (sinds juni 1996) als president, senator H.P. Talsma als penningmeester en het Tweede-Kamerlid J.D. Blaauw als voorzitter van het *Human Rights Committee*. De Nederlander J. Maaten geeft momenteel als secretaris-generaal leiding aan het LI-hoofdkwartier in Londen. De Nederlanders hebben zich bovendien geprofileerd met hun langdurige strijd tegen de *Freiheitliche Partei Österreichs* (FPÖ), de allesbehalve liberale Oostenrijkse partij van de Hitler-bewonderaar J. Haider, die aan het begin van de jaren negentig na veel heisa is verstoten.

De VVD is niet de enige Nederlandse politieke partij die deel uitmaakt van de LI. D66 is tijdens het congres van de Internationale in 1986 in Hamburg toegelaten als *observer*. Deze toelating werd mogelijk gemaakt door de bepaling in de statuten van de LI dat in een land waar geen tak van de LI bestaat of waar de bestaande tak geen bezwaren maakt, aan een politieke organisatie die de basisdocumenten van de LI onderschrijft, de status van waarnemend lid kan worden toegekend. Deze status biedt de mogelijkheid om - zij het zonder stemrecht - vertegenwoordigd te zijn op het congres en alle andere vergaderingen van de LI. De VVD leek aanvankelijk overigens niet bijster ingenomen met het - waarnemend - lidmaatschap van D66. Door sommige VVD-woordvoerders werd het liberale karakter van de nieuwkomer openlijk in twijfel getrokken.¹⁴

D66 beschouwt de Internationale primair als een ontmoetingsplaats waar ze contacten kan onderhouden met geestverwanten, zoals de Scandinavische, Britse en Spaanse liberalen. De inhoudelijke discussie volgt D66 volgens haar secretaris-buitenland op afstand. Voor de besluiten van de organisatie wil ze geen verantwoordelijkheid dragen; een volwaardig lidmaatschap wordt niet geambieerd.¹⁵

Van een groepering die lid wil worden van de LI, wordt verlangd dat zij drie basisdocumenten onderschrijft: het *Liberal Manifest* (Oxford, 1947), de *Liberal Declaration* (Oxford, 1967, het *Liberal Manifest* in andere bewoordingen) en het *Liberal Appeal* (Rome, 1981, idem). Dat de LI-documenten nogal vrijblijvend zijn heeft ertoe geleid dat de LI een heteroog gezelschap is geworden, een verband van partijen die aangaande menige kwestie sterk verschillende ideeën aanhangen. Het lidmaatschap van de FPÖ vormt het beste bewijs voor de stelling dat de LI in haar streven zo veel mogelijk partijen lid te maken, soms behoorlijk onliberale groeperingen heeft binnengehaald.

De heterogeniteit van het gezelschap zorgt ervoor dat het in feite onmogelijk is om het eens te worden over scherp geformuleerde verklaringen. De resoluties die worden aangenomen, zijn doorgaans in dergelijke algemene bewoordingen gesteld dat niemand zich eraan kan storen. Zij hebben dan ook weinig praktische betekenis voor de betrokken partijen. De LI verschilt in dit opzicht trouwens weinig van andere internationale organisaties, zoals de

Verenigde Naties.

3. De ELD(R)

Vanaf 1952 is zowel binnen als buiten de LI getracht om de samenwerking tussen de Europese liberalen te versterken. In 1972 nam het congres van de LI in Parijs het besluit om een federatie van liberale partijen uit de EEG-lidstaten te vormen. Dit leidde op 26 maart 1976 te Stuttgart tot de oprichting van de Federatie van Liberale en Democratische Partijen in de Europese Gemeenschappen (ELD). Veertien liberale partijen uit acht EEG-landen¹⁶ constitueerden de statuten en de beginselverklaring van de Europese Liberaal-Democraten. De Luxemburgse minister-president G. Thorn werd de eerste voorzitter. Tot vice-voorzitter werd, naast de Duitse minister van Buitenlandse Zaken H.D. Genscher, de Nederlandse oud-minister van Defensie H.J. de Koster gekozen. De Federatie stelde zichzelf de volgende doelen: voorbereiding op de eerste rechtstreekse verkiezingen van het Europees Parlement, het leggen van een partijpolitieke basis voor de liberale fractie in het Parlement, het spelen van een actieve rol in de ontwikkeling van de EEG en het leveren van een bijdrage aan het verkleinen van het democratisch tekort in de EEG. In december 1985 is bij de toetreding van de Portugese *Partido Social-Democrata* (PSD) op haar verzoek het woord 'Reformist' aan de naam van de Federatie toegevoegd. De ELD veranderde zo in de ELDR. Deze toevoeging had te maken met de ongunstige klank van de term liberaal in sommige Europese landen. In Portugal bijvoorbeeld heette de partij van de toenmalige dictator Salazar de Liberale Partij en in de vroegere DDR werd in de *Volkskammer* een vast percentage zetels ingeruimd voor de *Liberal-Demokratische Partei*. Omdat de Nederlandse liberalen meenden dat het woord 'Reformist' in hun taal weinig zei en hoogstens verwarring in de hand werkte ten aanzien van de diverse kerkelijke dominaties in eigen land, hebben zij dispensatie van deze toevoeging gekregen.¹⁷ In de regel wordt de 'R' in Nederland tussen haakjes geplaatst: ELD(R).

Volgens de beginselverklaring van Stuttgart diende de Europese Unie waarnaar gestreefd werd, gestoeld te zijn op de liberale principes van scheiding van macht, stemmen bij meerderheid (geen veto's) en bescherming van de rechten van de minderheid. Het Europees Parlement moest worden uitgerust met werkelijke bevoegdheden en diende gekozen te worden volgens het principe van evenredige vertegenwoordiging. Een Economische en Monetaire Unie werd nodig geacht voor een evenwichtige economische groei, terwijl verder werd aangedrongen op het bevorderen van een gemeenschappelijke buitenlandse politiek, die Europa met één stem zou doen spreken in de dialoog met de Derde Wereld, in de relaties met de toenmalige Oostbloklanden en op het platform van de Verenigde Naties. Het 'socialistische droombeeld' van een verenigd Europa als neutraal blok tussen de

Verenigde Staten en het Warschaupact werd echter met kracht van de hand gewezen. 'Wij, Liberalen', zo meldde het VVD-hoofdbestuurslid R.W. de Korte, 'willen geen socialistisch Europa, net zo min als wij zelf Europa een liberaal dictaat willen opleggen. Wij willen een vrij democratisch Europa, dat nauwe banden met de NAVO-partners, die hetzelfde wereldbeeld hebben als wij, onderhoudt'.¹⁸

Op grond van de verklaring van Stuttgart werd in 1977 een verkiezingsprogramma van zo'n zestig pagina's opgesteld dat dezelfde ideeën over de Europese integratie uitdroeg. Over het einddoel van de Europese integratie liet het programma geen twijfel bestaan: de totstandkoming van een Politieke Unie. Een groot aantal zaken wilde de ELD alvast op Europees niveau geregeld zien door middel van gemeenschappelijk economisch, monetair en sociaal beleid, gemeenschappelijk buitenland-, ontwikkelingssamenwerkings- en veiligheidsbeleid, en gemeenschappelijk media-, jeugd- en onderwijsbeleid.

Vertegenwoordigers van de VVD gaven toe dat in de Federatie van Liberale en Democratische Partijen 'een veelheid van nuanceringen' bestond, maar tegengesproken werd dat de verschillen tussen bijvoorbeeld Duitse, Britse en Nederlandse liberalen hemelsbreed waren. Vergeleken met de socialistische en christen-democratische verbanden zou er zelfs sprake zijn van een opvallende eenheid van opvatting.¹⁹

Het lidmaatschap van de ELD(R) staat open voor alle politieke partijen die de statuten, de verklaring van Stuttgart en de op de congressen overeengekomen beleidsprogramma's onderschrijven. Partijen uit landen buiten de Europese Unie kunnen het geaffilieerde lidmaatschap aanvragen.²⁰ Aldus kunnen liberale partijen uit landen die (nog) geen lid zijn van de Europese Unie, toch al betrokken worden bij de ELD(R). Op het ELD(R)-congres in Wenen in 1996 is besloten dat partijen die twee jaar geaffilieerd lid zijn, het volledige lidmaatschap kunnen aanvragen. Inmiddels zijn negentien partijen lid, en kennen veertien partijen, vooral uit Midden- en Oost-Europa, het geaffilieerde lidmaatschap.²¹

Naar aanleiding van het Verdrag van Maastricht, waarin gesproken wordt over Europese politieke partijen,²² veranderde de ELD(R) in 1993 van een federatie van partijen in een Europese politieke partij. Dit heeft binnen de ELD(R) de vraag opgeroepen of mensen ook op persoonlijke titel lid mogen worden. In de zomer van 1997 zal over deze kwestie waarschijnlijk een besluit worden genomen.

Het belangrijkste besluitvormingsorgaan van de ELD(R)-partij is het congres. Hier zijn vertegenwoordigd: de aangesloten partijen, de ELD(R)-fractie in het Europees Parlement, de leden van de ELDR-Raad - die bestaat uit vertegenwoordigers van de nationale partijen - en vertegenwoordigers van de beweging van jonge Europese liberalen (Liberal Youth Movement of the European Union; LYMEC). Het congres komt eenmaal per jaar bijeen.

Verder kent de ELD(R)-partij het secretariaat, de Raad en de bijeenkomsten van partijleiders. Het secretariaat houdt zich met het dagelijks bestuur bezig. De Nederlander F.A. Wijsenbeek gaf in de periode 1975-1984 als secretaris-generaal leiding aan dit secretariaat. De Raad, waarin zoals gezegd de nationale partijen vertegenwoordigd zijn, legt verantwoording af aan het congres. Hij komt vier keer per jaar bijeen en buigt zich onder andere over de lidmaatschapsaanvragen. Twee keer per jaar is er een bijeenkomst van de leiders van de bij de ELD(R) aangesloten partijen, de president van de ELD(R) en de fractievoorzitter van de ELD(R) in het Europees Parlement.

Een belangrijke taak van de ELD(R) is het vaststellen van een Europees verkiezingsprogramma dat volgens de statuten voor haar leden richtinggevend - dus op generlei wijze bindend - is bij de Europese verkiezingen.²³ Bij de eerste rechtstreekse verkiezingen van de leden van het Europees Parlement in 1979 was de VVD de enige partij in Nederland die zich uitsluitend baseerde op een Europees partijprogramma - dat was opgesteld door de ELD. In de VVD-programma's voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 en 1989 staat zelfs dat het ELD(R)-verkiezingsprogramma het uitgangspunt vormt voor zowel de nationale als de Europese fractie als het gaat om Europese integratie.

In de loop der jaren zijn het ELD(R)-verkiezingsprogramma en het VVD-Tweede-Kamerverkiezingsprogramma echter op sommige punten uit elkaar gaan lopen. Zo dringt het ELD(R)-programma uit 1989 aan op 'de effectivering rond 1993 van het Raadsbesluit over de verdubbeling van de structuurfondsen', terwijl het VVD-programma uit hetzelfde jaar stelt dat 'een verdere verhoging van de structuurfondsen tot het niveau dat voor 1992 wordt voorzien alleen dan gewenst is indien de fondsen doelmatiger worden gebruikt'.

In het VVD-verkiezingsprogramma uit 1994 wordt niet meer gesproken van een binding van de Tweede-Kamerleden aan het Europese verkiezingsprogramma. In de kernpunten van *Nederland moet weer aan de slag* staat wel dat Nederland zich in Europees verband sterk dient te maken voor het behoud van de nationale identiteit. Een lijstje is toegevoegd met beleidsvelden waarop het primaat van de nationale overheid geldt, te weten: onderwijs, volksgezondheid, cultuur en sociale zekerheid. In het Europese programma uit 1994 wordt daarentegen nog steeds een pleidooi gehouden voor harmonisatie van het sociaal beleid van de lidstaten van de Europese Unie.²⁴

De ELD(R) wordt in het Europees Parlement vertegenwoordigd door de ELD(R)-groep. De liberale fractie was de eerste die in 1979 als zodanig in het Parlement werd opgericht; daarvoor werd uitsluitend in nationale delegaties opgetreden. Sinds juli 1994 is G.M. de Vries, in 1989 en 1994 lijsttrekker voor de VVD bij de Europese verkiezingen, voorzitter van deze groep. De VVD levert - na de recente overstap van de acht Portugese PSD-leden

naar de christen-democratische fractie van de Europese Volkspartij - met zes leden de grootste bijdrage aan de ELD(R)-groep. Namens D66 hebben vier leden zitting. De Democraten zijn sinds 1989 in de ELD(R)-groep vertegenwoordigd, maar zijn pas sinds december 1994 lid van de ELD(R)-partij. In de periode 1979-1984 hoorde D66 bij de groep van de niet-ingeschreven; in de jaren 1984-1989 was zij niet vertegenwoordigd in het Europees Parlement. De ELD(R)-fractie heeft na het vertrek van het PSD-contingent nog 43 leden. De Partij van Europese Sociaal-democraten vormt de grootste fractie met 215 leden, gevolgd door de EVP met 182 leden. Na de overstap van de Portugezen heeft de Unie van Europa de derde plaats van de liberale fractie overgenomen. Hierdoor zal het voor haar een stuk moeilijker worden om een bemiddelaarsrol te spelen tussen de socialistische en christen-democratische fracties.

4. Verlies aan soevereiniteit?

Hoewel het liberalisme naar verluidt wereldwijd triomfen viert, wil het met de opmars van liberale partijen over de grenzen niet zo goed vlotten. De Duitse FDP bijvoorbeeld is al dolblij als ze bij verkiezingen voor de Bondsdag de kiesdrempel van vijf procent haalt, in Engeland weten de Liberal Democrats zich maar niet tot een machtsfactor van betekenis te ontwikkelen en het liberalisme in Frankrijk wordt vertegenwoordigd door een aantal splinterpartijen. Ook in Oost-Europa, Azië, Afrika en Latijns-Amerika heeft de déconfiture van socialisme en communisme vreemd genoeg nauwelijks geresulteerd in een opbloei van invloedrijke politieke groeperingen die zich trots liberaal wensen te noemen. Andere partijen zijn er blijkbaar niet alleen met het gedachtegoed van de liberalen vandoor gegaan, maar ook met een flink deel van hun potentiële kiezers.

Door het geringe aantal grote liberale partijen in het buitenland heeft de betrekkelijk omvangrijke VVD een vrij grote rol kunnen spelen in de LI en de ELD(R). Hebben die organisaties op hun beurt ook een grote invloed op de VVD? Is er, zoals de redactie van dit Jaarboek graag wil weten, misschien zelfs sprake van een 'erosie van de soevereiniteit van de nationale partijorganisatie' als gevolg van internationale lidmaatschappen?

Nu krijgen bespiegelingen over invloedsrelaties natuurlijk al gauw een enigszins speculatief karakter, maar wat betreft de verhouding tussen de VVD en de LI kan men met een gerust hart beweren dat volstrekt geen sprake is van een afhankelijkheidsrelatie. De standpunten van de LI zijn in VVD-kring nauwelijks bekend en duiken praktisch nooit op in toespraken van liberale kamerleden of bewindslieden. De resoluties van de LI zijn, zoals reeds opgemerkt, bovendien in dermate algemene bewoordingen geformuleerd dat ze een nogal vrijblijvend karakter hebben.

Invloedrijker is de ELD(R). Van belang is in het bijzonder dat de voorzitter van de Nederlandse liberale delegatie in het Europees Parlement als adviseur

optreedt bij de verkiezingsprogrammacommissie, bij het hoofdbestuur en bij bijzondere commissies. In deze hoedanigheid kan hij zijn partijgenoten onder meer herinneren aan de tekst van het ELD(R)-verkiezingsprogramma. Dat de ELD(R)-visie niet altijd richtinggevend is, blijkt echter uit sommige passages in het laatste verkiezingsprogramma van de VVD. Van een 'erosie van soevereiniteit' van de landelijke partijorganisatie lijkt in ieder geval geen sprake.

noten

1. Zie G.A. van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid*, Leiden, 1995; in het bijzonder hoofdstuk vier tot en met zes.
2. C.M. Lesterhuis, 'Van wantrouwen tot geestdrift: de VVD en Europa', in: *Internationale Spectator*, 36 (1982), 4 (apr.), 230-238, 235.
3. Deze paragraaf is voor een deel gebaseerd op G.A. van der List, 'De Liberale Internationale', in: *Liberaal Reveil*, 32 (1991), 5 (okt.), 135-142 en Gerry van der List, 'Liberale Internationale: veel leden, weinig inhoud', in: *Intermediair*, 32 (1996), 23 (7 juni), 23, 25.
4. J. MacCallum Scott, *Experiment in internationalism. A study in international politics*, Londen, 1967, 19.
5. 'Vorming van een liberale internationale', in: *Vrij!*, 2 januari 1948.
6. MacCallum Scott, *op. cit.*, 47.
7. 'Vorming van een liberale internationale', in: *Vrij!*, 2 januari 1948.
8. Eén uit de Britse zone, één uit de Russische zone en één uit de Amerikaanse. De Franse autoriteiten stonden liberalen uit het door hen bezette gebied niet toe de conferentie in Oxford bij te wonen. Zie MacCallum Scott, *op. cit.*, 41.
9. W. Vader, 'Het nazisme steekt de kop weer op. Waakzaamheid is geboden!', in: *Vrijheid en Democratie*, 3 februari 1950.
10. Notitie over Duitsland van C.H. Telders voor de Buitenland-Commissie. ARA, VVD-archief, nr. 239.
11. MacCallum Scott, *op. cit.*, 124. Niet lang daarna viel de LIGN uiteen. In 1963 werd op initiatief van VVD-partijsecretaris D.W. Dettmeijer een tweede LIGN opgericht, die nog steeds bestaat. De LIGN richt zich op het uitdragen van het liberale gedachtegoed door: betrekkingen te onderhouden met liberale partijen, groeperingen en individuen in het buitenland; deel te nemen aan de activiteiten van de LI; bij te dragen aan de discussie over de buitenlandse politiek van de VVD; en bij te dragen aan de discussie over het Nederlandse buitenlands beleid en de internationale handelsbetrekkingen. Om lid te worden van de LIGN moet men lid van de VVD zijn.
12. Gerrit Voerman, 'De Oostenrijkse connectie. De VVD en de Liberale Internationale', in: *Intermediair*, 24 (1988), 44 (4 nov.), 19, 21 en 45.

13. Middelhaue slaagde er niet in de beschuldigingen aan het adres van de FDP te ontzenuwen, zo schreef de waarnemer J.M.F.A. van Dijk in een brief van 15 mei 1953 aan de leden van het dagelijks bestuur van de VVD. ARA, VVD-archief, nr. 304.
14. Zie bijvoorbeeld R. van Splunteren, 'Congres Liberale Internationale', in: *Vrijheid en Democratie*, 28 oktober 1986.
15. Aldus de secretaris-buitenland van D66 M. Groothuizen in G.A. van der List, 'De Liberale Internationale', 137.
16. Drie partijen uit België en uit Frankrijk, twee partijen uit Denemarken en uit Italië en één partij uit Duitsland, Luxemburg, Nederland en het Verenigd Koninkrijk. Ierland was niet vertegenwoordigd. De twee Waalse partijen zouden kort daarna fuseren, terwijl een Deense en een Franse partij in 1977 respectievelijk 1978 zouden opstappen, zodat de ELD bij de eerste directe verkiezingen van het Europees Parlement elf leden telde. Zie R. Hrbek, 'Transnational links: the ELD and Liberal Party Group in the European Parliament', in: E.J. Kirchner, red., *Liberal Parties in Western Europe*, Cambridge, 1988, 456.
17. F.A. Wijsenbeek, 'Europees liberalisme en de ELDR-fractie in het Europees Parlement', in: *Liberaal Reveil*, 30 (1989), 5 (okt.), 155-158, 157.
18. R.W. de Korte, 'Historisch gebeuren. Federatie van Europese Liberalen in Stuttgart opgericht', in: *Vrijheid en Democratie*, 2 april 1976.
19. F. Korthals Altes, 'Liberalen voor Europa', in: *Vrijheid en Democratie*, 19 december 1977.
20. Statuten, hoofdstuk 3, in: *ELDR VADE-MECUM 1996*, 22.
21. Statuten, hoofdstuk 3, artikel 5, in: *ELDR VADE-MECUM 1996*, 22.
22. Artikel 138A EG-Verdrag: Europese politieke partijen zijn een belangrijke factor voor integratie binnen de Unie. Zij dragen bij tot de vorming van een Europees bewustzijn en tot de uiting van de politieke wil van de burgers van de Unie.
23. Statuten ELDR, hoofdstuk 1, artikel 2, in: *ELDR VADE-MECUM 1996*, 21.
24. Zie E.R. van de Haar, 'Europese Liberalen en de Europese integratie. Het neo-functionalistisch spillover-mechanisme en de inter- en transnationaal vergelijkende inhoudsanalyse van verkiezingsprogramma's van FDP, VVD, ELD en Liberal Democrats, 1979-1994'. Afstudeerscriptie politicologie Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, 1996, 42-43.

AUTEURS

B.J. van den Boomen is directeur buitenland van de PvdA; ambtelijk secretaris van de PvdA-Eurodelegatie; en directeur van de Alfred Mozer Stichting van de PvdA.

P. Depla is als universitair docent verbonden aan de sectie Bestuurskunde van de Katholieke Universiteit Brabant. Voorts is hij werkzaam bij de staf Beleid, Campagne en Onderzoek van de PvdA.

R. Eisinga is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Methoden van Onderzoek van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Ph.H. Franses is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Econometrie van de Faculteit Economische Wetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

J. Hippe is als politicoloog op vrijwillige basis verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

A. Klijn is als toegevoegd onderzoekster verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht.

R.A. Koole is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

G.A. van der List is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

H.-M.Th.D. ten Napel is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

I.M. Noomen is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

H. Poppens is als beleidsmedewerker Buitenlandse Zaken verbonden aan de Tweede-Kamerfractie van de VVD.

P. Scheepers is als universitair hoofddocent en als bijzonder hoogleraar 'maatschappelijke vooroordelen' verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

G. Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.